

**КЫРГЫЗ РЕСПУБЛИКАСЫНЫН
УЛУТТУК ИЛИМДЕР АКАДЕМИЯСЫ**

**Ч.АЙТМАТОВ АТЫНДАГЫ
ТИЛ ЖАНА АДАБИЯТ ИНСТИТУТУ**

АБДЫЛДАЖАН АКМАТАЛИЕВ

**МАЕКТЕР,
ПИКИРЛЕР,
КӨЗ КАРАШТАР...**

БИШКЕК – 2018

УДК 82/821.0
ББК 83.3 Ки
М 50

Басмага Ч.Айтматов атындагы Тил жана адабият институтунун Окумуштуулар кеңеши тарабынан сунуш кылынды.

Жооптуу редактор:

Б. Өмүров – *филология илимдеринин кандидаты*

М 50 Акматалиев Абдылдажан. Маектер, пикирлер, көз караштар... – Б.: «Avrasya-Press», 2018. – 208 б.

ISBN 978-9967-12-557-5

Автордун китептеги макалалары жана маектери басма сөз беттеринде 2017–2018-жылдары жарык көргөн. Ошону менен бирге Ч.Айтматовдун чыгармачылыгына арналган айрым макалалары алгач жарык көрүп жатат.

Китеп жалпы эле окурмандарга арналат.

М 4603020100-16

УДК 82/821.0
ББК 83.3Ки

ISBN 978-9967-12-557-5

© Акматалиев А., 2018

«САГЫМБАЙ ОРОЗБАКОВДУН 150 ЖЫЛДЫГЫН ЮНЕСКО БЕЛГИЛЕШИ КЕРЕК...»

– Мына бир жыл жаңырып, Сиз алтымыш жашты узатып жатасыз. Сиз үчүн былтыркы жыл жемиштүү болду десек болот.

– Ооба, Тилек. Ар бир жылда адам баласы жаңы тилектерди кылып, алдына көптөгөн максаттарды коёт эмеспи! Мен да жыл бүтөөрдө эмне кылдым деп өзүмдөн отчет алам, анан жаңы жылга милдеттерди иштеп чыгам. Үй-бүлөлүк маселелерден баштап кызматтын ар түрдүү майда-чүйдө иштеринен чоңдоруна чейин, аспиранттар менен докторанттардын изилдөөлөрүнө чейин, ар кыл темадагы илимий проектилерге чейин пландаштырам. Бул белгиленген маселелер кимдерге тиешелүү болсо тааныштырам. Мындай иш жеке турмушумда салт болуп калыптанып калган. Өткөн жылга ыраазымын, көптөгөн ийгиликтер, кубаныч-сүйүнүчтөр болду. Жеке эмгектеримен тышкары, тартынбай эле айтайын, коомчулук үчүн зор иштер аткарылды. «Саякбай энциклопедиясы» чыгып, Мамлекеттик тилди өнүктүрүү жана тил саясатын өркүндөтүү боюнча Улуттук программанын негизинде «Эл адабияты», «Залкар акындар», «Айтыш», «Окурмандын китеп текчесине» сериялары улантылып, 32 аталыштагы китеп жарык көрдү. Ошону менен бирге Президент А.Атамбаевдин Жарлыгына ылайык, «Тарых жана маданият» жылына карата менин жетекчилигим менен 1916-жылдагы каргашалуу окуяларга байланыштуу документтерди, изилдөөлөрдү, архивдик маалыматтарды, эскерүүлөрдү жана көркөм чыгармаларды камтыган 4 китеп, Жусуп Баласагындын «Куттуу билиминин» академиялык басылышынын 3 томдугу, «Бабыр» сыяктуу тарыхый мааниси бар эмгектер окурмандарга жеткирилди. Алгачкы жолу кыргыз тилинде «Кыргызстандын тарыхынын» 3 томдугунун жарык

көрүшүнө да аз да болсо үлүшүм бар. Мамлекеттик архивдин жетекчиси Орунбай Ахмедовго, Тарых институтунун мурунку директору Акылбек Жуманалиевге, илимий кызматкер Амантур Жапаровго, жалпы эле ушул эмгектин жарык көрүшүнө активдүү катышкан илимий жамаатка терең ыраазычылык билдирип кетким келет.

– Мына ушундай маанилүү иштерди аткарган адамдардын ысымдарын мамлекеттик сыйлык алгандардын арасынан көрө алган жокпуз го?!

– Туура айтасың! Калыстыкка келсек, «Тарых жана маданият жылында» академиянын кызматкерлери менен архивдин кызматкерлери да сыйлангандардын катарында болсо жакшы болмок. Анткени сыйлык алгандардын айрымдарына караганда илимий кызматкерлердин көп салымы бар эле. Быйыл, «Бийман, адептүүлүк жана маданият жылында» үмүт аткарылып калаар. Моралдык жактан колдоо илимий кызматкерлерге абдан керек.

– Кайрадан өмүрдө буга чейин басып өткөн жолуңузга бир аз кылчайсаңыз, урунттуу эмнелер эсте калды деп ойлойсуз?!

– Мезгил канаттуудай учуп, агын суудай агып бара жатат. Өмүрдө көп нерселер болду, тоскоолдуктар, жеңилүүлөр, жеңиштер. Анан өзүң айткандай, кайра көз алдыга басып өткөн жолуң тартыла түшүп, өмүрүм текке кетпеген окшойт деп ойлоп кетесиң. Себеби, мага бир келген бул өмүрдө эң негизгиси – аманчылык болуп, бир адамга жамандык кылуу гана эмес, жаман ой ойлоо деген болгон эмес, тескерисинче, колуман канча жакшылык келсе, ошончолук жакшылык кылуу деген принцип менен жашап келгендигимде. Азыр да Мекен алдында, коом, эл алдында таза пейил, ак ниет менен, мүмкүнчүлүгүм жетишинче кызмат кылууга даярмын.

Анан улуу жазуучу Чыңгыз Айтматов менен замандаш болуп, Чыңгыз агай менен ата-баладай мамиледе, чыгарма-

чылык тыгыз байланышта жүргөнүм, «Манас» эпосунун 1000 жылдыгын белгилөө боюнча алгач маселе көтөрүп Президент А.Акаевдин алдында биринчи жолу 1992-жылы сүйлөгөнүм, Илимдер академиясынын президенти Ж.Жээнбаевге «Илим күнүн» белгилөө жөнүндөгү сунушум, академиянын кийинки президенти Ш.Жоробекова менен бирге министр Акылбек Жапаровго академиктердин, корреспондент-мүчөлөрдүн, аспиранттардын стипендияларын, илимий кызматкерлердин айлык акыларын көтөрүү маселеси менен барганым, анын ишке ашуусу жана 1000ден ашуун китептердин чыгуусуна кам көрүп жан үрөп иштеген күндөрүмдүн баары өмүрүмдөгү урунттуу учурлар болуп саналат.

– **Алдыда дагы көп пландар болсо керек?**

– Көздөгөн негизги максаттарымдын бири – көптөн бери «ой жеткен менен кол жетпей» келген «Манас» эпосунун варианттарын чыгаруу. Кудай буюрса, быйыл Тоголок Молдонун, М.Мусулманкуловдун, М.Чокморовдун, Б.Сазановдун, А.Рысмендеевдин, Ж.Кожековдун «Манас», «Семетей», «Сейтек» эпосторун даярдап, чыгарабыз. Жалпы 16 том болот. Ошону менен бирге жогоруда белгиленген сериялар улантылып чыгарылат.

Быйыл Саякбай Каралаевдин вариантында «Семетейдин» 6 томдугу да чыгат. Силердин гезит аркылуу да бул маселени айтып жатып, акыры 3 млн. сом бөлдүрүп алдык. Азыр тендер жүрүп жатат.

– **Сиз академиянын Гуманитардык жана экономикалык илимдер бөлүмүнө вице-президент, төрага болуп келгенден кийин мурда өзүңүз жетектеген Тил жана адабият институтунан башка институттарды да бир топ жандандыргандай таасир калтырдыңыз. Үч-төрт жыл мурда «Улуттук идея – адабиятта, тилде, философияда, тарыхта» деген серияларды жетектеп баштадыңыз эле, ал иштер азыр кандай абалда?**

– Жакшы идея болчу. Бирок, каражат жоктугунан токтоп калган, анын үстүнө алгачкы томдорун өзүбүздүн күчүбүз менен чыгарганбыз. Бүгүнкү күндө жандандырып жатам. Азыр ушул серия боюнча 12 китеп чыгаруу пландаштырылып, 6 млн. сомго долбоор түзүп жатабыз. Кеп анын мазмунунда жана маанисинде эмеспи, биз Президенттин «Ыйман, адептүүлүк жана маданият жылы» тууралуу Жарлыгына байланыштуу бул маселеге мындан да тереңирээк, кеңирирээк көңүл бурабыз деп ойлойм.

– Кийинки мезгилдерде мурастарыбызды Түрксой уюмунун алкагында жалпы түрк тилдүү элдер арасында жайылтып келе жатабыз...

– Бул жакшы жөрөлгө экен. Бири-бирибизди таанып, билишибиз керек. Совет учурунда «Адабият достугу – эл достугу» деген ураан менен фестивалдар, маданий күндөр өтүп, көркөм чыгармалар которулчу. Бүгүнкү күнү бул маселелерди Түрксой аткарууга алганын кубаттоого болот. Биз Түрксой менен гана чектелип калбашыбыз керек, ЮНЕСКОго да чыгышыбыз керек. Чыңгыз Айтматовдун 70 жылдык мааракесин гана 1999-жылы ЮНЕСКОнун колдоосу менен өткөргөнбүз. ЮНЕСКОнун талабы боюнча 100 жыл болуш керек, а Айтматовдун дүйнөлүк кадыр-баркы үчүн гана аталган мааракени өткөрүүгө мүмкүнчүлүк берилген. Быйыл улуу манасчы Сагымбай Орозбаковдун 150 жылдыгы болот, мындай мүмкүнчүлүктү колдон чыгарбай, Сагымбай Орозбаковдун 150 жылдыгын дүйнөлүк масштабда белгилөөгө ЮНЕСКОго сунуш кылуу биздин милдетибиз деп эсептейм. Ч.Айтматов атындагы Тил жана адабият институту кечээ Окумуштуулар Кеңешинде Сагымбай Орозбаковдун 150 жылдык мааракесин дүйнөлүк масштабда майрамдоо зарылдыгы жөнүндө чечим кабыл алып, тиешелүү мекемелерге жөнөттүк.

– Эң туура кылыпсыздар. «Манас» эпосун өзүбүздө эле пропагандалай бербей, жер шарынын жалпы окурмандарына жеткирүү мезгили жетти го дейм...

– Бул ишти эртеңкиге калтырбай башташыбыз, бүгүнкү күндүн күн тартибиндеги маселе экендигин түшүнүшүбүз, колдошубуз керек. Бирок, кайсы бир варианттарды которо бербей, белгилүү, тартипке, системага салынган, «Манасты» Манастай көрсөтө турган бир типтүү тексттерди даярдоо милдети турат. Болбосо, «Манастын» кадырын дүйнөлүк масштабда кетирип алабыз.

– **Ал үчүн атайын чыгармачылык топ иштегени жакшы болот го.**

– Ойлонуп көрөбүз. Жакшы түзүлгөн тексттер бар, котормолор да бар. Бир системага түшсө жакшы болмок.

– **Ар бир вариантты окуганга окурмандын чамасы жетпейт эмеспи...**

– Биз чыгарып жаткан жана чыгара турган варианттар негизинен окумуштуулар, изилдөөчүлөр үчүн зарыл, алар варианттарды салыштырып изилдешет. Бирок, жалпы калайык-калк үчүн 60-жылдарда жарык көргөн бириктирилген варианттай жеткиликтүү текст керек, ал бардык окурмандардын көркөм-эстетикалык табитин канааттандырып, көлөмү чакан болушу керек.

– **Абдылдажан агай, Сиз маегибиздин башында дагы бир идеяңыз жөнүндө айтып кеттиңиз эле, аны унутуп баратасызбы, же жашыруунбу?**

– Биз көркөм чыгармаларды көп чыгарып келебиз. Бул туура, анткени адам баласы ким болбосун, кандай тармакта эмгектенбесин, адабиятты көп окуп, билим, илим, тарбия, ыйман, адептүүлүк, маданияттуулукту үйрөнүп, калыптанышы керек. Менин айтайын дегеним, адабиятчы, сынчылардын, философтордун, тарыхчылардын, тилчилердин мыкты-мыкты изилдөөлөрү бар, буларды азыркы күндө окумак тургай, табыш кыйын болуп калды. Ошондуктан, үч жылдан бери багып жүргөн идеям, кудай буюрса, ишке ашканы турат. 20 томдук «Классикалык изилдөөлөр» деген серияны план-

даштырып жатам. «Манас», фольклор, акындар поэзиясы, профессионалдык адабият ж.б. боюнча эң мыкты делген макалалар, изилдөөлөр жарыяланмакчы. Алардын ичинде сөзсүз Махмуд Кашгаринин «Түрк сөздөр жыйнагы» да орун алмакчы. Түрк дүйнөсү бүгүнкү күндө Махмуд Кашгариге өтө көңүл буруп жатышат, а биз жарытылуу эч нерсе кыла элекпиз.

– Өткөндө Алма-Атага барып, «Жусуп Баласагын биздики» деген 90 жаштагы профессор менен талашып кетиптир деген сөздү угуп калдым эле.

– Тилек бул укканың туура сөз. Аль-Фараби атындагы Казак мамлекеттик университети, Түрксой менен биргеликте Жусуп Баласагындын 1000 жылдыгына арналган эл аралык конференция болуп калды. Баарыбыз жалпы түрк дүйнөсүнүн энчиси, анын ичинде ар бир улутка тиешелүү деген принципти кармап жатсак, профессор, доктор Уахит Шалекенов деген аксакал «Баласагын казактарга гана тиешелүү» деп калды. Анан мен кайрадан чыгып, ал кишиге далилдүү сөздөрдү айтсам, ректор Мутанов жана башкалар ынанып калышты. А чынында мындай пикирди мен казак академиктеринен угуп жүргөм, ошондуктан ар-намыстуулук менен 2012-жылы Жусуп Баласагындын «Куттуу билиминин» академиялык басылышын Сагаалы Сыдыковдун даярдоосунда чыгарган болчумун. Азыр кайрадан 3 томдугун 500 нускадан бастырып, окурмандарга жеткирдик.

– Ар-намыстуулугуңузга рахмат! Ийгилик каалайм! Маегиңизге рахмат!

*Маектешкен: Тилек РЫСКУЛОВ
«Фабула», 17-январь, 2017-жыл*

«АКАДЕМИЯЛЫК БАСЫЛЫШ – АКАДЕМИЯНЫН ЖҮЗҮ...»

Редакциядан: Академик Абдылдажан Акматалиевден жакында эле жарык көргөн Сагымбай Орозбаков менен Саякбай Каралаевдин варианттарындагы «Манас» эпосунун академиялык басылыштары тууралуу айтып берүүсүн өтүнүп калдык. Окумуштуу толкунданып, сыймыктанып, сырын төгүп сүйлөп жатты. Анын себеби көрсө төмөнкү окуяларда экен. Анда Абдылдажан агайыбыздын сөзүнө мүмкүндүк берели.

– Ооба, мен сыймыктанып, кубанып жатам, Тилек! Бул жеке менин гана жетишкеним үчүн эмес, жалпы баарыбыздын ийгилигибиз үчүн. Анын үстүнө «Манас» эпосунун академиялык басылыштарын даярдоо жана чыгаруу залкар манастануучулар-маркумдар Самар Мусаевдин, Кеңеш Кырбашевдин, Эсеналы Абдылдаевдин, Райкул Сарыпбековдун, Асыл Курманалиеванын тилеги эле. Аттиң дүйнө, алар биз менен сүйүнө алышпайт. Бирок, биз – алардын ишин улантуучулар алардын ысымдарын эмгекте калтырып, максаттарын орундаттык. Арбактары ыраазы болсун, биз алардын жаркын элестерине таазим этебиз! Бүгүнкү күнү Айнек Жайнакова эже талыкпай эмгектенип келе жатат, эжебизге бекем ден-соолук, узун өмүр каалайбыз. Кубангандын дагы бир себеби – эпостун академиялык басылыштары күнүмдүк жарык көргөн китептерден эмес, ал илимде жана коомчулукта тарыхый-маданий чоң мааниси бар эмгектерден. Бүгүнкү кубанганыбызга оңой-олтоң жеткен жокпуз. Академиялык басылыштарды даярдоодо жыйырма беш жыл аралыгында нечендеген финансылык, материалдык-техникалык кыйынчылыктарды, пенделик тоскоолдуктарды, жолтоолорду, көрө

албастыктарды, кайдыгерликтерди ж.б. акыры жеңип чыктык да, акырык максатыбызга жеттик. Андан бери «Манаста» айтылгандай, канча суу акты, зоо кулады... Бирок, тарых деген тарых, чейрек кылым мурун башталган иш илимий-чыгармачылык өмүрүбүз менен тыгыз байланышта болгон. «Манастын» жолу катуу, антпесе «Манас Манас болбой калбайбы» дешчү агайлар. Мен да «Манастын» тагдырына байланыштуу окуяларына түздөн-түз аралашып, анын оошкыйыштарын бирге көрүүгө туура келди...

1992-жылы январь айынан тартып Илимдер академиясында Президент Ильгиз Айтматовдун жетекчилиги менен илимий реформа болуп, Эгемендүүлүктүн шарапаты менен мурдагы «Тил жана адабият институту» өз алдынча «Тил илими институту» жана «Адабият жана искусство институту» болуп бөлүнүп, адабият багытындагы институтка директоруоштуруучу болуп дайындалып калдым. Эки ай өткөндөн кийин Илимдер академиясынын жалпы чогулушу болуп, өлкөнүн Президенти, академик Аскар Акаев катышып калды. Президент И.Айтматов менен Т.Койчуев мени чакырып, «жыйналышта жаш директорлордун атынан 7 минутка чейин сүйлөйсүн» деп тапшырма беришти. Мен институттагы тажрыйбалуу адистер менен кеңешип, сөзгө даярдандым. Мага академиктер Ү.Асанов, М.Миррахимов, А.Алтымышов ж.б. кийин сөз берилди. Сөзүмдө Эгемендүүлүктөн кийин совет мезгилинде идеологиянын таасиринде жазылган чыгармалардын тагдырлары кандай болот, Калыгул, Арстанбек, Молдо Кылыч сыяктуу «Замана» агымынын өкүлдөрүн изилдөө, кеңири басып чыгаруу тууралуу айтып келип, «Чыңгыз Айтматов Кыргызстан Компартиясынын акыркы XVII съездинде «Манас» эпосунун 1000 жылдыгын майрамдоо жөнүндө маселе көтөрдү эле, ушул идея-демилгени кайрадан колдосок жакшы болоор эле, институттун кол жазмалар фондусунда «Манас» эпосунун 60тан ашуун варианттары

бар, академиялык басылыштарды колго алсак» десем, мага Аскар Акаев капысынан «Өткөргөнгө каражатың барбы?» деп суроо салып калды. Ошондогу менин абалымды, жообумду «Кыргыз туусу», кийин «Слово Кыргызстан» газеталары басып чыгарышкан эле.

Жыйналыштын эртеси мен айткан академиялык басылышты «Манас» бөлүмүнүн кызматкерлери менен талкууладык. Бардыгы жактырышты, бардыгына иш-план бөлүнүп берилди. Мындай эмгек илимибизде алгачкы ирет болуп жаткандыктан анын илимий принциптери жазылып, кеңири талкууланды. Ошентип, биз даярдык көрүүгө камданып жатканда Президент А.Акаев «Манас» эпосунун 1000 жылдыгын өткөрүү боюнча Указ чыгарды. Биз шерденип иштей баштадык. Ошондо «Манас» бөлүмүнүн кызматкерлерин «Сагымбай таануу» жана «Саякбай таануу» деген эки чыгармачылык топко бөлүп, Окумуштуулар кеңешинде С.Мусаев менен А.Жайнакованы жетекчиликке бекиттим. Сагымбай Орозбаковдун «Манас» эпосунун варианттары мурда совет учурунда 4 том, Саякбай Каралаевдики 5 том болуп чыккан эле. Бирок, ошол мезгилдеги идеологиянын таасиринен улам панисламисттик, пантүркисттик, диндик ж.б. делинип С.Орозбаковдон жазылып алынган 180 миң 300 сап варианттан бир топ сабы кыскартылып, оңдолуп, түзөтүлүп жарык көргөн. Ошондуктан, Ыбрай Абдырахманов менен Каюм Мифтаков 1922–1926-жылдары С.Орозбаковдун оозунан жазып алышкан түп нускаларга кайрылуу зарылдыгы туулган. Анын үстүнө ал кол жазмалар араб арибинде жазылгандыктан, жаш кадрлар араб арибин окуй албагандыктан, негизги күч Самар Мусаевге жүктөлгөн болчу. Ал эми Саякбай Каралаевдин оозунан эпостун үчилтиги эки-үч жолу жазылып алынгандыктан, ага текстологиялык талдоолорду жүргүзүп, окуяларды ирээтке салуу кыйынчылыктары бар болчу. Аны Айнек Жайнакова эже көзөмөлдөш керек эле. Ошону менен «Манас»,

«Семетей», «Сейтек» эпосторундагы кытай, монгол, фарсы, калмак ж.б. тилдерден кирген түшүнүксүз сөздөргө, диний сөздөргө илимий комментарийлерди жазуу өтө оор жумуш эле. Ал мезгилде бүгүнкүдөй компьютер, сканер, ксерокс деген техникалык каражаттар жок, эски машиналар менен басып, бир ката кетсе, ал бетти кайра толук басып, копировка, №13, №16 деген ленталар табылбай... Бирок, артыбызда «Манас» деген ураан менен иштей бердик.

«Бечелге жөтөлдүн кереги эмне?!» – дегендей, академиянын ичинде кайрадан илимий реформа жүрүп, президиумдун чечими менен 63 жаштан өткөн пенсионерлер – негизги ма-настаануучулар Самар Мусаев, Эсенаалы Абдылдаев, Кеңеш Кырбашев агайлар контрактка айдалып, бир чети алар менен тыгыз иштөө үзгүлтүккө учурап, экинчиден, алар айлыктарын үч айда бир же жарым жылда бир алып калгандыктан, иш процесси илең-салаң болуп, солгундап, алар кайдыгер болуп, көңүлдөрү келбей, өтө оор абалга туш келгенбиз. Болгону анда пенсия жашына жете элек тажрыйбалуу адистер Айнек Жайнакова менен Райкул Сарыпбеков эле калган. Чынын айтайын, өтө кыйналдык. Ал мезгилде бизде экинчи бир кыйынчылык болуп. институт жоюлуп, кайрадан Тил жана адабият институту түзүлүп, Жеңиш Сыдыков директор, мен орун басар катары иштеп, эмгектерди көзөмөлдөөгө чек коюлуп, чыгармачылык атмосфера чыңалып, мен аргасыз отпусмага кетип, анан Ч.Айтматовдун ысымын (Ч.Айтматовду редколлегиянын башкы редактору кылалы десек, бийликтеги чоңдор болбой, ысымын алып ташташкан. Ал жөнүндө өзүнчө сөз) Сагымбай Орозбаковдун жана Саякбай Каралаевдин академиялык басылыштарынын кийинки томдоруна чоңдор менен кеңешпей редколлегияга мүчө кылып киргизип койгонумдун жоопкерчилигин тартып, орун басарлыктан бошоп, академиялык басылыштар үзгүлтүккө учурап, анан Ч.Айтматовго барып чоо-жайыбызды түшүндүрүп, ал киши

президентке айтып, «Манас» эпосунун 1000 жылдыгын белгилөө учурунда Манастаануу жана көркөм маданияттын улуттук борбору түзүлүп, директорлукка атаандаштык менен шайлоодон өтүп, кайрадан пенсионер-контрактниктерди – С.Мусаев, К.Кырбашев, Э.Абдылдаевди чакырып, оптимисттик маанайда күжүрмөн иштеп калдык. Ошондо Федерико Майордун «Манас» эпосунун 1000 жылдыгын белгилөөгө келип калышы бизди оор абалдан чыгарып кетти десем болот. Федерико Майор жолугушууда мекемелерден проектилерди-сунуштарды ЮНЕСКОнун биздеги өкүлчүлүгү аркылуу берүүнү өтүндү. «Манас» эпосунун академиялык басылышына техникалык жактан 4 компьютер берүүнү убада кылып, сөзүнө турду. Жаңыдан ишибиз кызуу башталып, тексттерди терип калганда институтубузга ууру кирип, ЮНЕСКОдон келген техникалык каражаттарыбызды уурдап кетишип, көрөөлбагандар моралдык чоң сокку урушту. Биз канчалык кыйналсак да кайра чыйралып, «Манас» үчүн башыбызды сайып, маңдай терибизди төгүп, академиялык басылышты даярдоону уланта бердик. Бул арада эпостун 1000 жылдыгы өтүп, миллиондогон акчалар асманга сапырылып, кумга сиңген суудай жок болуп жатты. Бир эле мисал келтирейин, 14 миллион сомго «Манас» деген тамеки чыкты. Ал эми даярдалган академиялык басылыштардын кол жазмаларын басып чыгарууга эч бир каражат бөлүнбөй кала берди. Самар Мусаев экөөбүз Президент А.Акаевге, финансы министри К.Нанаевге, кийин вице-премьерлер И.Болжуровага, Калмамбетовага ж.б. бир нече жолу каттарды жолдодук, барып да алар менен көзмө-көз сүйлөшүп, эч бир майнап чыгара албадык. Премьер-министр А.Жумагулов гана С.Орозбаковдун 4-5-томдорун чыгарууга жардам берди. 1000 жылдык өткөндөн кийин кол жазмаларды көтөрүп, спонсорлорду да издедик. «Мекеним Кыргызстан» деген партияга да барып, Урмат Барктабасовдон да жардам сурадык. Ал киши Сыртбай Мусаев менен

Абибилла Пазыловго дайындап, жаңы демөөрчүлүк кылаарда митинг уюштура коюп, андан да үмүтүбүз үзүлүп калды. Ошондо Самар Мусаев агайга мен «3 бөлмөлүү квартирамды банкка залогго коюп, кол жазмаларды чыгаралы» десем, «квартирандан айрыласың» деп тыйып койду. Көрсө, ал киши көрөгөчтүк кылган экен. Бул тууралуу иштешкен адамдар жакшы билет. Аңгычакты Саякбай Каралаевдин академиялык басылыштарынын 2-3-томдорунун кол жазмаларын «Манас» дирекциясы чыгарабыз деп алып, окуяларын алмаштырып жиберип, үзгүлтүккө учуратышты. Айнек Жайнакова эже болсо кайрадан ирээттеп, түзөп, ондоп, анан кол жазмаларды өзүбүздүн көзөмөлүбүздө чыгарууга алдык. Ошентип, айлар жылдарга айланып отуруп, арадан 25 жыл өтүп, 2012-2017-жылдарда «Манас» эпосун изилдөө, жайылтуу жана өнүктүрүү боюнча Улуттук Программа кабыл алынып, академиялык басылыштарга каражат бөлүнө баштаган эле. Бирок, Улуттук Программага орус тилинде 2012-2014-жылдар деп, кыргыз тилинде 2012-2017-жылдар деп жазылып калган экен, көп талаш-тартыштар болуп, көп убакыт да, нерв да кетип, акыры мамлекеттик тилде жазылган токтом мыйзамдуу деп далилдеп, «Манас» эпосунун академиялык басылыштарын чыгарууну аяктадык десек болот. Ошондо Сагымбай Орозбаковдон 9 китеп, Саякбай Каралаевден 10 китеп жарык көрдү. Академиялык басылыш – Академиянын илимий жүзү. Академиялык басылыш менен жалпы илимий-маданий коомчулук сыймыктана алат.

Баскан жолубузду бир кылчайып карап, сөзүмдү жыйынтыктасам, Ала-Тоодой болуп заңкайып, асман тиреп, өлбөс-өчпөс руханий пирамидабыз болуп улуу манасчылар С.Орозбаков менен С.Каралаевдин академиялык басылыштарынын 19 китеби турат. Кийинки муундан-муунга «Манасыбызды» калтырып кеткен Акылбек, Келдибек, Тыныбек, Чоюке, Сагымбай, Саякбай ж.б. аталарыбызга рахмат!

Өмүрүн «Манасты» изилдөөгө арнап койгон К.Тыныстанов, М.Ауэзов, Б.Юнусалиев, Т.Байжиев, З.Мамытбеков, С.Мусаев, Э.Абдылдаев, К.Кырбашев, Р.Сарыпбеков ж.б. аталарыбызга рахмат! Бүгүн да алардын салтын уланткан Р.Кыдырбаева менен А.Жайнакова эжелерибизге рахмат! Бул тарыхый, эч бир кайталангыс академиялык басылышка жыйырма беш жыл аралаштырып, ысык-суугуна күйдүрүп, жетекчилик, уюштуруучулук кылдыртып, агайлар баштаган эмгектерди уланттырып, акыры милдетимди аткарттырып койгон тагдырыма ыраазымын...

«Манас» десе каражат табыла койгон эмес, баары эле кош колдоп чыгара коёлу дешкен эмес, жогорудагыдай окуяларга күбө болгонбуз.

Академиялык басылыштардын майда-барат ишине катышкандарга, басып чыгарган басмаларга – «Кыргызстан», «Турарга» ыраазычылык билдирем.

Анан мен кантип сүйүнбөйм! Окурмандарды да куттуктагым келет!

Менин ички сырымды чыдап уккан сага да рахмат, Тилек!

***Жазып алган: Тилек Рыскулов
«Фабула», 14-март, 2017-жыл***

«АЙТМАТОВ ЭНЦИКЛОПЕДИЯСЫ» КАНДАЙ БОЛОТ?!..

Редакциядан: Улуу жазуучу Чыңгыз Төрөкулович Айтматовдун 90 жылдык мааракеси 2018-жылы белгиленет. Бул датага карата бүгүндөн баштап иш-чараларды иштеп чыгып, даярданууларды жүргүзүү керек. Башка мамлекеттерде улуу маданият ишмерлеринин мааракелерин белгилөөгө 3-4 жыл эрте киришет экен. Бизде бул маселени ойлоонууга убакыт кыстап бараткандай. Улуттук илимдер академиясынын Ч.Айтматов атындагы Тил жана адабият институтунун кызматкерлери академик Абдылдажан Акматалиевдин демилгеси жана жетекчилиги менен дүйнөлүк жазуучунун 90 жылдыгына карата «Айтматов энциклопедиясын» даярдап жатышыптыр. Окурмандарыбызга академик Абдылдажан Акматалиевдин макаласын жарыялап коюуну туура таптык.

Адабияттын тарыхына назар салсак, Данте, Шекспир, Гете, Бетховен, Шиллер, Диккенс, Лермонтов, Пушкин сыяктуу дүйнөлүк улуу инсандардын өмүрү жана чыгармачылыгына байланыштуу энциклопедиялар бар. Ар бир энциклопедиянын жаралыш тарыхы окурмандарга белгилүү. Алсак, «Лермонтов энциклопедиясы» орус тилиндеги алгачкы персоналдык энциклопедия болуп саналат. 1958-жылы акындын чыгармачылыгын изилдеген белгилүү окумуштуу Л.П.Семенов (1886-1959) ленинграддык адабиятчыларга өзүнүн идеясын сунуш кылып, колдоо тапкан. Изилдөөчүнүн идеясын москвалык лермонтовтаануучулар да кубаттап, 60-жылдардын башында СССР Илимдер академиясынын Орус адабияты институтунда (Пушкин үйү) энтузиасттерден группа түзүлүп, В.А.Мануйловдун жетекчилиги менен

иштей баштап, кийин «Советская энциклопедия» басмасы кошулуп, мамлекет камкордук кылып, «Лермонтов энциклопедиясын» даярдоого бери болгондо 500дөй илимий жана редакциялык кызматкерлер катышкан. 1981-жылы гана энциклопедия окурмандардын колдоруна тийген.

1988-жылы менде да «Эмне үчүн «Айтматов энциклопедиясын» жазууга болбосун» деген идея келип, «Келечек бүгүндөн башталат» деген макаламды «Кыргызстан маданияты» газетасына (1988, 5-декабрь) жарыялап, коомчулуктун пикирин уктым. «Айтматов энциклопедиясын» колго алуу сунушумду коомчулук колдоп, Эл аралык Айтматов клубунда жана Коомдук Айтматов академиясында бир нече жолу талкуулап, материалдарды чогултуу, жазуу ж.б. бөлүштүрүп алдык. Бирок, кыйын заман кирип келип, ар ким өзүнүн турмуш-тиричилиги менен алектенип, энциклопедияга киришүүгө мүмкүндүк болбой калды. Бул идея, биринчиден, жаньма тынчтык бербегенден кийин, экинчиден, ишти конкреттүү колго алуу максатында «Айтматовдук энциклопедиянын» 2 томдугун өзүм баштоого туура келди да, энциклопедиянын принциптерин, жол-жоболорун, критерийлерин тактап, камтыла турган негизги материалдарды чогултуп, жазып чыктым. «Айтматов энциклопедиясынын» 1-тому «Илим» басмасынан өзүмдүн каражатымдын эсебинен 1993-жылы жарык көрдү. Ал эми 2-тому акча каражаттын жоктугунан окурмандарга жетпей калды. Эгемендүүлүктөн кийин убакыт «Манас», «Эл адабияты», «Залкар акындар», «Кыргыз адабиятынын тарыхы» сыяктуу фундаменталдуу эмгектерге кетип, «Айтматов энциклопедиясы» объективдүү себептерден токтоп турган эле.

«Айтматов энциклопедиясын» даярдоонун жана чыгаруунун бүгүнкү күнгө чейин башталбай келгендигинин объективдүү себептери – бул, биринчиден, Айтматов ааламы өтө чексиз жана терең эле, дүйнөлүк материалдарды жыйноо, чогултуу, ирээтке салуу, жазуунун өзү көп убакытты талап кылат

эле, экинчиден, даярдыгы бар адистердин жетишпегендиги, үчүнчүдөн, материалдык-техникалык каражаттар (компьютер, сканер, ксерокс, ж.б.) менен камсыз кылынбашы жана төртүнчүдөн, акча каражаттын жоктугу. Бул учурда мен «Абай», «Ауэзов» энциклопедияларына автор катары да катышып жүрдүм. Албетте, «Айтматов энциклопедиясын» иш жүзүнө ашыруу менин адабиятчылык жана атуулдук да парзым болчу.

Кайрадан энциклопедия даярдоого өз ыктыяры менен катышууларды жыйнап, ишти «мына-мына баштайлы» деп турганда, Чыңгыз агай түшүмө кирип, «менин алдымда да адамдар бар» дегендей айтып жатыптыр. Көпкө ойлондум. Анан эле залкарлардын биринин артынан биринин мааракелери болуп, илимий жолубуз шыдыр болуп, адистер да, каражаттар да табылып, 2014-жылдан бери үч жылда төрт энциклопедия – «Токтогул», «Алыкул», «Сагымбай», «Саякбай» энциклопедиялары даярдалып, жазылып, жарык көрүп, окурмандарга жетип, биз сүйүнүп...

Ошентип, Ч.Айтматов урматтаган, сыйлаган залкарлардын энциклопедияларын бүтөрүбүз менен, быйыл 2017-жылы жаңы дем, күч, моралдык колдоолор менен дароо киришип кеттик. Ал эми каражат жагына келсек, ал да оңтойлуу болуп, менин сунушум менен Мамлекеттик тилди өнүктүрүү боюнча Улуттук программанын негизинде чечилип, жыйынтыгында 3 томдук даярдалды.

«Айтматовдук энциклопедия» – бул жазуучунун өмүрү жана чыгармачылык жолу гана эмес, кыргыз адабияты, искусствосу менен маданиятынын гүлдөп, өсүп-өнүгүшүнүн, режиссерлордун, артистердин, сүрөтчүлөрдүн ж.б. талантынын ачылышынын, дүйнө жүзүнө сыймыктана тургандыктын ачык-айкын күбөсү. Маданиятыбыздын руханий картасын түзсөк, анда Ч.Айтматовдун чыгармачылыгы жетпеген бир да өлкө, мамлекет жок экен, ошону менен бирге жазуучунун чыгармачылыгы менен жетишилген ийгиликтер зор экен.

Ошондуктан, «Айтматов энциклопедиясын» даярдоодо мурдагы аталган жана акыркы мезгилде жарык көргөн Пушкин, Абай, Ауэзов, Токтогул, Алыкул, Сагымбай, Саякбай сыяктуу энциклопедияларындагы тажрыйбалар эске алынды. Биздин максат Чыңгыз Төрөкулович Айтматовдун жеке өмүрүн жана чыгармачылыгын илимий-адабий жактан таанытуу, жайылтуу, чагылдыруу гана эмес, аны менен дүйнөлүк маданиятты көрсөтүү. Бүгүнкү күнү классик энциклопедияны түзүү өтө зарыл эместигин турмуш көрсөтүп жатат, анын үстүнө «энциклопедия» деген сөздүн мааниси да тереңдеп, кенендеп кетти. Биздин максат окуу китеби, окуу куралы, хрестоматия, антология тибинде жалпы окурмандарга жеткиликтүү кылуу. Мына ушуларды эске алып отуруп, «Айтматов энциклопедиясынан» төмөнкүдөй материалдар орун алды:

1) «Айтматов энциклопедиясынын» негизги материалдарын Ч.Айтматовдун өмүрү жана чыгармачылыгы түздү. Анын аңгеме, повесть, драма, роман, публицистика, маек, макалаларына, сүйлөгөн сөздөрүнө, докладдарына аннотация жазууга, ошону менен бирге айрымдарынын тексттерин толук берүүгө аракет жасалды;

2) Чыңгыз Айтматовдун чыгармалары дүйнөнүн 180ден ашуун тилдеринде которулган, 100 млн. нускадан ашык басылып чыккан. Дүйнөлүк тилдерге которулушу жана жарыкка чыгышы жагынан Ч.Айтматов эң алдыңкы орунда тургандыгын ЮНЕСКО тарабынан такталып чыккан. Францияда бир эле «Жамийла» повести 40 жолу басылып чыккан, ал эми Кытайда чыгармалары 50 жолу, Индияда 10 дон ашык тилде басылган. Африка өлкөлөрүнүн окурмандары Айтматовду сыймыктануу менен окуп келишет. Дүйнөнүн көптөгөн өлкөлөрүнүн Жогорку окуу жайларынын жана мектептеринин программасында кыргыз жазуучусу атайы орун алган. Россия Федерациясы окуучулар сөзсүз окуй турган 100 китептин 2 китеби Чыңгыз Айтматовдуку экендигин билдиришкен;

3) Чыңгыз Айтматов – журналист, публицист, «Литературный Кыргызстан», «Иностранная литература» журналдарынын башкы редактору, «Правда» гезитинин кабарчысы. Анын өз учурунда көтөргөн проблемалары бүгүнкү күндө да актуалдуу болуп жаңырып турат. Ал коомдук турмуштагы бардык тармактарга өз оюн советтик идеологияга карабай, таамай, таасын, ачык-айкын жана бетке айткан. Саясат, коом, экология, тарбия, абийир, айыл чарба, маданият ж.б. темалар анын чыгармачылыгын жана адамдык позициясын тастыктап турат;

4) Чыңгыз Айтматов – коомдук жана мамлекеттик ишмер, дипломат, элчи. Кыргыз ССР Жогорку Советинин, СССР Жогорку Советинин көптөгөн чакырылышынын депутаты, СССР Президентинин кеңешчиси, «Ысык-Көл форумунун» уюштуруучусу, президенти ж.б. катары Айтматов активдүүлүгүн көрсөтүп турган;

5) Чыңгыз Айтматовдун чыгармаларынын бардыгы кино-тасмаларына тартылып, көптөгөн режиссерлордун, артистердин, операторлордун талантынын ойгонушуна жана өркүндөшүнө шарт түзүп, эл аралык кинофестивалдарда белгилүү орундарды алып келип, «кыргыз кереметин» жаратып, дүйнөлүк атак-даңкка бөлөдү;

6) Чыңгыз Айтматовдун чыгармалары театрлаштырылып, дүйнөнүн төрт бурчунда бүгүнкү күнгө чейин коюлуп жатат. Ал гана эмес Австрияда темир жол вокзалында сахнаны коюшуп, поезддерди Чыгыштан-Батышка, Батыштан-Чыгышка катташтырышса, «Деңиз бойлой жорткон Ала-Дөбөт» повести боюнча «Бала жана деңиз» деген аталышта океандын жээгинде артисттер ролдорду аткарышкан. «Айтматов жана театр» деген Бүткүл Союздук фестивалдын жазуучунун чыгармачылыгынын 60 жылдыгына арналып, ондогон театрлардын көрүүчүлөргө спектаклдерди коюшу бекеринен эмес. Анын чыгармалары боюнча опералар, балеттер жазылган. Россия, Казакстан, Литва, Кыргызстан, Өзбекстан, Эстония ж.б. театрларынын ондогон

артисттери, режиссерлору ж.б. СССРдин эл артисттери, СССР Мамлекеттик сыйлыктын лауреаттары, өз республикаларынын ардактуу наамдарын алышкан;

7) Чыңгыз Айтматовдун чыгармаларына «рапсодия», «симфония» деп баа беришип, композиторлор, обончулар кайрылып келишет. Мейли кинодо болсун, мейли театрда болсун, мейли опера-балетте болсун, бардыгына композиторлор ар бир жолу өзүнчө музыка жазышкан;

8) Чыңгыз Айтматовдун чыгармаларына ар өлкөнүн жүздөгөн художниктери өздөрүнүн көз караштары менен ар түрдүү жанрларда сүрөттөрдү тартышкан, көргөзмөлөргө катышышкан. Алсак, немец сүрөтчүсү Эрхард 100дөн, ал эми Кыргызстандык сүрөтчү С.Бабажанов 50дөн ашуун сүрөт тартышкан. 180 тилде жарык көргөн китептеринде сүрөтчүлөр каармандардын элестерин чагылдырышкан жана коюлган спектаклдерди, кинолорду жасалгалашкан.

9) «Айтматов таануу» деген термин өткөн кылымдын 70-жылдарынан бери адабияттаануу илиминде бекем орун алды. Кыргыз жазуучусу жөнүндө дүйнөлүк изилдөөчүлөр миңдеген монографияларды, китептерди, жыйнактарды, макалаларды, окуу китептерин, окуу куралдарын жазышты. «Айтматов таануу» борборлору Кыргызстанда, Россияда, Казакстанда, Азербайжанда, Түркияда, Францияда, Германияда, Кытайда ж.б. өлкөлөрдө пайда болуп, «Айтматов феноменин» изилдеп келе жатышат. Айтматовдун чыгармачылыгы тилчилер, философтор, социологдор, политологдор, педагогдор ж.б. үчүн кеңири кызыгуу жаратып жатат;

10) «Айтматов энциклопедиясынын» негизги материалдарынын бири – жазуучунун поэтикасы, поэтикалык тили, символ, көркөм шарттуулук, лирикалык каарман, пейзаж, портрет, көркөм деталь, стиль, психологизм, лиризм, легенда, миф, мистика, трагедиялуулук, конфликт ж.б. арналган макалалар болуп саналат;

11) Чыңгыз Айтматов дүйнөлүк окурмандардан өтө көп каттарды, телеграммаларды алган. Алардын көбү жазуучунун чыгармаларына арналып, окурмандар Айтматовдун каармандарын абийир үлгү тутушуп, чындык, акыйкат үчүн күрөшүп, өздөрүн ошол каармандар катары көрүшкөн. Ал каттардын айрымдары да «Айтматов энциклопедиясынан» орун алды;

12) Чыңгыз Айтматовду лирик, акын, ал эми чыгармаларын «канаттуу ыр», «прозадагы эң сонун ыр» деп адабиятчылар бекеринен аташпаса керек. Эсимде, 2008-жылдын июль айында, б.а. жазуучу дүйнөдөн кайткандан бир айдан кийин Элазыкта (Турция) эскерүү кечеси болуп, 50дөн ашуун түрк акындары жазуучуга арнаган ырларын окушкан. Аалам алпы Айтматовдун өлбөс-өчпөс чыгармалары жана бийик адамкерчилиги дүйнөлүк поэзиянын көркөм объектисине небак эле айлангандыгын тарых тастыктап турат. Тагыраак айтканда, Чыңгыз Айтматов 1963-жылы СССРдин чыгармачыл жактан эң бийик сыйлыгы – Лениндик сыйлыктын лауреаттыгына татыктуу болгон күндөн тартып төкмө акындардан, профессионал калемгерлерден жөнөкөй окурмандарга чейин өз мекендешине карата сыймыктануу сезимдерин, чыгармачылыгы, таланты боюнча жакшы пикирлерин, сый-урматтоолорун, ызааттоосун жазуучуга поэзия тилинде билдирип келишкен. Ал гана эмес чет элдик жана мурдагы СССРдин аймагындагы өлкөлөрдүн улуу, таланттуу акындары да Адамзаттын Айтматовунун көркөм таасирине берилип, не бир керемет сыйкырдуу, жагымдуу саптарын тизишпеди. Айтматовдун чыгармачылык жана адамдык портреттик образы ар улуттагы акындар тарабынан ар түстүү көркөм боёктор менен даана, ачык тартылып келет. Пушкин поэзияда кандай даңкталса, Айтматов да поэзияда дал ошондой даңкталды;

13) Чыңгыз Айтматов жазуучулук басып өткөн жолунда «Манас» баштаган элдик оозеки чыгармачылыктан, Чыгыш менен Батыштын маданиятынан, дүйнөлүк адабияттын үлгүлөрүнөн таасир алган, кайра өзү дүйнөлүк адабиятка таасир

эткен. Айтматовду акын-жазуучулар, киночулар, сүрөтчүлөр ж.б. устат катары көрүшкөн;

14) Чыңгыз Айтматовдун адамдык асыл касиеттери – адамгерчилиги, жөнөкөйлүгү, карапайымдыгы, бардыгына тегиз карагандыгы ж.б. тууралуу материалдар да энциклопедиядан орун алды;

15) Чыңгыз Айтматовдун ысымында мектептер, клубдар, академиялар, институттар, илимий, адабий борборлор, китепканалар, музейлер, парктар, скверлер, самолеттор, кемелер, почталык маркалар ж.б. бар. Дүйнө окурмандары жазуучунун чыгармачылыгы боюнча «Айтматов окууларын», конференцияларды, тегерек столдорду, викториналарды, көргөзмөлөрдү, конкурстарды ж.б. иш-чараларды өткөрүшүүдө.

«Айтматов энциклопедиясынан» мына ушул сыяктуу материалдар менен таанышса болот. Албетте, Ч.Айтматовдун чыгармачылыгы жана ал жөнүндөгү материалдардын бардыгын бул 3 томдукта камтууга дегеле мүмкүн эмес, али дагы көптөгөн материалдар чети оюлбай кала берди. Айтматов жөнүндөгү справочник-маалыматтын кыргыз, орус тилиндеги тизмеси эле 1000 беттей, ал эми Айтматовго арналган ыр жыйнак 700 беттен турат. Казакстанда эле 600дөй, Россияда 5000дөй, Германияда 3000дөй, Кытайда 2000дөй, Францияда 2000дөй макалалар, маалыматтар чыккан. «Айтматов энциклопедиясынын» 3 томдугу – бул алгачкы этап. Кайра басылган сайын кошумчаланып, такталып отурат деген ишенимдемин. «Айтматов жана адабият», «Айтматов жана коом», «Айтматов жана кино», «Айтматов жана театр», «Айтматов жана музыка» ж.б.у.с. тематикадагы эмгектерди өз алдынча чыгаралы деген планыбыз бар.

Ошентсе да, «Айтматов энциклопедиясынын» 3 томдугу бүгүнкү күндө максатына жетип, окурмандардын көңүлүн таап коомчулукка кызмат кыларына шек жок. Аманчылык болсо, кайрадан жолугарбыз. Ылайым ошондой болсун!

«Фабула», 18-апрель, 2017-жыл

«ИЛИМДИ АР КИМ ЭЛЕ ЖАЗА БЕРБЕЙТ...»

Мен академик Абдылдажан Акматалиев менен май майрамынан кийин капысынан жолугуп калдык, басмага баратыптыр. Ал «Айтматов энциклопедиясын» чыгарайын деп жүргөн экен. Айтуусу боюнча 3 томдук болуптур. Мындай фундаменталдуу эмгекти институт даярдап жиберешкенине бир чети таң калып, экинчи чети мыйзамченемдүү көрүнүш катары кабыл алып, жетекчинин колун кыстым да, анан дароо эле кайрылып калдым.

– Ар дайым экөөбүз «Манас» эпосу, Чыңгыз Айтматов, кыргыз адабияты тууралуу сүйлөшүп келебиз. Анан да башкалар менен да ушундай эле темада маектерди куруп келгенинди окуп келем. Бүгүн бул салттык теманы бузуп, башкача сүйлөшөлү деп отурам. Окумуштуунун турмушу кандай? Макул болсоң, мен анда биринчи суроомду баштайын, сени көпчүлүк эмгектенген жагыңды кумурскага салыштырышат, мен да тыным албай келе жатканыңды бери болгондо кырк жылдан ашык билем, эмгектенгениң жакшы, бирок...

– Ай, Баке, менин өмүр, жашоомдун өзү эмгектен турат. Ар бир күнү иш бүтүрмөйүнчө жаным жай албай жатпайбы! Ошентип отуруп эс алууну да билбей калам, бул адатка айланды. Эмгек – бул менин эс алуум болду да калды, эмгектен рахат алуунун өзү эс алуу эмеспи!

– Бирок, чарчайсында, мээ деген эс алыш керек да! Дем алыш күндөрү да кызматта отурасың. Болбойт. Конокко барып, көчөгө басып, эл менен аралашып дегендей...

– Анын баарына убакыт табылат. Көбү мени таптакыр эле Чеховдун каарманындай кутудагы кишидей көрүшөт, а тескерисинче, эң көп мейманга барган, чогулуштарга күнүнө

үч-төрт жолу барган, жыйындарды өткөргөн, түрктөрдүн, орустардын серияларын, тарыхый инсандар жөнүндө да-ректүү тасмаларын, футболдук оюндарды көп көргөн мен да болсом керек. Кызыгып кеткенде ондон ашык серияны бир көрүп коём. Бирок, ушулардын бардыгына тыкыр түрдө ар бир күндө убакыт бөлүнүп турат. Убакытты туура пайдалансаң бардыгына жетишесиң. Мен энергияны күч-кубатты эмгектен алам, жаңы идеяларды таап, ишке ашыргым келет.

Ошол мага таң калгандарды бир чогултуп, анан менин жаныма бир-эки күн коюп койсоң, «миң уккандан бир көргөн» болуп, таң калышпай калар эле.

– Ошол, кантип сени жетишет деп баары таң калып жатышпайбы дейм.

– Бул үчүн так, жоопкерчилик менен мамиле кылуу жана ага көнүү керек.

– Башкалар дароо эле чоң бир ишти жасагысы келет дейли, бирок жалкоолук кармап, акыры эч жыйынтык чыкпай калат, майда ишти жасагысы келбейт, ушундай учурлар көп кездешет.

– Эмгекте кичине, чоң иш деген болбош керек деп эсептейм. Эмгектин баары жакшы. Мен бир нече ишти катар тизмелеп пландаштырам. Ар бир иш өз максатына жетип турса, элге пайдалуу болсо, ошо кубаныч да, сүйүнүч да! Эмгек эң биринчи элге керек. Майдадан келип чоң иш жаралат!

– Мен сени тааныгандан бери эле айтып да, жазып да келе жатам – «ар бир ишке жан дилин берип иштейт, идеялары өтө көп, ошолордун бардыгы эл үчүн болуп жатпайбы, а силер өзүңөр үчүн эле иштейсиңер» – деп. Айрымдары өздөрү үчүн деле жыргатып жиберешкен жок, илимий жана практикалык жактан айтып жатам.

– Чындыкты айтканың үчүн рахмат! Аларга эмгектин кантип жаралганын көрсөтүп гана коюш керек. Түшүнгүсү келбегендер дегеле түшүнүшпөйт да!

– Мына силер, өзүнөрдүн демилгелериң менен жараткан эмгектерди бир иретке коюп жыйнайлы да, анан аны бул эмгектерди стол үстүнөнбү же текчеденби алып коёлу, ошондо эмне калат? Боштук!!!

– Биз өкмөттөн каражат сурабай эле, патриоттук сезим менен төмөнкүдөй эмгектерди даярдадык, түздүк, котордук, басып чыгардык. Буларды айтпай койсок болбойт. «Кыргыз тилинин түшүндүрмө сөздүгүнүн» 2 томдугу, Жусуп Баласагындын «Куттуу билиминин» академиялык 3 томдугу, «Азыркы кыргыз тили», «Бабыр», «Токтогул», «Осмонов», «Саякбай», «Сагымбай» энциклопедиялары, «Орусча-кыргызча сөздүгүнүн» 4 томдугу, «Кыргыз адабиятынын тарыхынын» 10 томдугу, «Эл адабиятынын» 31 томдугу, «Залкар акындардын» 10 томдугу, «Манас» эпосунун варианттары, «Манас» эпосунун кошмо вариантынын 4 томдугу ж.б. Өзүн айткандай, мына ушундай эмгектерди биз чыгарбай койсок канчалык руханий жактан бөксөлүк болорун түшүнүп турам. Мындай эмгектер бүгүн өтө керек эле, анан өкмөттөн каражат күтүп отура берсек, биринчиден, убакытты уттурмакпыз, экинчиден, патриоттук демилге менен иштейин деген илимий кызматкерлердин деми сууп калмак. Биз колдон келген ишти жасадык. Ошондуктан, жогорудагы чоң-чоң, албан-албан эмгектерди бирге даярдашкан кесиптештериме ыраазымын, эл да коомчулук да ыраазы.

Коллективдүү эмгек кылуу бүгүнкү күнү өтө татаал, кыйын. Себеби, ар ким өзүң айткандай өзүнүн гана жеке иштерин жасоого аракет кылып калышкан.

– **Эмгек кылгандарды, материалдык-моралдык жактан колдоо кандай болуп жатат дегендей...**

– Материалдык-техникалык жактан колдоо азыраак болуп жатканы чын. Компьютерлер жок, ксерекс, сканейлер аз. Жада калса кагаздарды, порошокторду өзүбүз алабыз. Кызмат телефондорду өзүбүз төлөйбүз. Айлык орточо эсеп менен 6

миң сом. Бирок, аракет кылып, эмгектерине жараша илимий проектилерди таап, аз да болсо төлөп берип жатабыз. Ал эми моралдык колдоону колдон келишинче жасап жатабыз. Менин бир кубанганым – баарыбыз сыйлык үчүн эмес, сыймык үчүн иштөөдөбүз. Ишибиз үчүн сыймыктанабыз.

– Силер мактанбаганда ким мактанат, мактансаңар да жарашат. Окумуштуунун турмушу ушундай эле болуш керек деп ойлойм. Мээси ар дайым иштеп турушу керек, бирок дагы айтам убагында эс алууну да унутпаш керек. Анан эмгектик убакыт аспиранттарга, докторанттарга да зарп кылынары түшүнүктүү. Бул жөнүндө эмне дейсиң?

– Албетте, илимий эмгектин маңызы – илимий иш жазуу менен бирге илимпоздорду тарбиялоо. «Илим деген ийне менен кудук казгандай», жөн эле макала жазганда канча эмгектенесиң, а илим деген башка, илимди каалаган ар ким эле жаза бербейт. Анын өзүнүн талабы бар. Макала жазса эле илим болуп калбайт. Илимдин жемишин алуу үчүн изденүү, талыкпас эмгек, өжөрлүк, чыдоо ж.б. керек. Диссертацияларга жетекчилик кылуу да илимий эмгектин бир түрү. Ар бир диссертациянын тематикасына аралашып, аларды түшүндүрүүнүн өзү акыл эмгек кылуу дегендик. Тигил же бул диссертантка муну мындай жаз, тигини тигиндей жаз деп көрсөтмө, кеңеш берүү үчүн ал проблеманын үстүндө өзүң да көптү билип, илимий эмгек жасашың керек.

– «Көпчүлүктө илимий изилдөөгө мамлекеттен каражат алып, кайра кайтарымы жок болуп жатат» – деп жатышкандарын угуп да калам. Бирок, башкаларды билбейм, азыркы учурда бөлүнгөн өп-чап каражатка карабай, силердин институтуңардын иштегенин көрүп мен сыяктуулар таң калышат. Ошол сын айткандар силерге барышса «миң уккандан бир көргөн» болор эле.

Кайрадан тактап, кызыгып сурагым келип жатат. Силердин ар бириңердин менин билишимче илимий

пландарыңар бар. Мен да бир кезде философия институтунда иштеп жүргөндө илимий пландарды толтуруп жүргөм. Азыр ошондой талаптар барбы?

– Биздин институт совет мезгилиндеги илимий тартип менен иштеп жатат. Кенже, ага, жетектөөчү илимий кызматкерлердин, бөлүм башчылардын ар кимисинин пландары бар. А биз жасаган жогорку иштердин 90%ти илимий планга кирбейт, мамлекеттик бюджеттен акча каражаты кетпейт. Ошондуктан, бизде мамлекеттик бюджет менен демөөрчүлүктөн жасалган иштер өзүнчө бөлүнүп турат. Илимий эмгектерди чыгаруу үчүн мамлекеттик каражат таптакыр бөлүнбөгөнүнө 30 жылдай убакыт болуп калды. Айрымдардын академия эч нерсе кылбайт дегенине кошула албайм. Бизде иш процесси өтө кызуу жүрүп жатат, андан көрө бизге камкордук керек. Институтубуз дун түзүлгөнүнө да 90 жыл болуп калыптыр. Бул мааракени жакшылап тосуп алууга мамлекет да көзүн салат го деген ишенимдебиз. Ошондой эле Чыңгыз Айтматовдун 90 жылдыгы да дал келип отурат. Мына «Айтматов энциклопедиясынын» 3 томдугу мааракеге арналган эмгектердин эң алгачкысы. Кудай буюрса, июнь айында чыгып калат, Чыңгыз агайды эскеребиз. Чакырабыз, келип көрүп кет.

– Рахмат! Алыңар, күчүнөр барда иштей беришиңерди каалайбыз.

Маектешкен: Баратбай Аракеев

«Багыт kg», 24-май, 2017-жыл

«ҚЫЗЫЛ АЛМАДАН» БАСТАЛҒАН ТАНЫСТЫҚ

Қазақ-қырғыз әдеби байланыстары туралу әңгіме тартқатарда байырғының жырын көбірек қозғайтын бір мінез бар. Өйтпеске тағы болмайды, ежелден қоңсы қонған екі елдің рухани, мәдәни? Әдәби жалғастығының тамыры тым тереңде. Бішкекке барған сапарымызда ғалым Абдылдажан Акматалиевтің қазақ-қырғыз әдәби байланыстары, қазақ жәнә қырғыз қаламгерлерінің қамқорлығы мен сыйластығы туралу сағынышты әңгімесін тыңдаған едік. Сол әдәби байланыстың бүгінгі жалғастығы туралу да осы сұхбатта айта кеткенді жән көрдік...

– Алматыға алғаш қашан келдіңіз, қазақ қаламгерлерімен етене араласуыңыз қалай басталып еді?

– 1979 жылы, 20 қазанда «Шыңғыз Айтматов және қазақ-қырғыз әдеби байланысы» деген ғылыми тақырыбыма қажет материалдар жинау мақсатында Мұхтар Әуезов атындағы Әдебиет және өнер институтына іссапармен бардым. Алматыны алғаш көруім. Бұл жерде Жайсаңбек Молдағалиев, Файзолла Оразаев деген қазақтың қаламгерлері құшақ жая күтіп алды. «Алматы» қонақүйіне орналастым. Алматыны аралап? Қаланы сәл де болса біліп калдым-ау деген соң, әкі күн өткеннен кейін Зейнолла Қабдаловқа телефон шалдым. Оның себебі де жоқ емес. Шыңғыз Айтматовтың «Қызыл алма» әңгімесі «З.Қабдоловқа арналған» деп басылған еді. Кейін оның жайын білсем, бұл әңгіменің жазылуына Зейнолла Қабдолов түрткі болған екен. Содан Зейнолла ағайға хабарласып, өзімнің кім екенімді таныстырып, ғылыми тақырыбымды, Шыңғыз Айтматов және қазақ-қырғыз әдеби байланысын зерттеп жүргенімді жеткізіп, кездескім келетін тілегімді айттым. Қабдолов ол уақытта ҚазҰУ-де оқиды

екен, университетке шақырды. Тақырыбым бойынша бір-неше дәрістерін тыңдадым. Сол жолғы сапарымда түйгендерімді жинақтап, «Айтматов қазақ аудиториясында» деген мақала жаздым. Ә.Нұрпейісов, Қ.Мұхамеджанов, Ә.Әлімжанов, Т.Ахтанов сынды қазақ әдебиетінің азуын айға білеген өкілдерімен таныстым. Қалтай Мұхамеджановпен жасаған сұхбатым «Советтік Қырғызстан» журналына жарияланды. Д.Исабеков, М.Сүндетов, Қ.Наймаебаев, С.Бердіқұлов ағаларыммен қазақ-қырғыз әдеби байланыстары жөнінде пікір алмастық. О.Бөкей, Б.Мұқай секілді арыстармен достық қарым-қатынас түздім. Нақты тақырыптар бойынша қазақ қаламгерлерімен сауаланама жасадым. Сол сапарымда «Қазақ әдебиеті» газетіне жазылып, қазақ қаламгерлерінің шығармашылығына жақындай түстім. Сол уақыттан бері калыптасқан дағды: қазақ еліне барған бойда бірден қазақ баспасөзін қолыма аламын. Қазақ әдебиетінде қандай жаңалық бар, қим қандай леп әкелді – оқып, танысқым келеді. Қырғыз мәдениеті, әдебиеті туралы қазақ баспасөзі не жазып жатқанын билсем деймін.

Қазақ жазушыларымен жақын таныстығым Шыңғыз Айтматовқа бір қадам жақындай түсуіме да себеп болды.№

– Сонда қалай, Айтматовты бұрын-соңды көрмеген бе едіңіз?

– Мен ол кісінің шығармашылығын жақсы білгениммен, қол алысып, таныспаған едік. Алматыдан келген соң, арада біраз уақыт өткенде, Бішкектегі Қырғыз Ғылым академиясында бүкілодақтық ғылыми конференция өтті. Үзіліс кезінде Шыңғыз Айтматовқа «Жақында іссапармен Алматыда болдым. Сізге достарыңыз Қалтай Мұхамеджанов, Олжас Сүлейменов, Зейнолла Қабдолов сәлем айтып жатыр. Сол кісілердің сәлемін жеткізейін деп едім», – дедім. Айтматов жөн сұрап, мен Алматыға барған іссапарымның себебін, кандидаттық жұмысымның тақырыбын айттым. Шыңғыз

Төрөкүлұлы «Советтік Қырғызстанда» жарияланған Қалтай Мұхамеджановпен жасаған сұхбатымды оқыған екен, мені бірден есіне түсірді. Кандидаттық тақырыбым бойынша бір-қатар сауалдар туындағын соң, Ш.Айтматовтың кабинетіне барып, сұрақтарыма жауап алып, «Қырғыз әдебиетін танушылар ішіндегі таланттарының бірі – менің кіші інім Акматалиев Абдылдаға» деген тілек-қолтаңбамен «Ғасырдан да ұзақ күн» атты қырғыз тілінде шыққан кітабын сыға тартты.

Аға-дос ретінде 1985 жылдардан бері қарай Шыңғыз Төрөкүлұлымен өте тығыз қарым-қатынаста болдық.

– Ол кезеңдегі қазақ-қырғыз әдеби байланыстары туралы не айтасыз?

– Қазақ-қырғыз әдеби байланысы қос елдің бауырластық, туыстық сезімінен ғана туындап жатпаған заман еді ғой. Біз қандас ел ғана есе, мәдени, рухани, әдеби салада да егіз ел едік. Бір-біріміздің жазған-сызғандарымызды жаппай оқып, жаппай талдап жататынбыз. Кандидаттық жұмыс жазып жүрген уақытта, Қазақстан Жазушылар одағының анықтамалығы қолыма тиді. Одақ мүшелерінің телефон анықтамалығы дерлік бар. Ә.Нұрпейісовтің «Қан мен терін» оқығанмын. Жазылу тарихын да білемін. Бірінші кітабы Ш.Айтматовтың алғы сөзімен жарық көрген. Содан үйіне бардым. Сөйлесіп, қазақ-қырғыз әдеби байланыстары туралы пікір алмастық. Ғылыми жұмысымның авторефераты дайын болған еді, соны беріп едім, ғылыми жұмасыма деген көзқарасын рецензий ретінде жазып берді.

Диссертациялық жұмысымды қорғарда М.Қаратаев, З.Ахметов, З.Кабдолов, Қ.Мұхамеджановтар ағалық қамқорлығын көрсетті. 1986 жылы Алматыда Қырғыз адабиетінің онкүндігі өтіп, Шыңғыз Айтматов бастап келген делегация құрамында болдым. Сол кездегі Қазақ тарабының басшысы Д.Конаев қазақ-қырғыз әдеби байланысы туралы жылы пікір білдіріп, рухани, мәдени қарым-қатынасымыз тереңдей түссін

деген тілегін айтып еді. 1987 жылдың 25 қыркүйегінде Алматыда Мұхтар Әуезовтің туғанына таәсан жыл толуына орай үлкен мереке өтті. Онда да қырғыз елінен бір топ қаламгер бардық. Кездесуді сол кездегі республика басшысы Колбин ашып, мәдениет пен әдебиет мәселелеріне қатысты Олжас Сүлейменовке шүйлігіп отырғандай көрінді. 1986 жылғы Алматыдағы Желтоқсан оқиғасынан кейінекеуінің арасындағы текетірестен хабардар едік. Колбин сөзін қазақ тілін үйреніп жатқанын айтып аяқтады. Одан соң Шыңғыс Айтматов, Мұстай Кәрім, Камиль Яшен, Мумин Каноат сөйледі. Бірақ барлығы емен-жарқын ашыла алмағанын аңғардық. Сол күні кеште қазіргі Республика сарайында салтанатты жиналыс басталады. Мінберге Олжас Сүлейменов көтерілгенде, көршілік біразға дейін қол соғып тұрып алады. Залда тыныштық орнағанда. Олжас Сүлейменов Әуезовтің өмірі, қызметі мен шығармашылығы, жазушының заманында басына үйірілген қауіп пен қатер жайлы кеңінен әңгімеледі. Бұл – 1986 жылғы Желтоқсан трагедиясынан кейінгі алғашқы салтанатты жиналыс еді. Жиналғандардың көбінің жанарына жас үйірілді. Олар орындарынан тұрып, қол соқты. Олжас Сүлейменов көпшілікке алғыс білдіріп жатты. Бірақ жиналғандар қол соғуын тоқтатпады. ОК өкілдері абыржып кетті, алайда, олар да халықтың ұзақ қол шапалағын тоқтата алмайтын халде екенін түсініп отырғандай. Ақыры, Олжас Сүлейменовтің өзі залды тыныштандырды. Біз, қырғыз қаламгерлері қашан да қазақ жазушысының жаңалығына, қуанышына ортақ едік, керек десеңіз, қазақ қаламгерінің басына бұлт үйірілгенін естіген уақыттарда жүрегіміз бен тілегіміз олардың үстінде болды.

Қазақ қаламгерлері де қырғыз бауырларын ерекше елжірей сүйгенінен, әркез қолдап-қуаттап отырғанынан хабардармыз.

Біздер, қырғыздар, Шыңғыс туралы әңгімелегенде оның Мұхтар Әуезовпен достық, тучтық қарым-қатынасын естен шығарған емеспіз.

«Дүниежүзі әдебиетінің кітапханасы» деп аталатын 200 томдықта, Шекспир мен Данте, Толстой мен Томас Манн, Горький мен Шолоховтормен бір қатарда М.Әуезовтің екі томдығы тұрғанын қазақта, қырғыз да мақтан тұтады деп ойлаймын.

«Бір кездерә орыс мәдениетінің дамуына Пушкин қалай әсер етсе, Орто Азиядағы көршілес елдердің заманауи шағармашылық ойы мен рухани өмірінің қалыптасуына Әуезов дәл сондай ықпал етті деп ойлаймын», – деп жазады Шыңғыс Айтматов. «Шетелге өзіммен бірге ала жүретін екі ұлттық мақтанышым бар. Биреуі – «Манас», екіншісі Мұхтар Әуезовтің кітабы. Менен қазақ пен қырғыз кім десе, Манас пен Әуезов жайлы айтып беремін», – деген де Шыңғыс Айтматов болатын. «Қырғыз Ғылым академиясында 1952 жылы «Манас» эпосын талдаған үлкен жиналыс өтті. Біз, жастар оны тыңдауға бардық. Сонда алғаш рет Мұхтар Әуезовті көріп, сөзін тыңдадым. Залда ине шаншар орын болмады. Себебі, бәздән ұлы мұрамыз «Манас» эпосының тағдыры шешіліп жатты. Тек Әуезовтің батылдығы және шешендігінің арқасында «Манас» эпосы халққа қайта оралды. Әуезовтің жалынды сөздеріне риза болған көпшілік бірнеше рет қол соғып отырды. Сонда маған шешеннің кең да ашық маңдайы, мәселені талдаудағы батылдығы, жан дүниесінің тереңдігі ұнады. Кейіннен ол екеуміз бір-бірімізге әке мен баладай болып кеттік», – деген сөзді де Шыңғыс Төрөқұлының өз аузынан естіп едім...

Қазақ қаламгерлері туралы айтқанда, Әбіш Кекілбаев туралы үндемей өту мүмкін емес. Оның «Баллада степей» деген жинағы шығып, Шыңғыс Айтматов жақсы пікір білдірді. Жалпы, Әбіш шығармашылығы туралы Шыңғыс Айтматовтың пікірі өте жоғары еді.

Айтматов шығармашылығы және қазақ-қырғыз әдеби байланыстары туралы зерттеп жүріп, «Қазақ әдебиеті» газеті-

нен өдге, «Жұлдыз» журналы мен «Жалын» альманағын да тұрақты оқу әдетіме айналды. Рахманқұл Бердібаев, Мекемтас Мырзахметов, Жанғара Дәдебаев, Шәкір Ыбыраевтардың шығармашылығы, зерттеулері туралы әркез хабардар болып жүрдім.

Осы күні қазақ ағайынның шығармашылығынан алшақтап кеттім дей алмаймын. Дархан Қыдырәлі басқаратын Түркі академиясымен үлкен шығармашылық байланыстамыз. Бірігіп үлкен жобаларды жүзеге асырудамыз. Ш.Айтматовтың қазақ тіліндегі шығармаларының жинақтарын, «Манас» энциклопедиясын шығардық. Осы күні Бауржан Омаров, Дихан Қамзабекұлы, Амантай Шәріп секілді жас достар таптым. Қазақтың бүгінгі жас қаламгерлері мен ғылым қайраткерлерінің шығармашылығымен, журналистік зерттеулерімен жете таныспын деп мақтанып айта аламын...

– Бұрынғының әңгемесінен бүгінгі күнге оралдық қой. Енді скра,ымызды осы күнге орайластыра қойсақ, 1990 жылдардан бергі қазақ-қырғыз әдебі байланысы туралы не айтасыз?

– Бұрындары қазақ-қырғыз прозаиктерінің, акындарының жинақтары шығып жататын. 1991 жылдан бері ондай жинақ шыққан емес. Жекеленген ақындар достарының, демеушілердің көмегімен аударылды, бірлі-жарым әңгіме-жырлар газеттерде жарияланды дегеніміз болмаса, жаппай бір-біріміздің әдеби ахуалымызды, не жазып, не қойып жүргенімізді терең білеміз деп айта алмаймын. Қазір, тіпті қырғыз оқырмандары қазақ емес, қырғыздың өзін оқымай қалды...

– Неге?

– Себебі, заман басқа, халық ғаламтор, компьютерге құмар болып алды. Екіншіден, бізде баспа, «Қазақ әдебиеті» газеті, «Жұлдыз», «Простор», «Жалын» журналдары сияқты үкімет тарапынан қамқорлықтағы басылым жоқ. «Қырғызстан мәдениеті» шықпағанына 20 жылдай уақыт өтті. «Жаңа

Алатоо» демеушілерге байланысты аратұра шығып тұрады, шықпай қалатын да кезі көп. Жазушылар үйі де, одағы да қалмады. Әдеби, мәдени күндер де өтпейтін болды. Осы күні қазақ-қырғыздың әдеби, рухани, мәдени байланысын екі ел арасында өтетін түрлі ғылыми конференциялар ғана сақтап тұр. Ш.Айтматов, «Манас» конференцияларына қазақ ғалымдары, қаламгерлері келіп қатысады. Сіздің елдің әдебиеттегі, ғылымдғы маңдайалды тұлғаларының меретойларына арналған ғылыми конференцияларға біздер барамыз. Байланыстың солғындап бара жатқаны мұңайтады...

– Бүгінгі қырғыз қаламгер жастары, жас жазушылар, жас ақындар туралы не айтасыз? Олар қай бағытта қалам тербеп жүр?

– Шүкір, әдебиетші жастар өсіп келеді. Бірақ әрқайсысы, өзінің шағын ортасыда ғана, шағын алаңында ғана. Жастарды үлкен аландарға алып шығатын мамлекеттік қамқорлық, үлкен халықаралық жобалар болса деп армандаймын. Көркем дүниеден бөлек, заманга деген көзқарастарын публицистикалық сарында жазатындары көптеу. Ол шығармашылық ортада кейде қабылданады, кейде қабылданбай жатады...

– Бүгінгі жастардың кітапқа, кітап оқуға, іздеуге деген қызығушылығы қандай деңгейде?

– «Кітап шығарудың керегі не, бәрібір түптің түбінде елдің бәрі керегін компьютерден, ғаламтордан оқып алады» деген пікірді естіп қаламын. Кітапты жан дүниеңмен оқуың керек. Кітаптың бергенін ғаламтор, компьютер арқылы сіңіре аласың дегенге өз басым сенбеймін. Өкініштісі, қазір көркем дүниені университет студенттері, тіпті, филология факультетінде оқитындардың өздері емтиханнан өту үшін ғана оқитын бір әдет пайда болған. Көркем шығарманы оқу – мамандыққа байланысты болмауы керек еді ғой. Химик пе, физик пе, математик пе – жастар жаппай көркемдікке ұмтылуы, іңкәрлікті іздеуі тиіс еді. Біздің кезімізде солай

болатын. Кітап оқымау, көркем дүниеден алшақтау – адамның сезімін өлтіреді. Жалпы, кітап оқу, оқымау атты мәселе қазақ пен қырғызға ортақ па деп ойлаймын. Қазақ пен қырғызғы ортақ мәселелер тіптен көп, менің ойымша. Мәселен, қазақ пен қырғыз тілінің мәселесі. Біз де жас ұрпақ қырғыз тілінде сөйлемейді деп күйінеміз. Ал біз оларға үлгі бола алып жүрміз бе? Меніңше, үлгі бола алған жоқпыз. Тіл мәселесін ұлт интеллигенциясы өз мойнына алуы керек. Зиялы қауым түгелдей өз тілінде сөйлей бастаған уақытта ғана ұлт сақталып қалады. Тілі жоқ мемлекет – ұлты жоқ мемлекет. Сондықтан ең әуелі өз тілімізде толық сөйлейтін мемлекеттік жүйе жұмыс істеуі керек. Бүгінгі аласапыран заманда бай шығармашылық мұрамызды сақтап қалу өте маңызды. Заңғар жазушымыз Шыңғыс Төрөкұлұлы Айтматов арамыздан кеткелі бері рухани дүниеміздің жүдеп қалғаны жасырын емес...
– Әңгімеңізге рахмет!

Әңгімелекен Қарагөз Сімәділ

«Қазақ адабияты», 7-июль, 2017-жыл

«МАНАСКА», «АЙТМАТОВГО» КЫЗМАТ КЫЛУУ – ЭЛГЕ КЫЗМАТ КЫЛУУ ДЕГЕНДИК...

– Абдылдажан агай, көптөн бери маек куралы десем убакыт таппай келесиз. Эми эс алуу учурунда убакыт болсо керек. Эми өзүңүз сөз баштаңызчы?

– Чыңгыз агай түшүмө кириптир, 19-июль күнү. Бир үйдө мен, Омор Султанов басма сөздөрдө чыккан макалалар туралуу маалымат берип жатыптыр. Колунда бир топ газеталар. «Айтматов энциклопедиясы» туралуу да айтты. Мен энциклопедияны көрбөптүр деп, башка бөлмөдөн алып келгени кирип, бирок китепти тапбай кайра келем. Энциклопедияны окуганы бирөө сурап кетсе керек, мен бүгүн эле көргөм деп, ыңгайсыз болуп Чыңгыз агайга кайрылсам, «газетадагы маалыматтардан укпадымбы, аны көрүп деле зарылдыгы жок, чыкканы жакшы болуптур, дагы көрөрмүн дейт. Чыңгыз агайды карасам, эч бир таарынычы жоктой, бир калыпта турат. Кебете-кешпири жашарып калгандай, кыймыл-аракети, менимче, алтымыш жашындагыдай элес калтырды. Ойгонуп кетип, «кап энциклопедияны көрсөтүп калсам болмок» экен деп тынчсыздандым. Бирок, түш деген эң кызык жеринен үзүлүп калат эмеспи... Түштү кайра элестетип, улагың келет, улагың келет, бирок анын калганын өз оюу менен чабыттап улайсың да! Эртеси күнү «Алтаистика» боюнча эл аралык конференцияга барып калсам, Омор Султанов жүрүптүр, түшүмдү айтып бердим.

– «Кийин көрөрмүн» дегенде маани жаткан жокпу?

– Мен аны өзүмчө мындайча чечмеледим. Биз жакында эле «Айтматов энциклопедиясынын» 3 томдугун дагы кошумчалап, нусканы көбөйтүп чыгаруу жөнүндө Өкмөткө кайрылдык эле. Балким, ошону баамдап жаткандыр, Чыңгыз агай. Балким, орус тилинде которуп чыгаруу туралуу,

демөөрчүлөр менен сүйлөшүү жүргүзүп жаткан элек, ошону сезип жаткандыр Чыңгыз агай. Кандай болгон күндө да биздин алдыбызда дагы бир чоң жоопкерчилик милдет тургандыгын түшүндүм. Аны биз аткара алабызбы? Кайсы мезгилдерде аткарышыбыз керек? Жазуучунун 90 жылдыгы да келип калды, суроолор көп, жооп бирөө – бүтүрүү керек.

– **«Айтматов энциклопедиясы» орус тилинде да 3 томдук болобу?**

– Азырынча. Балким, 5 томдук жыйнак кылаарбыз. Мында да кыргыз тилинде чыккан энциклопедиянын үлгүсүнө, ыгына салаарбыз. Мында айрым материалдар которулма, көбүнесе жаңы материалдар орун алмакчы. Орус тилинде өтө бай терминдер бар. Ошондуктан, аларды бир ирээттеп, чогултуп, анан окуу куралы, хрестоматия, анталогия тибинде берүүгө аракет кылабыз. Бизге, биринчиден өтө кыйынчылык – каражатты табуу, экинчиден, материалдык-техникалык базанын жоктугу түзөт.

– **Кийин башка чет тилдерге да которууну колго алса...**

– Туура айтасың. Ал үчүн экинчи жолу кайрадан иштеп, айрымдарын кеңейтип, айрымдарын толуктап, тактап башкача айтканда компактный кылып, бардык тилдерге бирдей таратуу керек. Ал иш үчүнчү этапта болмокчу.

– **Сиздин төшүңүздө эки түрдүү Айтматовдун элеси түшүрүлгөн төш белги значокту көрүп калдым, эмнеге формалары эки башка?**

– Чыңгыз агайдын элеси түшүрүлгөн төш белги алгач үчөө болчу. Биринчиси, Айтматов клубунун мүчөсү, экинчиси, Айтматов академиясынын академиги, Айтматов клубунун лауреаты. Азыр аларды бирдиктүү кылып алдык. Болгону бирөө – илгерки комсомолдук значок сыяктуу бардык клубдун мүчөлөрү тагынышкан кичинекей формада, экинчиси чоңураак формада – Айтматов лауреаттары, академиктери, тагынышат. Бир эле жакшы элеси түшүрүлгөн. Айтматов

значогун тагынып жүрүү – бул сыймык деп билер элем. Ал адамда – ар намыстуулук, адептик, абийир, ыйман бар болушу керек. Ал эми жөн эле кооздук үчүн же мактануу үчүн тагынуу болбошу керек, бул ар бир адам значокту алар, тагынаар алдында жоопкерчиликти ойлошу керек.

– Жөнөкөй, карапайым адамдар значокту кайдан алышат?

– Менин максаттарымдын бири – Айтматов клубун уюштуруу, анын символдорун жасоо болчу. Негизинен бизге орундалды. Айтматов клубунун мүчөлөрүнө адистигине, жамаатка, улутуна, жашына карабай өтө алышкан. Бул клуб саясий партия эмес, руханий биригүү, адабиятты, маданиятты сүйүүчүлөрдүн байланышы. Эч ким, эч кимге милдеткер эмес. Болгону өзүн маданияттуу алып жүрүү. Биз жылына эки жолу 12-декабрда жазуучунун туулган күнүндө, 10-июнда анын дүйнөдөн кайткан күнүндө жолугушабыз, иш-чараларды өткөрөбүз. Ошолорго катышкандарга атайын значокту ыйгарабыз, ошондо таратып беребиз. Менин Айтматовдун элесин баары тагынып жүрүшсө деген тилегим орундалып келе жатат. Балким, биз өзгөчө жаштарды Айтматов аркылуу ар намысын ойготуп, билим-илимге, адамкерчиликке, абийирдикке, адептүүлүккө, ыйманга, маданияттуулукка чакыра алабыз.

– Эң жакшы идея экен. Элестетип да кеттим... Сиз Айтматов жөнүндө күнүгө ойлонот окшойсуз?...

– Ооба. Ойлогон сайын жаңы иш жасагым келет. «Манаска», Айтматовго кызмат кылуу – элге кызмат кылуу дегендик. Менин жетекчилигимде жана түздөн-түз катышуумда «Манас», «Семетей», «Сейтек» эпосторунун варианттары боюнча 30 дан ашуун тексттери жарык көрдү. Сагымбай Орозбаковдун 150 жылдыгына карата Стамбулда кыргыз жана түрк тилдеринде «Манас» эпосунун толук варианты жарыкка чыкты. Жакында Премьер-министирдин

катышуусу менен Турцияда бет ачары өткөрүлөт. Бул да сыймыктана турган көрүнүш. Түрк тилине которууну демилге кылып жаткан Ринат Түлөбердиевге чоң ыраазычылык билдиремин. Ч.Айтматовго келсек Мамлекеттик тил боюнча Улуттук программанын негизинде жазуучунун 3 томдугу 500 нуска менен «Кутбер» басмаканасы аркылуу окурмандарга тартууланып отурат. Жазуучунун 90 жылдыгына карата 10 томдугу кыргыз жана орус тилдеринде пландаштырылып, Өкмөткө сунуш берилди. Менимче, нускасы кеминде 5000 ден кем болбош керек. Бир кезде Айтматовдун чыгармалары 500 000 ден ашуун кайра-кайра басылып турчу.«Манаска», Айтматовго байланышкан иштер али көп...

Маектешкен: Амантур Мусагул уулу

«Де-факто», 23-июнь, 2017-жыл

«ИДЕЯ ИШКЕ АШЫП ТУРСА, ИШТЕГИҢ КЕЛЕТ...»

– «Айтматов энциклопедиясын» бүтүргөндөн кийин институт тыным алып калдыбы десек, күпүлдөп иштеп жатыпсыздар. Эми кайсы иш планыңыздарда?

– 20-жылдардын башында башталган адабият таануубуз менен сыныбыздын татаал тарыхый тагдыры бар. Анын пайда болушу, калыптанышы жана өсүп-өнүгүшү тууралуу бир топ монографиялар, диссертациялар жазылып, жыйнактар жарык көрдү. Адабият таануу менен сын көркөм процесстеги эң бир «жандуу» кубулуш. Антип айтып жатканыбыздын себеби – көркөм чыгармаларга болгон «мамиле» мезгил өткөн сайын кайрадан изилдөө «таразасына» түшүп, кайрадан анализге, баалоого алынып, өзгөрүлүп турат. Жок дегенде мурдагы объективдүү пикирлер тереңдетилет, кошумчаланат. Ал эми субъективдүү пикирлер оңдолот, түзөтүлөт. Адабият таануубуздун жана сыныбыздын карт тарыхы, б.а., бир кылымдык басып өткөн жолу ары кызыктуу да, ары коркунучтуу да. Кызыктуусу – көркөм адабий процесстеги кубулуштарды адабиятчылар менен сынчылар аңдап билүүгө аракеттенип, аналитикалык талдоо жүргүзүшкөнүндө. А коркунучтуусу – айрым сынчылар айбалтаны колго алып, бир топ акын-жазуучулардын баштарын баталгага коюп, чаап салышканында, же болбосо жүрөктөрүнүн үшүн алышып, позицияларынан кайтарышып, жалтактатып, кылчактатып салышканында. Бул процесстин башында, негизинде, албетте, саясий идеология турганын баарыбыз жакшы билебиз.

Ушинтип отуруп XXI кылымга кирип келдик. Адабият таануубуз менен сыныбыз жаңы кылымда, өзгөчө Эгемендүүлүктөн кийин өсүп, өнүгөт десек, биз күткөндөй болбой, «эт эмес, табагымды таппай калдым» дегендей, көркөм адабиятыбыздан, көркөм сыныбыздан таптакыр кол жууп калдык. Мындай учурда «эмне кылуу керек?» деген суроо пайда болду. Жооп издөө

үчүн кайра артка кайрылууга туура келди. Анан менде ошол ХХ кылымда калемгерлердин колуна жаралган эң жакшы – көркөм-эстетикалык деңгээлге жооп бере турган макалаларды, изилдөөлөрдү жана сындарды топтоп, «Классикалык изилдөөлөр» деген сериядагы жыйнакты чыгаруу идеясына токтолдум.

«Классикалык изилдөөлөр» сериясы төмөнкүлөрдөн турмакчы:

1. «Манас» эпосуна байланыштуу эмгектер;
2. Фольклордун проблемаларына арналган материалдар;
3. Акындар чыгармачылыгына тиешелүү изилдөөлөр;
4. Профессионалдык адабияттын жанрларын камтыган макалалар.

Бүгүнкү күндө кыргыз адабиятына арналган өткөн кылымдын материалдарын бир жерден табуу кыйын, көбү колу туткактардын азабынан тытылып кеткен. Эгерде биз «Классикалык изилдөөлөр» сериясын аягына чыгарсак, бул окуу китебинин жана окуу куралдарынын милдетин аткарат.

«Классикалык изилдөөлөр» – бул объективдүү, терең, масштабдуу, аналитикалык анализ менен жазылган, кайсы мезгил болсо да окурмандын көркөм-эстетикалык талабын орундаткан, билим-илимин өркүндөтүүгө жардам берген, дүйнө таанымын кеңейткен эмгектер.

– Абдылдажан агай, Сиз адабият планында чоң иштер аткарылып жатканына токтолуп кеттиңиз, ушул эле «Классикалык изилдөөлөр» сериясы тил, философия, тарых багытында да улантылса жакшы болчудай экен...

– Мен да ушундай ойлойм. Өткөн жылы Мамлекеттик тил боюнча Улуттук программага «Классикалык изилдөөлөр» сериясын кошумча киргизгеним да ошондон. Албетте, «Фонетика», «Лексикология», «Морфология», «Синтаксис», «Стилистика» бөлүмдөрү боюнча тил багытындагы изилдөөлөр да он томдук болуп даярдалып жатат. 2018-жылдан тартип философия, тарых, география, педагогика, психология,

искусство тармактарын да кошобуз. Анткени, «Классикалык изилдөөлөр» жалпы гуманитардык илимдер тармагын да камтышы керек, анткени, ал багыттарда да эң жакшы изилдөөлөр бар. Бул мамлекеттик тилди өнүктүрүүгө зор көмөкчү болмокчу. Мен бул жагдайды эске алуу менен «Классикалык изилдөөлөр» сериясынын проектисине каражаттарды бөлүштүрүүнү небак эле сунуш кылса, Өкмөт жактырган эле.

– Сиз дайыма жаңы проектилерди, идеяларды ойлоп, таап келесиз. Ошонун бири – гуманитардык илимдеги улуттук идея болчу. Азыр бул идея канчалык деңгээлде иш жүзүнө ашып жатат?..

– Бул идеянын негизинде үч-төрт жыл мурун тил, адабият, философия, тарых деп төрт китепти өзүбүздүн каражатыбыз менен даярдап чыгарганбыз. Бүгүнкү күнү бул идеяны да Өкмөт колдоого алды. Ушул тапта он эки томдук даярдалып жатат. Мында илимий изилдөөлөр менен бирге тандалган көркөм тексттер да орун алмакчы.

– Дагы кандай жалпы идеяларыңыз, сунуштарыңыз, пландарыңыз бар?

– Ар бир идея элге, коомго жетсе деген тилек бар. Бирок, ал үчүн тынбай изденип, эмгектенүү керек. Экинчиден, аны иш жүзүнө ашыруу үчүн каражат жактан колдоо зарыл. Азыр Өкмөт тарабынан да, демөөрчүлөр тарабынан да колдоого муктажбыз. Бүгүнкү ишти эртеңкиге калтырууга болбойт..

– «Манас» эпосу боюнча бир маегинизде жаңы бириктирилген, кошулган вариант тууралуу кеп кылдыңыз эле...

– Ооба, бул оңой-олтоң маселе эмес. Көп даярдыктар керек. Азыр Кол жазмалар фондусунда сакталып турган варианттарды чыгарып, тактап жатабыз. Сагымбай, Саякбайдыкы толук белгилүү. Шапак Рысмендеев, Шаабай Азизов, Иса Жумабек уулунун варианттары чыккан. Тоголок Молдо, Багыш Сазанов, Акмат Рысмендеев, Жаңыбай Кожеков, Молдо-

басан Мусулманкулов, Мамбет Чокморовдордун варианттары быйыл чыгып жатат. Жакшылык Сарыков, Дуңкана Кочукеев, Ыбрай Абдырахманов, Каба Атабековдун ж.б. варианттары даярдалып жатат. Мындайча айтканда, көпчүлүк тексттер чыгып бүтөт. «Манас», «Семетей», «Сейтек» – үчилтик көпчүлүк манасчылардын, семетейчилдердин варианттарында алгачкы жолу чыгат. Демек, бизге үчилтиктин бардык окуялары, ошону менен бирге ким кайсы окуяларды көркөм, күчтүү айтканы дайын болот. Үчилтиктеги салттуу окуялардын толук мазмунун түзүү аяктап калды. Мына ушундан кийин кудай буюрса, бардык манасчы, семетейчилердин варианттарынын негизинде жаңы, кеңири бириктирилген, кошулган вариантты жаратса болот. Бул азырынча идея, бирок толук ишке аша турган идея. Иштегиң келет...

– Маегиңизге рахмат. Ишиңиздерге ийгилик каалайм!

Маектешкен: Тилек Рыскулов

«Фабула», 25-июль, 2017-жыл

АЙТМАТОВДУН 180 ТИЛДЕ ЧЫККАН МАТЕРИАЛДАРДЫН ТОЛУК ӨЗДӨШТҮРҮҮ ДЕГЕЛЕ МҮМКҮН ЭМЕС

– Абдылдажан агай, «Айтматов энциклопедиясынын» 3 томдугунун жарыкка чыгышы менен Сизди жана кесиптештериңизди куттуктайм! Биздин редакция улуу жазуучу Чыңгыз Айтматов дүйнөдөн кайткандан бери колдон келишинче эскерип, бир топ материалдарды жана сүрөттөрдү берип келе жатабыз. Сиз дагы бул жагынан редакцияга кол кабыш кылып келе жатасыз. Бул жолку газетабыздын санына окурмандардын өтүнүчүн эске алып, «Айтматов энциклопедиясынын» маани-мазмунуна кенири токтолуп кетсеңиз деген ой менен Сизге кайрылып жатабыз.

– Рахмат, ишибизге тилектеш болгонуңузда. Силер сыяктуу окурмандар моралдык жактан колдоп турушса, биз дагы иштегибиз, коомчулукка эмгегибизди жеткиргибиз келет. «Айтматов энциклопедиясы» «Манас», «Токтогул», «Алыкул», «Сагымбай», «Саякбай» энциклопедияларынын идеялык жактан түздөн-түз уландысы. Ар бирин өз алдынча алып, сырткы дүйнөдөн алыстан карасаң – чыгармачылык масштабдуулук, эпикалык мейкиндик жактан заңкайып, образдуу айтканда башка улуттарга, элдерге көрүнүп турган өзүнчө эле бир Ала-Тоо. Мына ушундан улам биз энциклопедиялардын серияларын баштап отурабыз.

– Дегеле акын-жазуучулар жөнүндө энциклопедия түзүү идеясы кайдан келди, ал идея кайсы мезгилден тарта конкреттүүлүккө айланды деген суроо туулат?

– 1988-жылы Чыңгыз агайдын 60 жылдык мааракеси жакындап калганда «Келечек бүгүндөн башталат» деген макаламды «Кыргызстан маданияты» газетасына жарыялаган

элемент. Ошондо жазуучунун чыгармачылыгына байланыштуу бир топ маселелерди көтөрүү менен «Айтматов энциклопедиясын» даярдоо тууралуу да айтып кеткен жерим бар. Анан Айтматов клубун түзүп, идеялды пикирлештер менен бөлүштүм. Бардыгы колдошту. Бирок, заман өзгөрүп кетип, түзүлгөн пландар ордунан жылбай, ар кимибиз өзүбүздүн көрөөнү менен алек болуп калдык. Идея тынчымды алгандыктан 1990-жылдары «Айтматовдук энциклопедия» деген ат менен 200 бет көлөмүндө 1 томдукту чыгардым. Бул эмгек окурмандар тарабынан жылуу кабыл алынып, кийин түрк тилинде да Анкарадан жарык көрдү. Экинчи томдун мазмунун түзүп жатканда «Манас» эпосунун 1000 жылдыгына даярдык көрүү башталып, убакыт да, илимий-чыгармачылык багыт да «Манас» үчилтигинин маселелерине жумшалды. Андан кийин «Эл адабияты», «Залкар акындар», «Улуу инсандар» сериялары, «Кыргыз адабиятынын тарыхынын», «Дүйнөлүк поэзиянын котормолору», «Балдар адабиятынын антологиясы», «Кыргыз тилинин түшүндүрмө сөздүгү», «Махмуд Кашкаринин «Түрк сөздөр жыйнагы» сыяктуу көптөгөн томдуктарды чыгаруу идеяларын ишке ашыруу менен алпурушуп калдым.

Мынча болду, сырымды өзүң сураганыңдан кийин толук айтайын. Мына энциклопедияны баштайын деп, кесиптештерим менен «Ата-Бейитке» барып, Чыңгыз агайга жана ал жердеги аталардын, инилердин арбактарына арнап куран окуп, милдетти мойнубузга артып 2013-жылы 10-июнда кайтканбыз. Мен чыгарган энциклопедиянын структурасын кеңейтип, жыйын өткөрүп, материал жыйнап, түйшөлүп жүргөндө Чыңгыз агай түшүмө кирди. Биз бир топко чейин адабият, маданият жөнүндө сүйлөшүп жатыптырбыз, анан эле «менин алдымда да залкарлар бар да» деп жатканда ойгонуп кеттим. Көз ирмебей, ошол күнү таң атырдым. Чыңгыз агайдын сөзүндө чоң маани жатканын бир нече жолу эсимде

кайталап жүрдүм. Анан улуу акын Токтогулдун 150 жылдыгынын уюштуруу комитетине мүчө болдум. Балким, «Токтогул энциклопедиясын» баштап көрбөйлүбү деп ойлодум. Чыңгыз агайдын Токтогулдун 100 жылдыгында сүйлөгөн макаласын окудум, анын Токтогулдун 125 жылдык мааракесиндеги Фрунзеде жана Москвада сүйлөгөн сөздөрүн өзүм да тыңдаганымды көз алдымдан чубуртуп өткөрдүм. Анан Ата-Бейитке барып кыялымда Чыңгыз агай менен кеңештим. Азыр да кеңешип турам. Макулдук алгандай болдум. «Токтогул энциклопедиясын» тез бүтүрдүк, каражаты бат табылды. Кыргыздын ар-намыстуу жигиттери Н.Момуналиев, Н.Тотонов, Э.Момункулов демөөрчү болушту. «Айтматов энциклопедиясын» даярдоого көбүрөөк илимий тажрыйба топтоо керектигин түшүндүм. Аңгыча атактуу акын Алыкул Осмоновдун 100 жылдыгы да келип калды. Акынга арналган энциклопедияга дароо кириштик. Энциклопедияны даярдоо процессинде акындын өмүрү жана чыгармачылыгына байланыштуу белгисиз жактары чыга баштап, өтө кызыгуу менен ал ишти да баарыбыз биригип бүтүрдүк. Каражат жагынан кыйналган жокпуз, Жогорку Кеңештин бүгүнкү спикери Ч.Турсунбеков жана Жогорку Кеңештин депутаты О.Артыкбаев жардамга келишти. «Айтматов энциклопедиясына» киришүүгө дагы эле болсо батына албай турдук. Анын үстүнө эки-үч жолу бул маселе менен чогулсак, жазып беребиз деп убада кылгандар ишти башташа элек экен. Дагы ойлондук...

Чыңгыз Айтматов эки манасчыны Сагымбай Орозбаков менен Саякбай Каралаевди өтө урматтаган. Эң кенири жана терең мазмундуу макалаларды, эскерүүлөрдү жазган. Демек, алардан мурун «Айтматов энциклопедиясын» баштоо дегеле логикалык жактан алганда туура эмес болчу. «Менин алдымда да залкарлар бар да» деген сөзү көрсө ушул турбайбы деп, эми жүрөксүнбөй, агайдан бата алгандай ар-намыстуулук, демилгечилик менен күн-түндү карабай иштедик. Көпчүлүк

деген көпчүлүк экен, «көз коркок, кол баатыр» дегендей бул максаттарыбыз да ордунан чыкты. Оңтойлуу болуп, каражат жагын Жогорку Кеңештин экс-депутаты, «Саякбай» фондусунун төрагасы С.Ибраев, Жогорку Кеңештин депутаты З.Кулбураков жана Түрк академиясынын президенти Д.Кыдырალი чечип беришти.

– Угуп олтурсам, сыйкырлуу таякчадай эле, каражат табылып, иш бүтүп жаткандай элес калтырды. Чынында эле эч кандай тоскоолдуктар, кыйынчылыктар болгон жокпу?! Аларды эмнеге айтпай жатасыз?!

– Эми мындай. Биринчиден, иш бүткөндөн кийин алардын бардыгы унутулуп калат экен. Эң башкысы илимий-чыгармачылык жыйынтык, ийгилик бар. Экинчиден, туура айтасың, кыйынчылыктарды айтып турбасаң, баары ойлошот баары жетиштүү оңой эле турбайбы деп. Чындыгында бизде материалдык-техникалык базабыз жокко эсе. Бүгүнкү күндө компьютер, ксерокс, принтер, катриджсиз бир да иш бүтпөйт. Институтта болгону мамлекет тарабынан берилген 5 эле компьютер бар. Эми элестетип көр, жогорудагы иштерди биз кандайча аткарганыбызды?! Эрдик десе болот! Ал эми китеп даярдаганга кете турган кагазыбызды, катриджге толтурган порошокту өзүбүздүн айлыгыбыздан сатып алабыз.

– Айлыгыңыздар өтө көп болсо керек да!

– Илимий кызматкер колуна 5-8 миң сомго чейин эле алат. Анан да бөлүмдөрдөгү ремонтко, телефонго, интернетке өздөрүнүн чөнтөктөрүнөн акча чыгарышат. Илимий кызматкерлердин көбү квартираларда турушат. Азыр квартиранын орточо баасы 7 миң сом экен. Мына ошол алган маянасын жашоого жеткиребери же квартирасына төлөйбү?! Илимий кызматкерлердин социалдык жактан чечилбеген маселелери толтура, мамлекет илимпоздорго да көңүл бурушу керек.

– Бул маселелерди айтып койгонуңуз жакшы болду, болбосо «академия иштебейт, жабыш керек» деп кыйкы-

рып жүргөндөр көп. Бирок, аларга сиздер эмгек менен жооп берип келе жатасыздар. Илимге жаштарды тартууга мамлекет кызыкдар болуш керек деген оюңузга кошулам. Сиздин институтта жаштар да көп экен, алардан пайда болуп жатабы?

– Мына жогоруда аталган энциклопедиялардын бардыгына жаштар активдүү катышты. Өзгөчө, «Айтматов энциклопедиясын» даярдоодогу тизмелерди эле карасак, 70% жаштар түзөт. Алардын жардамына биз улгайып калгандар муктажпыз. Алар техниканы жакшы билишет, материалдарды, маалыматтарды тез табышат, бат иретке келтиришет, тилдерди да өздөштүргөн. Ал эми илимий жактан улам-улам калыптанып баратышат.

– Айтматов энциклопедиясынын» өзүнө келсек...

– Айтматовдун руханий сыйкырдуу ааламы дүйнөлүк масштабда улам-улам жаңы окурмандарын таап жатат. Айтматовдун чыгармачылыгына сүйүү күч алып бара жатканына биз кубанабыз, сүйүнөбүз.

Мен кесиптештерим менен бирге тарыхый руханий чоң ишти жасадык. Бул – «Айтматов энциклопедиясы». «Айтматов энциклопедиясы» – менин чыгармачылык өмүрүмдүн эң башкы максаты болчу. Бул энциклопедия камтыган материалдары жагынан өтө масштабдуу, мазмуну да терең болду. Айтматовдун өмүрү жана чыгармачылыгы ушуну талап кылат. Чыгармалары, маектери, сүйлөгөн сөздөрү абийир, ыйман, адилет, калыстык, маданият, адабият, искусство ж.б. мааниси жагынан күндө окуучу окуу китеби экен. Айтматовдун өзү өтө көп окуган Латын Америка адабиятынан, философиясынан, психологиясынан, театрынан баштап Батыш, Чыгышка чейин, «Манастан» баштап Жеңижокко чейин окуп гана тим болбостон, илимий мүнөздө баа да берген. Эгерде аларды бир системага салса, ойлоп кетем өзүнчө эле бир доктурлук даражаны коргоочу бир топ адис-

тиктеги диссертацияга айланат да калат. Энциклопедиядан Айтматовдун ой жүгүртүүсүнүн ар тараптуулугун байкаса болот. Ал коомдук-саясий, нравалык, моралдык маселелерден четте тура алган эмес, анын маселелерине активдүү катышкан, пикирлерин билдирип турган.

Мамлекеттик жана коомдук ишмерлер – Сталин, Хрущев, Брежнев, Косыгин, Сулов, Горбачев, Ельцин, Путин, Назарбаев, Усубалиев, Масалиев, Акаев, Отунбаева, Атамбаевдин ж.б. портреттик мүнөздөгү макалалары орун алды. Дүйнөлүк адабиятты Фолкнер, Герсиа Маркес, Хемунгуэй, Шолохов, Лондон, Ауэзов, Твардовский, Гамзатов, Быков, Распутин ж.б. сыяктууларсыз элестетүү дегеле мүмкүн эмес. Эгерде алар Айтматовдон, Айтматов алардан бөлүнүп калса дүйнөлүк адабияттын картинасы толук болбойт болчу, демек, энциклопедиянын негизги мазмунун дүйнөлүк акын-жазуучулар түзөт. «Манас», кыргыз фольклору, акындары, профессионал жазуучулары Айтматовдун жанында болду. Токомбаев, Сыдыкбеков, Эралиев, Жусуев, Мамытов, Жакыпов, Абдымомунов, Жусупов, Даникеев ж.б. замандаштары менен жандуу байланышты. Сүрөт, музыка, кино, опера, балет жанрларына байланыштуу макалалар энциклопедиянын мазмунун көрктөндүрүп турат. Жытков, Ульянов, Лавров, Бейшеналиева, Садыков, Океев, Шамшиев, Кыдыкеева, Чокморов, Курасова, Жеңижок, Кончаловский, Аринбасарова, Турсунбаева ж.б. не деген залкарлар. Алар менен Айтматов бир заманда жашады.

Көрсө Айтматов өзү «Манас – океан» деп айткандай эле, өзү да «Айтматов – океан» экен. Бир жагы анын чыгармаларынын тереңдиги, масштабдуулугу болсо, экинчиден, жазуучу тууралуу жазылган материалдардын көптүгү, ар түрдүүлүгү. Бир өтө өкүнүчтүүсү Чыңгыз Айтматовдун 180 тилде чыккан материалдарын толук өздөштүрүү дегеле мүмкүн эмес болду. Ошентсе да, Айтматов океанына алга сүңгүп кирүү,

баштоо биздин чыгармачылык тагдырыбызга туш келгенине сыймыктанабыз.

– Бүгүнкү күнү китепканалардан, жада калса архивдерден материалдарды табуу кыйындап баратат. Айтматов боюнча да ошондой болсо керек...

– Туура айтасың. Азыр кечээки эле жарык көргөн макалаларды табуу кыйын. А биз Айтматовдун өмүрү жана чыгармачылыгын жазганда 70 жылдык материалдарды карадык да. Айтматов Лениндик сыйлыктын лауреатына татыктуу болгондо көп макалалар чыккан. Биз аларды издеп аябай убара болдук. Ошондуктан, бүгүндөн кам көрүп, К.Асаналиев, М.Борбугулов, К.Бобулов, К.Артыкбаев, С.Жигитов, А.Садыков сыяктуу сынчы-адабиятчылардын айрым маанилүү макалаларын толук берүүнү туура таптык. Ушундай зарылдыктан улам энциклопедиянын маанисин кеңири кылдык. Бир эле кыскача маалымат берүүчү энциклопедия эмес, окуу куралы, хрестоматия, антология ж.б. мүнөзүндөгү энциклопедияга айланттык.

«Айтматов энциклопедиясы» дагы толуктала, кошумчалана берет. Бул эмгекке салым кошкон кесиптештериме ыраазычылык билдирип кетким келет.

Айтматовдун 90 жылдыгы келе жатат. «Айтматов энциклопедиясы» бул маанилүү датага карата арналган алгачкы эмгек. Кыргыз Республикасынын Өкмөтү маарекеге карата биз берген сунуштарыбыздын көпчүлүгүн иш-чараларга кошуп жатканы жазуучунун чыгармаларына байланыштуу ар кыл милдеттер алдыбызда тургандыгын билдирет.

– Энциклопедияга кызыккандар көп. Кайдан сатып алса болот? Нускасы канча?

– «Турар» басмасынан ар бир том 500 нускадан чыкты. Мамлекеттик Тил боюнча Улуттук программасы тарабынан каржыланды. Электрондук варианттары сайттарга жайгаштырылып жатат. Мектептерге, жогорку окуу жайларына жана

китепканаларга документациянын негизинде бекер таратылып берилет.

– **Кошумча кайра басылып чыкса болобу?**

– Албетте, болот. Ч.Айтматовдун 90 жылдыгына карата кайра басууга сунуш кылып жатабыз. Мамлекет маселени оң чечип берет деген терең ишенимдебиз.

– **Ишиниздерге ийгилик каалайм!**

Маектешкен: Амантур Мусагул уулу

«Де-факто», 23-июнь, 2017-жыл

«КЫРГЫЗТЕСТТЕН» ЭКЗАМЕН ТАПШЫРУУ – ЖООПКЕРЧИЛИКТИ ЖАНА КАЛЫСТЫКТЫ КҮЧӨТӨТ»

Редакциядан: Кыргыз Республикасынын Президентинин кызматына талапкерлердин Мамлекеттик тилди билүү деңгээлин аныктоо боюнча тестирлөө экзамени 26-июлда башталган эле. Бул экзаменди Кыргыз Республикасынын Президентине караштуу Мамлекеттик тил боюнча улуттук комиссия жана «Кыргызтест» уюштуруп жатышат. Бүгүнкү күнгө чейин талапкерлердин жыйырмага жакыны тестирлөөдөн өтүштү. Көпчүлүк окурмандардын кызыгуусу жана өтүнүчү менен биз талапкерлердин мамлекеттик тилди билүү деңгээлин аныктаган эксперттик комиссиянын төрагасы, академик Абдылдажан Акматалиев агайга кайрылып, бир топ суроолорду берип, жооп алдык. Жобо боюнча башка эксперттик комиссиянын мүчөлөрүнүн маалымат берүү укугу жок экен.

– Айтыңызчы, быйыл Мамлекеттик тилди талапкерлердин билүү деңгээли кандайча аныкталып жатат? Өткөн эрежелерден, жол-жоболордон эмнеси менен айырмаланат?

– Президенттик кызматка талапкерлердин саны 50дөн ашып, улам катталып жатат. Мурдагы эрежелер азыркыдан таптакыр башка болчу. Анда үч тапшырма берилип, «жазуусу», «окуусу» жана «сүйлөгөнү» текшерилип, «билет» же «билбейт» деген жыйынтык чыкчу. Көбүнчө «жазуусунан» терс, «окуусу» менен «сүйлөгөнүнөн» оң баа алышчу.

Быйылкыда болсо эрежелер да, жоболор да таптакыр башкача. Талапкерлердин мамлекеттик тилди билүүсүнүн үч

тапшырмасынын жыйынтыгы компьютер тарабынан аныкталат. Ал эми төртүнчү тапшырмада оозеки сүйлөп берет. Тестирилөө «Кыргызтест» системасы аркылуу жүргүзүлөт. Бул жерде тааныш-билиштин кереги жок.

– **Окурмандарга түшүнүктүү болсун үчүн ушул төрт тапшырмага толугураак токтолуп кетсеңиз?**

– Жакшы болот. Биринчи субтест «Лексика, грамматика, жазуу» деп коюлат. Мында талапкер сүйлөм бөлүктөрүн же текстти ырааты менен түзөт, ылайыгы менен жайгаштырат. Жалпы 40 тапшырма берилип, 50 мүнөт убакыт бөлүнөт. Экинчи субтест – «Аудирлөө» деп аталат. Уккан маалыматтардын мазмунун түшүнүүсү текшерилет. 5 мүнөттөн ашпаган аудио жазуу талапкерге эки жолу кайталанып уктурулат. Мында талапкер 25 мүнөттө 4 жооптун ичинен бир туура жоопту тандап, 10 тапшырманы аткарат. Үчүнчү субтест – «Окуу». Тексттин көлөмү 250 сөздөн ашпайт. Талапкер бул тапшырманы да 25 мүнөттө өз ичинен окуп, анан жазуу түрүндө 4 жооптун бирин таап, белгилейт. Төртүнчү субтест – «Сүйлөө». Талапкер 20 мүнөт ичинде өзүнүн шайлоо алдындагы программасынын негизги жоболорун тезис түрүндө оозеки айтып берет. Бул тапшырманы комиссия «жандуу» угат, калгандары жогоруда айтылгандай, компьютердик «жабык» түрдө өтөт да, жооптун ачыкчтары менен талапкерлердин тапшырмаларды аткаруусу салыштырылып, өз алдынча чыгарылат. Төрт субтесттин жалпы баасынын орточо суммасы чыгат. Эгерде жалпы балл 60%дан ашса, талапкерге В2 – «Ортодон жогору» деңгээлде мамлекеттик тилди билээрин ырастаган Улуттук комиссиянын сертификаты берилет, аны төрага Назар Ишекеев тапшырат.

– **Талапкер 60 % албай калды дейли, анда кандай болот?**

– Анда үч күндүн ичинде талапкер жыйынтыкка макул

эместиги тууралуу арыз жазат. Арызды кароо боюнча да апелляциялык комиссия бар, аны Улуттук комиссиянын төрагасы жетектейт.

– Тестирилөөдөн өткөн талапкерлердин бардыгы компьютерден жогорку көрсөткүчтөрдү алып жатышат го?!

– Ооба! Орточо 70%дан жогору алышууда. Улуттук комиссия менен «Кыргызтест» талапкерлерге бул жаңы технологиянын шартында тапшырмалардын үлгүлөрүн сайттарга жайгаштырышкан. Талапкерлер үлгүлөр менен жакшы иштешкени көрүнүп турат. Ал эми талапкерлерге берилүүчү чыныгы, анык тапшырмалар таптакыр башка жана ал «купуя» сакталган.

– Буга чейин талапкерлерге уктурганга, окуганга кандай тексттер тандалып алыныптыр?

– Көркөм тексттерден – «Кара шумкар», «Ооз комуз», Т.Кожомбердиевдин «Эне жана от» чыгармасы, К.Карасаевдин батасы, Ч.Айтматовдун «Ак кеме», «Гүлсарат» повесттери, «Улуу жибек жолу», «Кыз куумай» ж.б. Бул тексттер кийинки талапкерлерге кайталанылбайт.

– Ошондо талапкерлердин жалпы жыйынтыктары кандай болду?

– Мен айрымдарын эле айта кетейин – Т.Сариев 81,8%, Турсунбай Бакир уулу 88,6%, Б.Дегембаев – 89,5%, С.Жээнбеков – 94,6%, Ө.Бабанов – 93,5%. Турсунбай Акун – 94,75%, А.Мадумаров – 96,7%, Бардыгы мамлекеттик тилди В2 деңгээлде билет деген чечим чыкты.

– Демек, бул тестирилөө калыстыкты көрсөтүп жатат деп ишенсе болобу?

– Албетте. «Кыргызтест» системасын мындан ары да күчөтүү, ага камкордук керек. Ар бир адам өзүнүн мамлекеттик тилди канчалык даражада билээрин билип алса болот. Мындай деңгээлдер бар: А1 – элементардык, А2 – базалык, В1 – орто, В2 – ортодон жогору, С1 – жакшы, С2 – эң жакшы.

– Президенттикке талапкерлер – коомдук ишмерлер, депутаттар экзаменде өздөрүн кандай алып жүрүштү? Тоотпогондук болдубу?

– Эң маданияттуу, жоопкерчиликтин жана тартиптин үлгүлөрүн көрсөтүштү десем болот. Ал гана эмес алар – Т.Сариев, Б.Төрөбаев, Ө.Бабановдор көптөн бери экзамен тапшырбагандарын эскеришип, толкунданышкандарын жашырышкан жок. Мамлекеттик тилди өз деңгээлинде билүү керектигин, тестке байланыштуу маселелерди коомубузга тезирээк киргизүүнүн зарылдыгын белгилешти.

– Талапкерлердин программалары кандай экен, бардыгыныкы ишке ашчудайбы?

– Эми программаларын «тигиндей-мындай» деп баа берүү кыйын. Ар кимиси өз деңгээлине жараша түшүндүрүп жатышты. Азыр менин талапкерлердин программасына аныктама беришим туура болбой калат.

– Төрага катары айтыңызчы, быйылкы тестирилөөдөн – экзамен алуудан кандай кемчиликтерди байкай алдыңыз?

– Жалпысынан оркойгон кемчилик деле жок. Бирок менин бир сунушум бар – «Окуу» субтестинде талапкер компьютердик тапшырмаларды гана аткарып калып жатат, ал эми «Окуу» дегенде биз үн чыгарып «окууну» түшүнөбүз. Ошондуктан, «Окуу» субтестинде талапкерлер текстти «жандуу» окушса, аларды басым, интонация, тыбыштардын так айтылышы ж.б. критерийлер менен баалоо да кеңири болмок эле. Бул кошумча тапшырманы, балким, кийин эске алышат, тестирилөөнү мындан ары да өркүндөтүү керек деген ойдомун. «Көч бара-бара түзөлөт» дегендей, акырындык менен баары болот. Тесттерде талапкерлердин жалпы кругозорун текшерүү, билүү үчүн айыл чарбалык, экономикалык, финансылык, саясий, маданият, тарыхый, илимий тексттерден көбүрөөк болушу туура болчудай. Ал-

бетте, президенттикке талапкерлерге С1 – жогорку талапты коюш керек. Балким, кийинки шайлоодогу тестирилөөдө ушул пикирди эске алууну да зарыл деп эсептейм.

– **А техникалык жактан кандай дейсиз?**

– Бардыгы өз ордунда жайгашкан, компьютер менен талапкер иштөөгө ыңгайлаштырылган. Талапкердин жообунун ачыкчтарын программа менен ачарда аларды көзөмөлдөө үчүн ар бир эксперттик комиссиянын алдында бирден компьютер болсо дагы жакшы болмок экен.

– **Нааразычылыктарды, кемчиликтерди айткан талапкерлер болдубу?**

– Бирин-экин. Көбү тестирилөөнүн системасын түшүнбөй жатышат. Айрымдар «эмне үчүн орус мектебин бүткөндөрдүн баллы кыргыз мектебин бүткөндөр менен бирдей болуп жатат» дешет. Биринчиден, орус мектебин бүткөндөр деле кыргыз айылдарында чоңоюшу мүмкүн. Экинчиден, алардын үч тапшырма боюнча баллдарынын жыйынтыгын биз чыгарган жокпуз, компьютер чыгарып жатат. Үчүнчүдөн, конкреттүү фактыны карасак, «сүйлөө» тапшырмасында орус мектебинен бүткөндөр кыргыз мектебинен бүткөндөргө жалпысынан баллдан «уттуруп» койгону көрүнүп турат. Аны түшүнүшпөй эле «эмне үчүн башка тилде окугандар өйдө балл алып жатышат» дешүүдө. Тестирилөөнүн системасын терең билбегендиктен туура эмес ойдо болушууда.

– **Сиз Президент болуп шайлангандардын кимисинен экзамен алууга катыштыңыз эле?**

– Жалпысынан төрт жолку Президенттик шайлоонун алдындагы мамлекеттик тил боюнча комиссияда катыштым. Бул, албетте, чоң жоопкерчилик. Көз алдыма келтирсем, 100дөн ашуун талапкерлер өттү. Ал эми Президент болгондорго келсек – А.Акаев, К.Бакиев, А.Атамбаевдер мамлекеттик тил экзаменинен өтүшкөн. Алмаз Шаршенович 3 жолу тапшырган эле.

– Президенттикке талапкерлерге дагы кандай талаптарды койсо болот деп ойлойсуз?

– «Генералдыкты ойлобогон солдат солдат эмес» деп коюшат эмеспи. Ар бир атуул өзүн Конституциянын чегинде Президенттик кызматка көрсөтүүгө укугу бар. Ошентсе да мамлекеттик тажрыйбасы барлар коюшса деген принцип болсо.. бекерчилер бекерликтен өздөрүн Президенттикке көрсөтө беришсе, уламдан-улам талапкерлердин саны сан жетпей калышы мүмкүн.

– Айрым талапкерлер Президенттик программалары жок эле сүйлөп жаткандай сезилет...

– Кыргыз болгондон кийин кыргыз тилинде эле сүйлөй берсе, андан «Сүйлөө» субтестин алуунун кандай зарылдыгы бар?! Президент болот деген талапкердин сөзсүз программасы болушу керек, болбосо Президенттикке баруунун кажети канча?! Сен өзүң айткандай, программасы жок болсо, анда неге экзаменге келет, өздөрүнүн жеке «рахаты» үчүн элдин, өзүнүн убактысын алат?! Биздин коомдо амбициясы «аттын башындай» пенделердин көбөйүп баратышы тынчсыздандырат. Бул – бүгүнкү күндүн маңкурттары. Мамлекеттин, коомдун, элдин алдынча жоопкерчилик, милдет деген сыяктуу түшүнүктөрдү аң-сезимдүү түрдө сезе билүү,андай билүү таптакыр жок экендигин билдирет. Программасы жоктор эмне үчүн келерине таң калам. Эгерде ошончо эле мамлекеттик тилди канчалык деңгээлде билээрин билейин десе, Улуттук тил комиссиясына жана «Кыргызтестке» келип эле билип алышса болмок. Президенттик кызматка талапкер болуу менен мамлекеттик тилди билейин дешкендер курулай популизмди гана көздөп жатышат.

– Эмне үчүн экзамен Улуттук университетте өтүп жатат, мурда ак үйдө эле өтчү эле го?

– Мамлекеттик тил боюнча экзамен саясатташтырылбаш керек. Ак үйдө өтүшү саясатка жакындашуу дегендик. Ал эми

университетте бардык шарттар түзүлгөн, талапкерлердин колдоочулары экзамен берген жерге чейин узатып келе алышат.

– **Мамлекеттик тилди тапшырууну айрым талапкерлер популисттик түрдө атын чыгарып, аталып, өмүр баянына жазып калыш үчүн чыгып жатышат окшойт...**

– Албетте, бар, пендечилик да. Менин пикиримче, талапкерлер эң биринчи 1 миллион сом төлөп, анан 30 миң кол топтогондон кийин мамлекеттик тил боюнча экзамен тапшырышса көбү электенип калар эле. Азыр деле 50дөн ашуун талапкерлерден беш-алты чактысы эле калат го деп ойлойм.

– **Жашыруун болбосо эксперттик комиссиянын курамын айтып койбойсузбу?**

– Эч кандай жашыруун эмес. Бардыгы өз адистиги менен белгилүү адамдар – И.Абдувалиев, А.Муратов, С.Искендерова, М.Аргымбаев, К.Исаков, А.Дуңканаев, Д.Андашов, С.Сакиева.

– **Улуттук комиссиянын милдети учурда эмне экен?**

– Назар Ишекеев баштаган комиссия тестирилөө өтүүнүн бардык шарттарын түзүп, камсыз кылып, байкоочулук милдетти аткарып турат.

– **Маегиңизге рахмат!**

Маектешкен: Тилек Рыскулов

«Фабула», 8-август, 2017-жыл

«КОМИССИЯДА ТАЛАПКЕРГЕ «ПОЗИЦИЯ» ЖЕ «ОППОЗИЦИЯ» ДЕГЕН МАМИЛЕ БОЛГОН ЖОК»

– Абдылдажан агай, президенттик кызматка талапкерлерден мамлекеттик тилди билүүсү тууралуу тес-тирлөө-экзамен жүргүзүп жатыпсыздар. Биздин газета окурмандарыбызга да төрага катары ой-пикириңизди бөлүшө кетсеңиз жакшы болор эле. Эң алгачкы суроом – «Кыргызтесттин» канчалык зарылдыгы бар экен, талапкерлер кандай кабыл алып жатышат?

– «Кыргызтест» түзүлгөнүнө үч жылдай убакыт болуптур, каражат жагынан бир топ эле жардам берилиптир. Азыр «Кыргызтест» Билим берүү жана илим министрлигинин алдында түзүлгөн. Жетекчиси такшалган, тажрыйбалуу Батма Топоева-Ставинская.

Президенттик кызматка талапкерлерге «Кыргызтест» ар түрдүү адистерди тартып, тес-тирлөөнүн жол-жоболорун, тексттерин иштеп чыккан жана аларды эксперттерден өткөргөн. Мамлекеттик кызматта иштейм дегендер 2018-жылдан тартып тес-тирлөөдөн өтүшөт. Бул окуяга карата даярдыктын башталышы талапкерлерге туура келип отурат. Талапкерлердин 99,99% «Кыргызтесттин» керектигин белгилеп, жакшы пикирлерин жазып кетишти.

– Мамлекеттик тилди В2 деңгээлде билүү дегендик эмнени түшүндүрөт? Бул ченем Президенттик кызматка туура келет деп ойлойсузбу?

– Бул мамлекеттик тилди билүүнүн орточо баскычы, тактап айтканда «ортодон жогору» деген баа. Албетте, жаңыдан башталып жаткандан кийин көпчүлүктү чочутуп албаш үчүн ушундай деңгээл тандалып чыкса керек. Болбосо жогорку деңгээлди коюп коюшса, атайы тоскоолдук, жолтоолук жа-

ратып атышат дешип, саясатка аралаштырып жиберишмек. Бирок, кийин Президенттик кызматка талапкерлер С2 – «эң жогорку» деңгээлде мамлекеттик тилди билүүсү керек деген жобо кирет деген ишенимдемин.

– Кээ бир талапкерлердин «саясий заказ» кылып мамлекеттик тилден өткөрбөй коюшпасын деген чочулоолор да болсо керек. Анткени, «мен оппозициялык маанайда сүйлөп койгом, ошол үчүн баллымды азайтып коюшту» деген дооматтарды жазып жиберисти. Бул айтылгандардын тууралыгы канчалык?

– Эми пендечилик деген болот экен. Компьютерден өтө албагандар өздөрүнөн көрүшсүн. «Кыргызтест» керек болсо тестирилөөнүн бардык үлгүлөрүн сайтка коюшкан, ошол үчүн компьютерге тестирилөө тапшыргандар эң жогорку бааларды алып жатышканын фактылар көрсөтүп отурат. «Сүйлөө» тапшырмасында талапкерлердин саясийби, маданийби, илимийби жана башка кайсы темаларда сүйлөбөсүн биз анын сүйлөгөнүнө кирише албайбыз, жада калса суроо бергенге да укугубуз жок. Сүйлөөдө айтып жаткан темага кире, ача алдыбы, ою ырааттуубу, тыбыштарды туура айтып, басымды туура коюп жатабы, жыйынтыгы кандай сыяктуу критерийлердин негизинде гана баалайбыз. Ошондуктан, «оппозиция» же «позиция» деген маанай комиссияда жок.

– Талапкерлердин ичинде мурун да президенттик жарышка катышкандар бар экен. Мисалы, И.Масалиев, А.Малиев ж.б. Ал мезгилде алар экзаменден өтпөй калышкан. Азыркы учурда мамлекеттик тилди билүү деңгээлдери өсүптүрбү?

– Мектепте орус тилинде окуган бир топ талапкерлер бар. Алардын катарында өзүң айткандар менен К.Шаршекеева, Т.Маасадыковдор бар. Булар кыргыз тилин В2 деңгээлде өздөштүрүп калышкандарына күбө болдук. Демек, жылыш жакшы, бар, зарылдык болсо өздөштүрсө болот экен. Чет

жерлерден келгендер деле эки-үч айда кыргыз тилин өздөштүрүп жатышпайбы?

– **Мамлекеттик тил боюнча экзамен жүрүп жатканда комиссиянын мүчөлөрү компьютердик тестирлөөнү көзөмөлдөй алабы?**

– Жооптун ачыгынын баары компьютерде болот. Талапкердин тапшырманы аткарылышынын жообу компьютерде чыгат. Комиссия компьютердеги жооп менен талапкердин жообун экөөнү салыштырып, туура же туура эмесин гана белгилейт. Ошондуктан адамдык фактор кийлигишип жатат деген болбогон сөз. Анын үстүнө комиссиянын бир мүчөсү улам алмашып компьютердин жанында көзөмөлдөп турат.

– **Чынында эле талапкерлердин көпчүлүгү компьютерде көп балл чогултушуптур. Оозеки сүйлөгөндө «аксагандык» болдубу?**

– Албетте, комиссиянын алдында чаржайыт, оюн таппай калышкандар да кездешти. Эксперттик комиссия өз ишин аяктап баратат. Президенттин алдындагы мамлекеттик тил комиссиясы менен «Кыргызтест» өздөрүнүн алдыларына койгон жоопкерчиликтүү милдетти так, ачык-айкын аткарды десем болот.

– **Буга чейинки талапкерлердин мамлекеттик тилди билүүсү жөнүндө жалпы эле окурмандарга жыйынтыгын толук билдире кетсеңиз жакшы болор эле.**

– Макул. Н. Нышанов – 74,15 упай, Т. Сариев – 81,8 упай, А. Абдылдаев – 61,18 упай, Р.Карасартова – 86 упай, Б.Дегенбаев – 89,5 упай, С.Султанидинов – 60,35 упай, К. Шаршекеева – 80,09 упай, Бакир уулу Турсунбай – 88,6 упай, Б.Төрөбаев – 71,8 упай, Т.Масадыков – 79,9 упай, Ө.Бабанов – 93,5 упай, З. Муратбекова – 79,5 упай, С.Энназаров – 70,25 упай, С.Абдрахманов – 74,1 упай, М.Чолпонбаев – 87 упай, К.Чороев – 80,3 упай, Турсунбек Акун – 94,75 упай, У.Кочкоров – 91,9 упай, М.Жумабеков – 81,6 упай, А.Мадумаров

– 96,75 улай, Р.Джунусов – 46,1 улай, С.Жээнбеков – 94,6 улай, А.Бекназаров– 86,4 улай, Т.Таласбаева – 79,77 улай, Д. Токтосунова – 73,65 улай, А.Каримов – 77,6 улай, Т.Уметалиева – 76,7 улай, А.Келдибеков – 85,9 улай, К.Ташиев – 83,25 улай, И.Масалиев– 82,25 улай, К. Мактымбаев – 24,16 улай, А.Майлиев – 64,27 улай, К.Шайымбетов – 79,37 улай, Э.Зарлыков – 60,16 улай, Т. Акимов – 85,13 улай, К. Исаев – 82,15 улай, Т.Омуралиев – 61 улай, Т.Кожоголов – 58, 97 улай, А.Мансуров – 77, 34 улай.

– **Маегиңизге рахмат.**

Маектешкен: Амантур Мусагул уулу

«Де-факто», 18-август, 2017-жыл

«КЫРГЫЗТЕСТ АРКЫЛУУ СЫНАК – КАЛЫС СЫНАК...»

Кыргыз Республикасынын Президентинин кызматына талапкерлердин мамлекеттик тилди билүү деңгээлин аныктоо боюнча тестирилөө иши, буюрса, соңуна чыгып олтурат. Сынак жергебизде алгач ирет «Кыргызтест» системасы аркылуу жүргүзүлдү. Ошондуктан бул жаңы ыкма өз милдетин кай өңүттө өтөдү, уюштуруу жана баалоо иштери кандай болду деген суроолорго жооп алыш максатында талапкерлердин мамлекеттик тилди билүү деңгээлин аныктаган эксперттик комиссиянын төрагасы, академик Абдылдажан Акматалиевди кепке тарттык.

– Президенттик кызматка талапкерлердин мамлекеттик тилди билүү деңгээлин аныктоо, чынында, татаал иш. Буга чейинки сынак комиссияларына катышып, муну өзүңүз жакшы билесиз. Эски ыкма менен жаңысынын кандай айырмасы бар?

– Жалпысынан төрт жолку президенттик шайлоонун алдындагы мамлекеттик тил боюнча комиссияда иштепмин. Бул албетте, чоң жоопкерчилик. Көз алдымда 100дөн ашуун талапкерлер өттү. Алардын ичинен А.Акаев, К.Бакиев, А.Атамбаевдер өлкө башчылары болуп шайланышкан. Мурдагы эрежелер азыркыдан таптакыр башка болчу. Анда үч тапшырма берилип, «жазуусу», «окуусу» жана «сүйлөөсү» текшерилип, «билет» же «билбейт» деген гана жыйынтык чыкчу. Көбүнчө «жазуусунан» терс, «окуусу» менен «сүйлөгөнүнөн» оң баа алышчу. Адамдык фактор деген нерседен улам коомчулуктун айрым катмарлары ал комиссиялардын бүтүмүн ишеңкиребей кабыл алып же саясатка байланыштырган учурлар болгон. Ошону менен

бирге, «кыргызча онтоп сүйлөгөндөргө деле «билет» деген баа берип салды» деп комиссия курамын дүңүнөн шыбап жатып калышчу. Анткени, ал учурдун жобо-шарты ушундай эле: талапкердин мамлекеттик тилди кандай деңгээлде, канча деңгээлде билерин баалоо мүмкүндүгү жок болчу. Жогоруда айтканымдай, биз аларга «билет» же «билбейт» деген гана баа коюуга укугубуз бар эле. Быйыл болсо эрежелер да, жоболор да таптакыр башкача. Талапкерлердин мамлекеттик тилди билүүсүнүн үч тапшырмасынын жыйынтыгы компьютер тарабынан аныкталат. Андыктан, бул жаңы ыкманын аркасы менен «адамдык фактор» деген нерсе дээрлик четке сүрүлдү десек болот. Тактап айтканда, «Лексика, грамматика, жазуу» деген биринчи субтестте талапкер сүйлөм бөлүктөрүн же тексти ырааты менен түзөт, ылайыгы менен жайгаштырат. Жалпы 40 тапшырма берилип, 50 мүнөт убакыт бөлүнөт. Экинчи «Аудирлөө» субтестинде уккан маалыматтардын мазмунун түшүнүүсү текшерилет. Мында талапкер 4 жооптун ичинен бир туура жоопту тандап, 10 тапшырманы аткарат. «Окуу» субтестинде сунушталган тексттин көлөмү 250 сөздөн ашпайт. Талапкер бул тапшырманы 25 мүнөттө ичинен окуп, анан жазуу түрүндө 4 жооптун бирин таап, белгилейт. Көрүнүп тургандай, булардын баары компьютерде «жабык» түрдө өтөт да, жооптун ачыктары менен талапкерлердин тапшырмаларды аткаруусу салыштырылып, бааны компьютер өзү коёт, б.а. тиешелүү балл берилет. Кыскасы, бул жерде «адам фактору» толугу менен жоюлган. Тааныш-билиштин талабы гана бир аз башкачараак. Талапкер 20 мүнөт ичинде өзүнүн шайлоо алдындагы программасынын негизги жоболорун тезис түрүндө оозеки айтып берет. Бул тапшырманы комиссия «жандуу» угат жана комиссия курамындагы адамдардын ар бири өз алдынча купуя баасын берет. Ошондон соң гана төрт субтесттин жалпы баасынын орточо суммасы чыгат. Ошентип, сынактын жыйынтыгы менен мамлекеттик тилди

кимдин кандай деңгээлде билээри мурдагыга салыштырмалуу так жана таасын аныктоо мүмкүндүгүнө ээ болдук. 60 баллды топтой албагандарга ар субтест боюнча алган баасы жазалган атайын баракча берилди, ал эми 60тан ашыра балл алгандарга мамлекеттик тилди В2 деңгээлинде, т.а. ортодон жогору деңгээлде – баланча баллдык деңгээлде билет экен деген атайын тастыктама ыйгарылды. Демократиялуу өлкөдө, ачык коомдо кандай гана сынак болбосун, ушундай ачык, так, даана болууга тийиш. Бул жагынан тушоосу кесилип жаткан жаңы ыкма өзүнүн артыкчылыгын далилдей алды десек жаңылышпайм.

– Демек, эксперттик комиссиянын иши кыйла жеңилдеген экен да?

– Албетте, жеңилдеди. Бирок, жогоруда белгиленгендей, жоопкерчилик жагы мурдагыдай эле деңгээлде кала берет экен. Атургай, ал жагы мурдагыдан кыйла жогору болду десем да болот.

– Тестирилөөдөн өткөн талапкерлердин дээрлик көпчүлүгү компьютерден жогорку баага татыганын кандай баамдасак болот?

– Ооба! Талапкерлердин көпчүлүгү орточо 70 пайыздан жогору баа алышты. Эми мунун себеби түшүнүктүү. Тилди ортодон саал жогору деңгээлде бардыгы эле билишет. Тесттердин бүт бардыгы эл аралык көрсөткүч-шкалага ылайыкталып иштелип чыкканы байкалып турат. Суроолор да, жооптор да нечен электен өтүп, такталган. Өз деңгээлине ылайык иштелип чыгыптыр. Улуттук комиссия менен «Кыргызтест» талапкерлерге бул жаңы технологиянын шартында тапшырмалардын үлгүлөрүн сайттарга жайгаштырышкан. Талапкерлер үлгүлөр менен жакшы иштешкени көрүнүп турат.

– Президенттикке талапкерлер сынакка кандай мамиле жасашты?

– Бардыгы эң жогорку саясий маданияттын, атуулдук жоопкерчиликтин жана тартиптин үлгүлөрүн көрсөтүштү десем болот. Ал гана эмес, алардын айрымдары, маселен, Т.Сариев, Б.Төрөбаев, Ө.Бабановдор көптөн бери сынак тапшырбагандарын эскеришип, толкунданышкандарын жашырышкан жок. Мамлекеттик тилди өз деңгээлинде билүү керектигин, тестке байланыштуу маселелерди коомубузга тезирээк киргизүүнүн зарылдыгын белгилешти. Албетте, сынакка жоопкерсиз мамиле жасап, даярдыксыз, кыргызча айтканда «жөн эле» келип, натыйжада, тиешелүү баа топтой албагандар да кездешпей койгон жок. Муну жалпы эл-журт өзүлөрү көрүштү. Биз да аларга түшүнүү менен мамиле жасадык.

– **«Кыргызтесттин» калыстыгына шектенген жагдайларга да күбө болбодукпу. Анын себеби эмне деп ойлойсуз?**

– «Кыргызтест» кечээ-бүгүн эле, жок жерден түзүлө калган жери жок. Жогоруда айтканымдай, бул система эл аралык абройлуу системалар үлгүсүндө тыкыр иштелип чыгыптыр. Ал эми эл аралык тажрыйбада электрондук сынак система-сынан шек саноо же анын калыстыгын моюндабоо деген кездешпейт. Анткени, компьютер тааныш-билиштик кылып бирөөгө тартпайт, оппозиция-позиция деп бөлбөйт, суроого кандай жооп бергенине жараша баасын чыгарып берет дароо эле. Президенттик кызматка талапкерлерге «Кыргызтест» ар түрдүү адистерди тартып, тестирилөөнүн жол-жоболорун, тексттерин иштеп чыккан жана аларды эксперттерден өткөргөн. Демек, «Кыргызтест» аркылуу сынак алуу – эң калыс сынак десем жаңылышпайм. Муну мен гана эмес, президенттик кызматка талапкерлердин өзүлөрү да ачык эле белгилешти. Талапкерлердин 99 пайызы «Кыргызтесттин» керектигин белгилеп, жакшы пикирлерин жазып кетишти. Негизи, «Кыргызтесттин» келечеги кең. Мынакей, эмдиги жылдан тарта биздеги бардык мамлекеттик жана муниципал-

дык кызматта иштегендер менен иштейм дегендер тесттен өтүп, бүгүнкү талапкерлер сыяктуу эле мамлекеттик тилди кайсы деңгээлде билээрин тастыктаган сертификаттарды алышат. Албай калгандар ал кызматка бара алышпайт же ээлеген ордун башкаларга бошотуп беришет.

– **Тестирилөө-сынактан кандай жетишпестиктерди байкадыңыз?**

– Жалпысынан, оркойгон кемчилик деле көргөнүм жок. Бирок, менин бир сунушум – «Окуу» субтестинде талапкер компьютердик тапшырмаларды гана аткарып калып жатат. Ал эми «Окуу» дегенде биз үн чыгарып «окууну» түшүнөбүз. Ошондуктан «Окуу» субтестинде талапкер текстти «жандуу» окушса, аларды үн басым, интонация, тыбыштардын так айтылышы ж.б. критерийлер менен баалоо да кеңири болмок эле. Бул кошумча тапшырманы, балким кийин эске алышат. Тестирилөөнү мындан ары да өркүндөтүү керек деген ойдомун. «Көч бара-бара түзөлөт» дегендей, акырындык менен баары болор. Тесттерде талапкерлердин жалпы кругозорун текшерүү, билүү үчүн чарбалык, экономикалык, финансылык, саясий, маданият, тарыхый, илимий тексттерден көбүрөөк болушу туура болчудай. Албетте, президенттикке талапкерлерге С1 деңгээлиндеги жогорку талапты коюш керек. Кийинки шайлоодогу тестирилөөдө ушул пикирди эске алуу да зарыл деп эсептейм.

– **Ал эми уюштуруу, техникалык тейлөө жактары кандай болду?**

– Уюштуруу иштери өз нугунда өттү. Бардыгы өз ордунда жайгашкан, компьютер менен талапкер иштөөгө ыңгайлаштырылган. Президенттин алдындагы мамлекеттик тил комиссиясы менен «Кыргызтест» өздөрүнүн алдыларына койгон жоопкерчилитүү милдетти так, ачык-айкын аткарды десем болот.

– **Нааразычылыктарды, кемчиликтерди айткан талапкерлер болдубу?**

– Бирин-экин. Көбү тестирлөө системасын түшүнбөй жатышат. Айрымдар «Эмне үчүн орус мектебин бүткөндөрдүн баллы кыргыз мектебин бүткөндөр менен бирдей болуп жатат?» деген кинесин айтышты. Биринчиден, орус мектебин бүткөндөр деле кыргыз айылдарында чоңоюшу мүмкүн. Экинчиден, алардын үч тапшырма боюнча баллдарынын жыйынтыгын биз чыгарган жокпуз, компьютер чыгарып жатат. Үчүнчүдөн, конкреттүү фактыны карасак, «сүйлөө» тапшырмасында орус мектебинен бүткөндөр кыргыз мектебинен бүткөндөргө баллдан бир аз уттуруп койгону көрүнүп турат. Аны түшүнүшпөй эле «Эмне үчүн башка тилде окугандар өйдө балл алып жатышат?» дешүүдө. Тестирлөө системасын терең билбегендиктен ушундай пикир жаралды өңдөнөт.

– Президенттикке талапкерлерге дагы кандай талаптарды койсо болот деп ойлойсуз?

– «Генералдыкты ойлобогон солдат, солдат эмес» деп коюшат эмеспи. Ар бир атуул өзүн Конституциянын чегинде президенттик кызматка көрсөтүүгө укугу бар. Ошентсе да мамлекеттик тажрыйбасы барлар коюшса деген принцип болсо... Бекерчилер бекерликтен өздөрүн президенттикке көрсөтө беришсе, уламдан-улам талапкерлердин санына сан жетпей калышы мүмкүн.

– Айрым талапкерлер президенттик программалары жок эле сүйлөп жаткандай сезилди...

– Президент болом деген талапкерлердин сөзсүз программасы болуш керек, болбосо президенттикке баруунун кажети канча?! Сен өзүң айткандай, программасы жок болсо, анда неге экзаменге келет, өздөрүнүн жеке «ырахаты» үчүн элдин, өзүнүн убактысын алат?! Биздин коомдо амбициясы «аттын башындай» пенделердин көбөйүп баратышы тынчсыздандырат. Программасы жоктор эмне үчүн келээрине таң калам. Эгерде ошончо эле мамлекеттик тилди канчалык деңгээлде билээрин текшерейин десе, Улуттук

тил комиссиясына жана «Кыргызтестке» келип эле билип алышса болмок.

– Сынак бул ирет Улуттук университетте өттү, мурда Ак үйдө эле өтчү эле...

– Мамлекеттик тил боюнча сынак эч качан, эч убакта, эч жагдайда саясатка аралаштырылышы керек эмес. Башкача айтканда, тил маселеси саясатташтырылбашы зарыл. Сынактын Ак үйдө өтүшү саясатка жакындашуу дегенди билдирчү. Ал эми университетте бардык шарттар түзүлгөн. Ал жер бардыгы үчүн ачык болду. Ким кирип, ким чыгып жатканы, сынак кандай өткөнү калктын көз алдында, жалпыга маалымдоо каражаттарынын назарында болду.

– Эксперттик комиссиянын иши бул ирет узакка созулду өндөнөт. 60ка жакын атаандаштардын арбыны сынактан өтпөдүбү. Эми ошолордун бардыгы тең эле 30 миңдей кол чогултуп, 1 миллион сомдой күрөөсүн төгүп, талапкер болуп каттала албаса керек. Комиссияны ашыкча убара кылбастан талапкерлер жогоруда талаптарын аткаргандан кийин тил сынагына киргизилсе кандай болор эле?

– Менин пикирим да, эксперттик комиссиянын пикири да ушундай болду. Талапкер алгач 1 миллион сом күрөөсүн төлөп, анан 30 миң кол топтогондон кийин мамлекеттик тил боюнча экзамен тапшырышса, көбү электенип, бир азы гана калмак. Эми, «болору болду, боёсу канды» дегендей... Эмки сынакта уюштуруучулар ушу жагын эске алат деген ойдомун.

– Жашыруун болбосо, эксперттик комиссиянын курамын айтып койбойсузбу?

– Эч кандай жашыруун эмес. Бардыгы өз адистиги менен белгилүү адамдар – И.Абдувалиев, А.Муратов, С.Искендерова, М.Аргымбаев, К.Исаков, А.Дунқанаев, Д.Андашов, С.Сакиева.

– Кээ бир талапкерлердин «саясий заказ» кылып мам-

лекеттик тилден өткөрбөй коюшпасын деген чочулоолор болсо керек. Анткени, «мен оппозициялык маанайда сүйлөп койгом, ошол үчүн баллымды азайтып коюшту» деген дооматтарды жазып жиберисти. Бул айтылгандардын тууралыгы канчалык?

– Эми пендечилик деген болот экен. Компьютерден өтө албагандар өздөрүнөн көрүшсүн. «Кыргызтест» керек болсо тестирилөөнүн бардык үлгүлөрүн сайтка коюшкан, ошол үчүн компьютерге тестирилөө тапшыргандар эң жогорку бааларды алып жатышканын фактылар көрсөтүп отурат. «Сүйлөө» тапшырмасында талапкерлердин саясийби, маданийби, илимийби жана башка кайсы темаларда сүйлөбөсүн биз анын сүйлөгөнүнө кирише албайбыз, жада калса суроо бергенге да укугубуз жок. Сүйлөөдө айтып жаткан темага кире алдыбы, ача алдыбы, ою ырааттуубу, тыбыштарды туура айтып, басымды туура коюп жатабы, жыйынтыгы кандай сыяктуу критерийлердин негизинде гана бааладык.

– **Талапкерлердин ичинде мурун да президенттик жарышка катышкандар бар экен. Мисалы И.Масалиев, А.Малиев ж.б. Ал мезгилде алар экзаменден өтпөй калышкан. Азыркы учурда мамлекеттик тилди билүү деңгээлдери өсүптүрбү?**

– Мектептеги орус тилинде окуган бир топ талапкерлер бар. Алардын катарында өзүң айткандар менен К.Шаршекеева, Т.Масадыковдор бар. Булар кыргыз тилин В2 деңгээлде өздөштүрүп калышкандарына күбө болдук. Демек, жылыш бар, зарылдык болсо өздөштүрсө болот экен.

Маектешкен Жылдыз Бороева

«Кыргыз тили», 30-август, 2017

АЙТМАТОВ ВЕРНУЛСЯ В НАЦАКАДЕМИЮ

Вчера Чингизу Айтматову исполнилось бы 89 лет. Ровно за год до его 90-летия череда юбилейных мероприятий началась с торжественного открытия айтматовского бюста в холле главного здания Нацакадемии наук на Чуйском проспекте.

Это здание для мэтра не чужое. В далеком 1974-м за выдающиеся писательские заслуги его избрали действительным членом Академии наук Киргизской ССР.

А в начале 2010-го бакиевская клика вдруг решила освободить великого писателя от обязанностей посла в Бельгии. И тогда младший айтматовский друг, директор Института языка и литературы Абдылдажан Акматалиев, предложил мэтру – академику Айтматову – расположиться в его, акматалиевском, директорском рабочем кабинете. Не случилось: вскоре Айтматова не стало.

Главный сегодняшний манасовед и айтматовед республики академик Акматалиев постоянно занят увековечением памяти Айтматова. Вот и проект новенького бюста работы скульптора Ильмира Ешмухамедова разработан под акматалиевским руководством.

– Похож, очень похож! – единогласное мнение о бюсте многих участников церемонии его открытия.

Президент НАН Мурат Джуматаев и министр культуры, информации и туризма Султанбек Жумагулов эксклюзивно для читателей «Вечернего Бишкека» рассказали, что вчерашнее торжество подчеркнуло огромное значение айтматовского творчества для Кыргызстана, который известен миру прежде всего эпосом «Манас» и произведениями мэтра.

А академик Аскар Кутанов поделился с «ВБ» воспоминаниями. В 1989-м посол СССР в Люксембурге Айтматов очень помог материально командированному в Голландию молодому ученому Кутанову. Ряд лет спустя они встретились уже как послы КР соответственно в Бельгии и Японии.

«Вечерний Бишкек», 13-декабрь, 2017-жыл

«АЙТМАТОВДУН ААЛАМЫ РУХАНИЙ ТАЗАЛАНУУГА ШАРТ ТҮЗӨТ...»

– Абдылдажан агай, 2018-жыл дүйнөлүк жазуучу Чыңгыз Айтматовдун 90 жылдыгы. ТҮРКСОЙ уюму 2018-жылды «Айтматовдун жылы» деп жарыялады. Сиз кандай кабыл алдыңыз?

– Мен, албетте, кубануу менен! Бизде Чыңгыз Айтматовдун мааракесин белгилөөнү экс-Президентибиз А.Ш. Атамбаев менен жаңы Президентибиз С.Ш.Жээнбеков 2017-жылы Указ, Токтом чыгарып баштап беришкен. Түрк дүйнөсү Айтматовду «Жамийла» повести чыкканда эле дароо жакшы кабыл алышкан. Ал мезгилде биздин айрым калемдештер, Луи Арагон айткандай «Махабат жөнүндөгү дүйнөдөгү эң сонун баянына» сын артып тургандар болгон. Убакыт өтүп, кудай буюруп, жазуучунун 100 жылдыгын ЮНЕСКО тарабынан белгиленет деген терең ишенимдемин.

– «Жамийла» деп калдыңыз, ал чыгарманын жарык көргөнүнө быйыл 60 жыл болот экен. Ошол мезгилден бери повестин улам жаңы муундарына кызыктуу болуп жатышы таң калдырат.

– Ооба. Повестте көтөрүлгөн махабат проблемасы кайсы учур болбосун актуалдуу болуп кала берет. Француз жазуучусу ошондуктан дүйнөлүк адабияттагы сүйүү жөнүндөгү чыгармалардан «Жамийланы» бийик коюп жатпайбы! «Жамийланын» өзгөчөлүгү тууралуу эл аралык мааниде илимий конференция өткөрсөк жакшы болот эле. Балким, Бишкекте эле «Жамийланын» ар түрдүү тилдерде которулушун, чет элден келген студенттер, туристтер үчүн басып чыгарсак жазуучуну жакшылап таанууга мүмкүндүк түзүлөөр эле. Кыргызстандан алар сөзсүз чыгарманы окушмак, ал эми өз жерлеринде аларга повесттин табылышы кыйын болсо керек.

Чыгарманы иллюстрация кылган ар кыл сүрөттөрдү көрүп да, сүрөтчүлөрдүн көргөзмөсүн уюштурса болот экен деп ойлоп койгом. Каармандардын образдарында сөзсүз түрдө ошол элдин, улуттун түспөлү турат.

– Айтыңызчы, жазуучунун 90 жылдыгында эң башкы маселе кайсы болчудай? Албетте, көп иш-чаралар өтөт деңизчи?

– Маданият министрлигинде мааракеге байланыштуу маселелерди талкууладык, ар кимибиз пикирлерибизди сунуштадык. Өзүң айткандай, фестивалдар өтөт, кинолор көргөзүлөт, сүрөттөр тартылат, китептер чыгат, музыкалар ойнолот, илимий докладдар окулат дегендей. Бирок, биз эсте каларлык, дүйнөнүн көңүлүн бурарлык, көрүнүктүү бир нерсе кылышыбыз керек да! Менин идеям боюнча – Ысык-Көл форумунун Бишкектеги кезектеги III форумун өткөрүү керек. Өткөргөндө да көчмөндөр оюну менен туташ болсо жакшы болор эле. Ошондо кыргыз эли «Манастагыдай» Көкөтөйдүн ашындагыдай чоң той берет. Манас жана Айтматов ааламдары жуурулушуп кеткендей мага сезилет. Ушундай мааниде мааракени уюштурсак дүйнөлүк мамлекеттердин башчылары, чыгармачыл инсандары, коомдук ишмерлери келерине ишенем.

– Быйылкы жыл кандай болгондо да Айтматовдун жылы болмокчу. Сиз өзүңүз эмне деген жаңылыктарды күтөт элениз?

– Эң биринчиден жазуучунун архивдик материалдары жарык көрсө деген тилегим бар. Чыңгыз агайга келген каттар, алардын айрымдарына болгон жооптор, жарык көрбөгөн чыгармалары коомчулукка жетсе! Анан да Айтматовго байланыштуу дүйнөлүк-материалдар, макалалар, маектер, видеолор, сүрөттөр, сүйлөгөн сөздөр, окулган докладдар чогултулуп, бир системага түшсө! Кудай буюрса, он жыл бат эле өтүп кетет, аманчылык болсо дагы айтам 2028-жылы

ЮНЕСКО аркылуу мааракени белгилегенге камкордук көрүүнү бүгүнтөн баштоо зарыл. Тактап айтсам, Айтматов жөнүндөгү Улуттук программаны 10 жылдык кылып кабыл алуу керек. Мындай жакшы тажрыйбалар бизде бар, мисалы, «Манас» үчилтиги боюнча жана Мамлекеттик тилди өнүктүрүү боюнча Улуттук программалар.

– Жакшы идея экен. Президентке, Премьер-министрге жана Жогорку Кеңешке кайрылсаңыздар болот экен.

– Ооба, ошентебиз. Айтматовду бир жыл менен чектеп коюуга болбойт. Улам терең, улам кенен, улам системалуу иш алып баруубуз керек. «Манас» менен Айтматов биз үчүн башкы руханий символ, ошону менен бирге күндөлүк жашообузда, турмуш-тиричилигибизде, аң-сезимибизде, жан дүйнөбүздө, жүрөгүбүздө ар дайым чогуу болчу ажырагыс көркөм дүйнө. «Манастын», Айтматовдун Ааламына сүңгүп киргенде гана биздин коомубуз, ар бирибиз тазалана түшөбүз.

– Бүгүнкү күндө өтө актуалдуу болуп жаткан «Таза коом – Жаңы доор» программасына көркөм адабиятыбызды бурсак болот турбайбы!

– Албетте! Программанын техникалык, өндүрүштүк, экономикалык ж.б. байланышкан кадамдарына кызыгуу бар, ошону менен бирге негизги Адамдын өзүн унутпашыбыз керек. Адам таза болбосо коом кайдан таза болсун! Ошондуктан, Чыңгыз Айтматов айткандай «Адамга күн сайын Адам болуу кыйын» дегендей, Адамдын жан дүйнөсүн таза кылса, коом таза болот. Ал сөзсүз адеп, ыйман, билим, илим менен ишке ашат. Кийинки мезгилде коомчулуктун аң-сезиминде элибиздин каада-салттарына, үрп-адаттарына, жашоо-тиричилигине терс таасир берген көрүнүштөр басымдуу кылып кетти.

– Биз маектешип жатканда Улуттук илимдер академиясынын жалпы бөлүмүнүн кызматкери Мамыркулова Закия Бейшеевна Премьер-министрибиз С.Исаковдон кат алып келип,

Абдылдажан агайга берди. Каалоолорду чогуу окудук. Анда мындай деп жазылыптыр.

Урматтуу Абдылдажан Амантурович!

Заманыбыздын гений жазуучусу, дүйнөлүк атагы бар кыргыздын даңктуу уулу Ч.Айтматов дүйнөсүнүн жаңы барактарын ачууга, таанып билүүгө түзгөн мүмкүнчүлүгүңүз үчүн жана белек катары мага тартуулаган үч томдук энциклопедияңызга терең ыраазычылыгымды билдирем.

Жарык көргөн энциклопедия айрыкча быйыл, 2018-жылы Ч.Айтматовдун 90 жылдыгы белгиленүүчү учурда айрыкча маанилүү басылмалардын катарына кирет жана окурмандардын китеп текчесинен татыктуу орун алат деп ишенем.

Айтматовду изилдөө илимин өнүктүрүүгө жана анын дүйнөсүн таанып-билүүгө кошуп жаткан эмгектериңиз көөнөрбөс маданий байлык, ал үчүн Сиздерге ырахмат айтууга милдеттүүбүз.

Бул үч томдук энциклопедияны даярдаган эмгек жамаатына чың ден-соолук, узак өмүр жана чыгармачылык албан ийгиликтерди каалайм!

Урматтоо менен,

Сапар Исаков

«Айтматов энциклопедиясынын» 3 томдугу жалпы окурмандарды кызыктырып келет. Азыр ал эмгектерди мектептерге, жогорку окуу жайларына бекер таратып берип жатыпсыздар. Бул жакшы көрүнүш.

Академияга Айтматовдун экинчи бюстун койдунуз, ашыкча деп ойлобойсузбу?!

– Мунун себеби бар. Биринчиси институтта – 4-кабатта, экинчиси 1-кабатта. Биринчи кабаттын фойесине коюушубуз

зарыл эле. Себеби, көптөгөн чет элдик меймандар, коомдук ишмерлер, окурмандар биринчи, экинчи эле кабаттан кетишет, үстүнкү кабаттарга көтөрүлбөйт. Академик Айтматов жалгыз Тил жана адабият институтуна гана тиешелүү эмес, ал жалпы Улуттук илимдер академиясына таандык. Азыр келгендер жазуучунун бюстуна келишип, сүрөткө түшүп, пикир алышып жатышкандары мени кубандырат. Бюстун автору И.Ешмухамедов жазуучунун кебете-кешпирин дал өзүндөй жасаган. Скульпторго чоң ыраазычылык билдиребиз. Чыңгыз агайдын көп эле бюстарын көргөм, алардын көбү көргөн адамдарга таасир бербейт.

– Ии, баса ошол бюстун жанына повесть-романдардагы жаныбар менен айбандардын сөөлөттөрүн койгонуздар көпчүлүктү таң калтырды!

– Өткөндө «Айтматов энциклопедиясынын» 3 томдугунун бет ачарында чыгармадагы каармандардын элесин берүү үчүн илимий кызматкерлерибиз кийим-кечек кийишип, Дүйшөндүн, Алтынайдын, Толгонайдын, Едигейдин, Танабайдын, Жамийланын, Даниярдын, Аселдин, Ильястын, Казангаптын образдарын жаратышкан эле. Жазуучунун бюстун ачканда булар менен кошо Бугу-Эненин, Акбаранын, Каранардын, Жаабарстын, Ак куунун элес-көрүнүштөрү да жасалды. Бул идея менен Айтматовдун чыгармаларындагы эң бир өзгөчөлүктү, адам менен табияттын бири-биринен ажырагыс экендигин көрсөтүүнү каалаганбыз. Айтматовдун табият көрүнүштөрү, туундулары чыгарманын идеялык-эстетикалык жүгүн көтөрүп турат, каармандардын жан дүйнөсүн ачууга мүмкүндүк түзөт, чыгармадагы философиялык, подтексттик, символдук маанини тереңдетип, өзгөчө көркөм функцияны аткарат. Ушундан эле Айтматовдун көркөм дүйнөсүнө ааламдык алкак батып турганын көрүүгө болот.

– Ооба, дүйнөлүк жазуучунун чыгармалары жөнүндө көп жазышат, дагы жазышат, а окурмандарга, жаңы

муундарга жеткирүү үчүн практикалык түрдө дагы эмне кылуу керек деп ойлойсуз?

– Көп нерсе жасала элек, аны жогоруда айткандай 100 жылдыгына карата пландаштырып аткара берсек болот. Менин дагы бир максат-идеям бар. Ал жазуучунун 180 дүйнө тилдеринде которулган жана кайра-кайра басылып чыккан китептерин чогултуу жана алардын сүрөт-альбомун, картасын түзүү. Бүгүн мен ушул ой менен жашап жатам.

– Жакшы идеяңыз бар экен, максатыңыз орундалып калсын. А институт алдында кандай пландар бар?

– Жогоруда айткандай Президентибиз Сооронбай Шарипович Жеенбеков Премьер-министр кезинде Айтматовдун 90 жылдыгын белгилөө боюнча Уюштуруу комитетин түзүп, Өкмөттүн токтомун чыгарып кеткен. Ошондо жыйырмадан ашуун иш-чаралар каралган; институттун аткарылышына мисалы чыгармаларынын томдуктарын жарык көргөзүү, ал жөнүндөгү материалдарды түзүү, конференцияларды өткөрүү жана башкалар.

– Аа, жакшы экен, анда ишиниздерге ийгилик каалайбыз. Биздин газетабыздын окурмандарына да маалыматтарды берип туруңуздар. Маегиңизге рахмат!

Маектешкен: Тилек Рыскулов

«Фабула», 16-декабрь, 2017-жыл

«ИЛИМГЕ ИЗ КАЛТЫРЫП КЕЛЕБИЗ...»

– Абдылдажан агай, айтыңызчы бүгүнкү күнү илимдин ал-абалы жалпысынан кандай? Жаштар илимге тартылып жатышабы, сөзүбүздү ушул багыттан баштасак...

– Бул маселе ар дайым актуалдуу десек болот. Албетте, жылдан-жылга илимге кызыккандар көбөйүп жатканы кубандырат. Мен 2017-жылы эле аспирантурага коомдук илимдер бөлүмүнө – философияга, тил, адабиятка, тарыхка тапшырган аспиранттардын санын айта кетсем, жүзгө жакын болду. Булардын алдыга койгон максаттары, тилектери колдоого аларлык. Бирок, «ойлогон ойду кыстаган турмуш жеңет» дегендей, турмуш-тиричиликтин айынан ар кандай болушу мүмкүн, ошентсе да алардын 50% ти илимди улантып кетишсе – бул чоң жетишкендик. Чындыгында илимий кадрлардын академияда жетишсиздиги байкалат.

– Сиздин институтта жаштар көп болсо керек?

– Ооба! Азыр жаштардын саны бир топ. Сыймыктантканы – Дамира Ибраева, Миргүл Текешова, Жазгүл Тойчубек кызы, Айгүл Качкынбай кызы кандидаттык диссертацияларын ийгиликтүү жакташса, Улук Жапаракунунов, Зарина Кулбаракова, Амангелди Сабыр уулу, Асыл Турсуналиевалар илимий иштерин бүтүп калышты. Жаштар азыр институтта чоң күч берип жатышат. Алар илимий темалар менен бирге илимий проектилерге ийгиликтүү катышып, тажрыйба топтошууда. Чет элдик жана республикалык конференцияларда докладдарды окушууда. Колдон келген моралдык жардамдарды көрсөтүп келебиз. Бизге жогорку билимдүү кадрларды даярдап берген университеттер жокко эсе болуп бара жатат.

Алсак, улуттук университеттин кыргыз филология факультети төрт жылдыкка – өтүп кеткени терс таасирин тийгизүүдө. Бул жөнүндө профессор Абдыкадыр Садыков агай

айтып да, жазып да келе жатат. Мен ал кишинин пикирин толук колдойм!

– **«Таза коом» программасында атайын «Бел болчу билим, из калтырчу илим» деген программа бар.**

– Бул программанын багытында иш-чаралар такталып, иштелип келүүдө. Биз, коллектив ар жагыбызга кылчайып, Эгемендүүлүктөн бери эмне кылдык? деп өзүбүзгө суроо койсок, институттун кызматкерлери Илимге из калтырып келе жатыптыр, азыр аны улоо керек экен. Башкасын айтпаганда эле Сагымбай, Саякбай, Токтогул, Алыкул, Айтматов энциклопедиялары, манасчылардын, эпостордун варианттары, акындардын ырлары, адабий тарыхтын томдору эмне деген көркөм чоң дүйнө. Мындай жетишкендиктер жалаң ар-намыстуулуктун, карандай эмгектин натыйжасы болуп эсептелет. Демек, убакыт текке кетпептир. 27 жыл ичинде институт тарабынан жарык көргөн жүздөгөн сериялар жана томдор жогорку окуу жайларында, мектептерде жана жалпы эле коомчулукта кеңири пайдаланылып, билим-илиминин өсүп-өнүгүшүнө зор таасир тийгизип келе жатат. Илимге из калтыруу – биздин негизги озуяпабыз.

– **Сиздер жамааттык иштөө системасына көнүп калган окшойсуздар. Бирөөсү жазат, түзөт, экинчиси компьютерге терет, үчүнчүсү корректурасын окуйт, төртүнчүсү верстка кылат, бешинчиси редакциялайт. Мындай караганда басмалар, фабрика-заводдор илгери ушундай ыкмада, темпте иштешчү эле. Бул жакшы көрүнүш...**

– Илимий долбоорлорду иштөөнүн бирден-бир жолу жамаатташтык. Бирок, бизде ар бир кызматкерлердин өз-өзүнчө календарлык пландары бар. Ал – адабияттын жана тилдин теориялык проблемалары, тигил же бул илимдин тематикасына анализ жүргүзүү. Бирок, ачыгын айтуу керек кызматкерлердин монографияларын жарыкка чыгарууга бир сом да бөлүнбөйт. Кол жазмаларды чаң басып турса, коомго

жетпей турса илимдин кандай абалда болуп жатканын даана айтуу кыйын. Илимдин жетишкендиги дароо практикага айлануусу керек.

– Улуттук программалар кабыл алынып, рухий дүйнөбүз байый түшүүдө. Алар толук ишке аштыбы, анткени айрымдарынын мөөнөтү бүтүп бараткандай...

– «Манас» эпосун жайылтуу, изилдөө боюнча программа 2012-2017-жылдар үчүн болчу. Азыр бул программаны улантуу маселеси талкууланып жатат. Эң башкысы Сагымбай Орозбаковдун вариантындагы академиялык басылма толук бойдон 9 томдук болуп жарык көрдү. Манасчынын 150 жылдыгына карата жалпы окурмандарга жеткиликтүү вариантын жеткирүү зарыл. Демек, быйыл ЮНЕСКО тарабынан мааракени белгилөө сунушталып жаткандыктан, бул маселе чечилет го деген ойдобуз. Саякбай Каралаевдин «Сейтеги» да ушул рамкада каралат болсо керек. Ал эми Ы.Абдрахманов, Д.Кочукеев, Ашымбаев сыяктуулардын варианттары планга кирүүсү талапка ылайык.

Мамлекеттик тил боюнча Улуттук программа индикатор боюнча уланат.

– Сизди идеяларга өтө бай дешет, кандай идеяларыңыз ишке ашты, дагы алдыда эмнелер бар деп сурагым келип турат?

– Биринчиден, идеялар жөн эле кол жеткис, фантастика, куру кыялдар болбош керек деп ойлойм. Ошондуктан, «Жети өлчөп, бир кес» дегендей, ал идеяларды жан дүйнөмдө таптап, бышырам, майда-чүйдөсүнө чейин иштеп чыгам. Анан коллективим менен бөлүшөм, бирге иштешем. Менин идеяларым жана жетекчилигим менен айтылып жүргөн «Манасчылар», «Эл адабияты», «Залкар акындар», «Айтыштар», «Классикалык изилдөөлөр», «Улуттук идеялар», «Адабиятчылар жана изилдөөчүлөр», «Залкар күүлөр», «Антологиялар» жана башка ушул сыяктуу жүздөгөн сериялар, сөздүктөр,

энциклопедиялар, котормолор коомчулукка жеткени менен сыймыктанам. Бул идеяларды жүзөөгө ашырууда жөн эле сөз түрүндө айтып койбой, спонсорлорду таап, коллективди ынандырып, бүткүл убактымды, энергиямды бергенимди айтпай коё албайм. Биз эгерде эмгектерди бербесек, бүгүн руханий дүйнөдө көп маселелер орду толгус болуп, бөксө тартып турмак. Биздин башкалардан айырмабыз идеяларыбыз менен эмгектерибиз дал келишип турат, кур сөздөн алыспыз. Алдыда болсо чоң идея турат – ал «Манас» эпосунун жаңы кошмо дейбизби, бириктирилген дейбизби, жанаша дейбизби, салыштырмалуу дейбизби вариантын түзүү. Бул тууралуу басма сөздө мурун да пикиримди билдирген элем. Анын принциптери, критерийлери кандай болот, кайсы манасчылардын негизинде болот ой жүгүртүп жатам. Албетте, бул идея 60-жылдардын башында жарык көргөн кошмо варианттан айырмаланат. Экинчи идея – Чыңгыз Айтматовдун чыгармаларынын дүйнөгө таралыш картасын түзүү.

– **Идеялардын аткарылышы үчүн дагы эмне керек?**

– Бизде дайыма идеяларга ишеним болгон. Ишеним болгон жерде иш жаралат. Экинчиден, талбас, тынымсыз эмгек. Үчүнчүдөн ынтымак.

– **А каражатчы?**

– Ал идеяларды ээрчип келет.

– **Анда сизге жана калемдештериңизге ийгилик каалайлы!**

Маектешкен Амантур Мусагул уулу

«Де-факто», 12-январь, 2018-жыл

«МЫ ОСТАВЛЯЕМ СЛЕД В НАУКЕ...»

– **Абдылдажан Амантурович, скажите, каково сегодня в целом положение науки? Привлекается ли молодежь в науку, начнем разговор с этого...**

– Данный вопрос можно назвать всегда актуальным. Конечно, радует увеличение год от года интересующихся наукой. Если скажу о количестве поступивших в аспирантуру в отдел общественных наук – философия, язык, литература, история – их около 100 аспирантов. Заслуживают поддержки поставленные ими перед собой цели, мечты. Но как говорится, суровая жизнь побеждает задуманные намерения. По жизненным причинам может быть всякое, но если 50% из них продолжат науку, это большое достижение. По правде говоря, в академии замечается нехватка научных кадров.

– **Наверняка в вашем институте много молодежи?**

– Да, сейчас довольно большое количество молодежи. Заставляют гордиться Дамира Ибраева, Миргуль Текешева, Жазгуль Тойчубек кызы, Айгуль Качкынбай кызы – успешно защитили кандидатские диссертации. Улук Жапаракунуов, Зарина Кулбаракова, Амангелди Сабыр уулу, Асыл Турсуналиев завершают свои научные работы. Сейчас молодежь дает большую силу в институте. По научным темам успешно участвуют в научных проектах, накапливают опыт. Делают доклады на зарубежных и республиканских конференциях. Мы оказываем посильную моральную помощь. Практически исчезают университеты, готовящие нам высокообразованных кадров.

Так, оказывает влияние перевод на 4–летку факультета кыргызской филологии в Национальном университете. Об этом профессор Абдыкадыр Садыков агай и говорит, и пишет. Я полностью поддерживаю мнение этого человека.

– В программе «Таза коом» есть специальная программа: «Образование – опора. Наука, оставляющая след»...

– По направлениям данной программы уточняются, разрабатываются мероприятия. Мы, коллектив, оглянулись назад, задали себе вопрос: «Что нами сделано за время Независимости?». Выяснилось, сотрудники Института оставляют свои следы в науке, сейчас это дело надо продолжать. Не говоря о другом, какой это большой художественный мир: энциклопедии Сагымая, Саякбая, Токтогула, Алыкула, Айтматова, варианты манасчи, стихи, поэмы акынов, тома истории литературы! Такие достижения считаются результатом проявления чести и достоинства и настоящего труда. Значит, время не прошло напрасно. Вышедшие в свет в течение 27 лет из Института сотни серий и томов широко используются в вузах, школах и всей общественностью, оказывая огромное воздействие на рост и развитие сознания. Наша основная миссия – оставление следа в науке.

– Очевидно, вы привыкли к системе коллективной работы. Один пишет, составляет, другой набирает на компьютере, третий читает, корректирует, четвертый выполняет верстку, пятый редактирует. Так посмотришь, издательства, заводы, фабрики в прежние времена работали таким же способом, темпом. Это хорошее явление...

– Единственный путь разработки научного проекта – коллективность, сообщество. Но у каждого нашего сотрудника есть свой отдельный календарный план. Он включает теоретические проблемы литературы и языка, анализ тематики той или иной науки. Но надо сказать открыто, на издание монографий сотрудников не выделяется ни одного сома. Сложно конкретно сказать о положении науки, когда рукописи пылятся, не доходят до общества. Достижения науки надо сразу проводить в практику.

– Принимаются национальные программы, обогащается наш духовный мир. Они полностью реализуются на практике? Ведь у некоторых вроде заканчивается срок?..

– Программа распространения, исследования эпоса «Манас» была составлена на 2012–2017 годы. Сейчас обсуждается вопрос продолжения этой программы. Самое главное, академическое издание варианта Сагымбая Орозбакова полностью в 9 томах вышло в свет. К 150–летию манасчи необходимо довести до всех читателей доступный вариант. Поскольку в этом году со стороны ЮНЕСКО предлагается отметить юбилей, мы думаем, наверное, этот вопрос решится. Наверняка «Сейтек» Саякбая Каралаева рассмотрят в этих рамках. Соответствует требованию внесение в план вариантов Ы. Абдрахманова, Д. Кочукеева, Ашымбаева. Продолжится Национальная программа государственного языка по индикатору.

– Вас называют очень богатым на идеи. Мне хочется спросить, какие ваши идеи реализованы, что еще имеется впереди?

– Во–первых, думаю, идеи не должны быть недостижимыми, фантастикой, пустыми мечтами. Поэтому как говорится, семь раз отмерь, один раз отрежь, я коплю в своем внутреннем мире эти идеи, довожу до созревания, прорабатываю до мелочей. Затем делюсь с коллективом, сотрудничаем вместе. Горжусь, что мои идеи и сказанное моим руководством дошло до общественности: «Манасчылар», «Эл адабияты», «Залкар акындар», «Айтыштар», «Классикалык изилдоолор», «Улуттук идеялар», «Адабиятчылар жана изилдоочулор», «Залкар куулор», «Антологиялар», и еще сотни других подобных серий, словарей, энциклопедий, переводов. Не могу не сказать о том, что в реализации этих идей не оставляю их просто на словах, а нахожу спонсоров, убеждаю коллектив, отдаю все свое время, энергию. Если мы

не предоставим трудов, то сегодня в духовном мире многие вопросы станут невосполнимыми, образуется дефицит. Наше отличие от других в совпадении идей с трудами, мы далеки от пустых слов. Впереди стоит большая идея – создание варианта, назовем ли это новым добавлением к эпосу Манас, или назовем совмещением, упорядочением, сравнением. Об этом я и раньше выражал свое мнение в прессе. Размышляю над его принципами, критериями, на основе каких манасчи будет. Конечно, эта идея отличается от увидевшего свет в 1960–ых годах совмещенного варианта. Вторая идея – составление карты распространения по миру произведений Чингиза Айтматова.

– **Что еще нужно для осуществления идей?**

– У нас всегда было доверие к идеям. Работа созидательна там, где есть доверие. Во–вторых, неутомимый, бесперебойный труд. В–третьих, согласие.

– **А средства?**

– Они идут вслед за идеями.

– **Тогда пожелаем успеха вам и вашим коллегам!**

«Де-факто», 12 января, 2018 год

«АЙТМАТОВДУН ТАЛАНТЫНЫН КӨП ЖАКТАРЫ- НА КОЛ ТИЕ ЭЛЕК»

– Чыңгыз Айтматовдун 90 жылдыгына карата Сиз жетектеген институт, жалпы эле Академия эмнелерди аткарганы жатат? Сөздү ушундан баштасаңыз.

– Биздин Чыңгыз Айтматов атындагы Тил жана адабият институтуна Өкмөттүн токтому менен бир катар милдеттер жүктөлгөн. Анын эң негизгиси, улуу жазуучунун 10 томдук чыгармалар жыйнактарын кыргыз, орус тилдеринде басып чыгаруу болуп эсептелет. Анткени, мурдагы чыгармалар жыйнактарында жазуучунун сүйлөгөн сөздөрү, макалалары, интервьюлары толук камтылбай, тандалмалары гана алынчы. Бул жолу андай болбойт, табылгандардын бардыгы камтылат. Ошондой эле Ч. Айтматовдун чыгармалары боюнча жазылган макалалардын, рецензиялардын кыргыз тилиндеги 3, орус тилиндеги 5 томдугу чыгарылганы жатат. Жазуучунун чыгармалары жөнүндө орус тилиндеги материалдар мурдагы Союзга кирген республикаларда аябагандай көп чыккан. Биз алардын баарын чогултуп, 5 том кылып чыгарабыз. Ал эми кыргыз адабиятчыларынын, окурмандарынын кыргызча жарыяланган макалалары 3 томдукка киргизилет. Дүйнөнүн башка өлкөлөрүндө жарыялангандарды да колдон келишинче чогултуп, айрымдардын кыргызчага, кээ бирлерин орусчага котортобуз. Кыргызча жарыяланган мыкты эмгектерди орусча котортуу да планыбызда бар. Айтматов энциклопедиясынын 3 томдугун жаңылап, кайра чыгарууну да максат кылуудабыз. Ага акыркы убактарда табылган жаңы маалыматтар кошулат. Анан Ч. Айтматовго, айрым чыгармаларына, кейипкерлерине арналган ырлар аябагандай көп. Мен мурда аларды эки жолу жыйнап чыгаргам. Эми мыктыларын, өзгөчө жазуучу өлгөн-

дөн кийинкилерди чогултуп, кыргыз, орус, түрк, мүмкүнчүлүк жетишсе, башка тилдерде да чыгарсак деген оюбуз бар.

Окуу жайлар, тийиштүү мекемелер менен биргеликте Чыңгыз Айтматовдун чыграмачылыгы жөнүндө сынак уюштурууну пландаштыруудабыз. Ал баяндама, макала, эссе түрлөрүндө болот. Анан жазуучунун өмүрүнө жана чыгармачылыгына арналган фото альбомду чыгаруу да милдет кылынып коюлган. Албетте, юбилейлик окуя болуп жаткандан кийин сөзсүз илимий конференциялар да уюштурулат.

– Россияда, Казакстанда, Өзбекстанда Ч. Айтматовдун чыгармачылыгы боюнча бир катар мыкты илимий эмгектер жарыяланган, аларды адистер гана билишет. Мына ошондой эмгектердин айрымдарын Кыргызстанда кайра бастыруу планда барбы?

– Алардын мыктыларын 5 томдукка киргизебиз, бирок ар бирин өзүнчө китеп кылып чыгарганга мүмкүнчүлүгүз жок.

– Мааракеге карата окурмандардын көңүлдөрүн бурдургудай жаңы табылгалар барбы?

– Мындан төрт жыл мурда жазуучунун үй-бүлөсүнүн макулдугу менен «Чоор жана жер» («Флейта и земля») деген повестинин кол жазмасы менен таанышканмын. Анын көлөмү машинкага басылган түрүндө 160 бет, ага кошумча 10 беттен ашык Айтматовдун өз колу менен жазылган эскиздери да бар экен. Чыгарма орусча, ал «Гүлсараттан» кийин, «Ак кемеден» мурда жазылып, 1970-жылдардын башында болгар тилине которулуп басылган экен. Андан башка эч жерде чыкпаптыр. Мен ошондо үй-бүлөсүндөгүлөрдөн китеп кылып чыгаралы десем беришкен эмес. Ошону жазуучунун 90 жылдыгына карата атайын китеп кылып чыгарсак деген тилегибиз бар, бирок үй-бүлө мүчөлөрү ага макул болушабы, болушпайбы, белгисиз.

– Аны эмнеге убагында Айтматов өзү орусча же кыргызча чыгарган эмес?

– Анын себебин жазуучу өзү гана айта алмак, бирок мен окуп чыгып, ага биринчиден, повестте Чолпон деген атта Бүбүсара Бейшеналиеванын элеси чагылдырылгандыгы, экинчиден, «Гүлсаратка» үндөш маанайда жазылгандыктан кийин кайра карап чыгуу үчүн эч кимге көрсөтпөй жүргөнбү деп ойлоймун. Айтматов «Ак кемени» кичине аңгеме катарында гана жазам деген да, бирок аңгеме повестке айланып, философиялык, моралдык, нравалык маселелери өтө эле тереңдеп кеткенден кийин «Чоор жана жерден» көңүлү кайт боло түшсө керек. Бирок, повесть көркөмдүк деңгээли, көтөргөн маселелери жагынан жазуучунун дүйнөгө белгилүү романдарынан, повесттеринен калышпайт.

– Айтматовдун чыгармаларын изилдөөнүн абалы кандай? Деги ал боюнча жакталган кандидаттык, доктордук диссертациялар канчага барды?

– Советтик мезгилде Чыңгыз Айтматовдун чыгармачылыгы боюнча жакталган кандидаттык, докторлук диссертациялардын саны 60ка барган. Андан бери жазуучунун чыгармаларынын тилдик, стилдик өзгөчөлүктөрү, көркөм каражаттары, педагогикалык, этнопедагогикалык сапаттары, философиясы, социологиясы деген сыяктуу ж.б. багыттарда 15тей диссертация корголду. Ал эми Айтматовдун чыгармачылыгын В. Распутин, В. Астафьев, В. Белов, С. Залыгин, М. Карим, Г. Маркес, Э. Хемингуей сыяктуу авторлордун чыгармачылыктарына салыштырып изилдеген эмгектер, корголгон диссертациялар көп.

– Айтматов чоң мамлекеттик жана коомдук ишмер, философ, публицист, башкы редактор болгон. Ал мурдагы Союздагы бир катар абройлуу журналдардын редколлегиясынын мүчөсү катарында чыгармаларга кызматтык рецензияларды да жазган, алар архивдерде турган болуш керек. Бул жактарын изилдөө кандай болуп жатат?

– Сен туура айтып жатасың, Айтматовдун журналисттик

чеберчилиги, публицисттик өзгөчөлүгү, сценаристтик таланты, мамлекеттик жана коомдук ишмердиги, дипломаттыгы сыяктуу маселелерге кол тие элек. Ал убагында «Литературный Киргизстан», «Иностранная литература» журналдарында жетектеген. Анан ал улуу жазуучу гана эмес, улуу окурман да болгон. Айтматовдой көп окуган адамдар аз. Мына ушулардын баары өзүнчө изилдөөлөрдү талап кылат. Маселен, бирөө «Ч. Айтматов – окурман» деген теманы алып, анын жаш кезинде кайсыл китептерге кызыккандыгынан тартып, өмүрүнүн акырына чейин эмнелерди окугандыгын, ал дайыма кайрылган китептер кайсылар болгондугун, алар жөнүндө айткандарын, пикирлерин сыдыргыдан өткөрүп чыкса, аябагандай кызыктуу эмгек болмок.

Папан Дүйшөнбаев

«Мм кызмат», 13-февраль, 2018-жыл

«ОШОНДО АЙТМАТОВДУН ЖАН ДҮЙНӨСҮ МЕНИ КАБЫЛ АЛГАНДЫГЫН БАЙКАГАН БОЛЧУМУН...»

Академик Абдылдажан Акматалиевди окурмандар менен тааныштыруунун зарылдыгы эч бир жок. Болгону айтматовтаануучу агабыздын өз оозунан дүйнөлүк залкар Чыңгыз Айтматов менен кантип, кандайча таанышып калгандыгын уккубуз келип, кайрылып калдык.

– Агай, айтсаңыз Ч. Айтматов менен алгач кантип тааныштыңыз эле?

– Бул тууралуу өз мезгилинде «Айтматов жөнүндө этюд» деген китебимде жазылган болчу. Бирок, анда айрым бир кыскартуулар менен берилип калган. Биринчиден, кийин улап, убакыт болгондо жазам деп ойлоп койгом. Анын үстүнө 90 жылдардын башында докторлук диссертациямдын үстүндө кызуу иштеп, диссертациянын проблемалары менен жүргөн элем. Экинчиден, китептин чыгышына каражат табылбай, айрым жерлер кыскартылып, үстүртөдөн кеткен болчу...

Ал мезгил 80-жылдардын күз айы эле. 1-октябрь. Академиянын Тил жана адабият институту жазуучуларда жаңыдан калыптанган адабияттардын проблемалары тууралуу Бүткүл союздук конференция уюштурган эле. Ошол конференциянын алдыңкы күнү Чыңгыз Айтматов институтка келип кеткенин бир көрүп, таң калып кала бердим. Ал эми эртеси, кудай буюруп койгон экен, тагдырдын тагдыры экен, өмүрүмдөгү түшкө кирбес жышаана болду. Ал мындай болгон эле: Академиянын чоң залында конференция жүрүп жатты. СССРдин республикаларынан келген дөө-шаа окумуштуу-академиктер, корреспондент-мүчөлөр, профессорлор, докторлор, кандидаттар. Жалпы меймандардын саны 200дөй. Атагы таш жарган адабиятчылар Георгий Ломидзе, Зоя

Кедрина, Лазиз Каюмов, Заке Ахметов ж.б. президиумда. Убакыт саат 11ге чамалап калган. Бир маалда президиумда отургандардын баардыгы жапырт тура калышып, ысык кол чабуулар менен коштоп калышты. Мен амфитеатрдын кабаттарынын биринде отурган элем. Аңгыча залдагылардын бардыгы турушту. Мен да турдум да ылдый жакты карадым. Артынан караганда узун бойлуу, кең далылуу, шахматтуу кардиган кийген Чыңгыз Айтматовду көрдүм. Мага муз жарган кеме музду жарып бараткандай элестеп кетти. Залдагы сүрдүү конференция атмосферасы таптакыр башкача болуп өзгөрүп, жылуу-жумшак, майрамдык салтанатка айланып кеткенсиди. Ооба, мен сыяктуу, Айтматовду өз көздөрү менен жаңы көрүшкөндөр көп болчу. Баардыгы Айтматовду жылуу тиктешет. Чыңгыз Айтматов да президиумдан орун алып, ыраазычылыгын билдирип, колун төшүнө алып, элди олтургула дегендей ишарат кылды. Конференция уланып, сөз Айтматовго да берилди. Кайрадан ызаат кылуу кол чабуулар. Ал жарым сааттай, жазмасы жаңы пайда болгон адабиятыбыздын проблемалары, өнүгүү мыйзам ченемдүүлүктөрү, алардын жалпы улуттук советтик адабияттан алган орду, жаш өкүлдөрөнүн бири Бронтой Бедюров жөнүндө сүйлөдү. Жазуучунун сөзүн конференциянын катышуучулары өтө кунт коюу менен угушту. Дагы кол чабуулар. Акыры конференция да жабылды. Менин көзүм Айтматовдо. Ал ар ким менен кол алышып, улам-улам берилеп, калың элдин катмарына сиңип, кайрадан карааны суурулуп чыгып жатты. Ошол мезгилде Өзбекстандан келген сулуучумал адабиятчы кыздын түз эле басып барып, «Саламалейкум Чыңгыз ага» деп кайрылып калган үнү кулагыма шак дей түштү. Жазуучу кол алышып, сылык жооп берип, академиянын чоң фойесине карай аны менен бирге басып, кайра токтоп, сүйлөшүп жатты. Ошондо менин ар намысым ойгонуп кеттиби, же ушул алыстан келгендердей учураша аламбы деген сезим ойгонуп кеттиби, айтор,

Айтматов кыздан бөлүнүп басканда эле жанына жетип барып саламдашып калдым. Алаканым алаканына тийгенде эле жылуулукту сездим, бүткүл денеме ысык кан чуркап кетти. Ошондо Айтматовдун жан дүйнөсү мени кабыл алгандыгын байкаган болчумун. Ал менин оң колумду коё берип, оң колу менен сол колумдан жетелеп алдыга басты.

Мен Алма-Атага илимий командировкага барганымды, достору Абдыжамил Нурпеисов, Калтай Мухамеджанов, Зейнулла Кабдалов, Тахаби Ахтанов ж.б. салам айтышканын, бирок ошондон бери алардын салам дубайларын айтууга кезиге албай жүргөнүмдү, казакстандыктардын баары эле Айтматов менен күнүгө көрүшүп жүргөндөй ойлошорун токтобой айтып жибердим. Сөзүмдү бөлгөн да жок. Алдыбыздан жолуккан адамдар баш ийкешип, жол бошотуп жатышканын, институттун директорунун орун басары Абдыкадыр Орусбаев мени Айтматовдун жанынан кет дегендей кол булгалап, белги берип жатканын байкап бараттым. Айтматовдун колунан колумду сууруп алуу дегеле мүмкүн эмес болчу. Аңгыча академиянын алдына эшикке да жеттик. Колумду коё берди. «Жанагы «Советтик Кыргызстандагы» Калтай менен чыккан маекти сен уюштурдуң белең? – деп сурап калды. «Окуган экен» деп, мен ого бетер жандана түштүм. «Ооба, агай. Сизге, кино үйүнө бир жума мурун таштап кеткем» дедим. «Алма-Атага эмнеге бардың эле» – деп сурады. Мен кандидаттык диссертация жазып жүргөнүмдү, материал чогултканы барганымды кошумчаладым. Аңгыча академияга түшүп келген волга машинесине жакындап калыптырбыз. «Кабарлашып тур» деди да, колун берип коштошуп, машинесинин арткы эшигин өзү ачып түшүп, эшигин жаап алды да жүрүп кетти. Мен түш көргөндөй абалда калдым да, жок дегенде машинанын эшигин ачып, жаап берип койбогонума өзүмдү-өзүм жемеледим. Ошол күн менин өмүр тагдырымдагы бактылуу күн болду. Мына ошол күндөн баштап Чыңгыз Айтматов

менен 2008-жылдын 12-майына чейин 28 жыл руханий дүйнөбүз, турмушубуз, жашообуз жуурулушуп, аралашып кетти. Кызык, Айтматов 1928-жылы, мен 1956-жылы туулуптурмун. Ортобузда 28 жыл айырма. 28 жыл бирге болуу буйруптур.

– А акыркы жолу качан көрүштүңүздөр эле?

– Чыңгыз Айтматов менен акыркы бетме-бет жолугушуу, сүйлөшүү менин көз алдымда ар дайым турат. Май айынын 11и, 2008-жыл. Күн бир аз көтөрүлүп калганда, саат 12ге чамал үйүнө бардым. Колумда мукабасы кооздолгон күндөлүк. Ак барактарда шурудай тизмектелген Чыңгыз агайдын 80 жылдыгына келе тургандардын жоон топ тизмеси. Күн жылуу болчу. Чыңгыз агай экөөбүз демейдегидей кол алышып учурашып, короодогу отургучка барып отурдук. «Кана, алдагы көтөргөнүң эмнге» деп калды агай. Мен күндөлүктү ачып, Россиядан чакырыла турган меймандарды Ф.Кузнецов, А.Золотов деп айта баштаганда, башын ийкеп жатты. Анан эле Георгий Гачев десем эле, агай эмнегедир бир паска мени карап калды. Мен эмне болуп кетти дегендей, түшүнбөй калдым. Бир пастан кийин, «Гачев жок да, уккан жок белең» деди, өкүнүчтүү үн менен. «Жок». «Ал байкушту кечинде дачасынан нан алайын деп чыкса, электричка коюп кетиптир. Өзүнүн көзү да жакшы көрбөйт эмес беле. Арык эле. Аны электричка деле көрбөсө керек, анын жүргөн шамалынан учуп кетип бир нерсеге урунса керек» деди. Менин да шаабайым суз тарта түштү. Анткени Георгий Гачев белгилүү айтматовтаануучу, дүйнөлүк атагы бар окумуштуу менин докторлук диссертациямдын кеңешчиси болчу. 1988-жылы таанышып, 90-жылы мага ак батасын берип, пикир жазган эле. Кийин 1999-жылы Парижде ЮНЕСКОнун Айтматовго арналган конференцияда бирге болгонбуз. Гачев жөнүндө өз ой пикиримди кыскача билдирип кеттим. Агайдын маанайы көтөрүлбөдү. Бир маалда эртеси Алма-Атага, анан Казанга барарын айтты. Бишкектеги жолугушууларды 25-майга чейин

токтотуп, билдирип коюуну өтүндү. Ошол учурда агай мага өтө карып кеткендей таасир калтырды, биринчи жолу кебетекешпиринен, моюндарынан бырыштарды даана байкадым да, кандайдыр бир тунгуюк муздак сезим аралап, көпкө чейин агайды көрбөчүдөй таасир калтыргандай болгон. Шойкон ойду тез алыс кууп, өзүмдү алаксытканга аракеттендим, жан дүйнөмдө чочуп, силкинип жибердим. Баары бир заматта өттү. Өзүмдү кармадым, агай оюмду окуп койбосо экен деп шаштым. «Башым ооруп турат» деп койду. Мурдагыдай эле дарбазага чейин узатып келди. «Мария Урматовна карап көрсүн» деп тизмени алып калды. «Сиз эс алыңыз» деп коштоштум. Ошол элес көз алдымда калды да катты.

Маектешкен: Тилек Рыскулов

«Фабула», 13-февраль, 2018-жыл

«ЖАН ДҮЙНӨМДҮН КЫЙКЫРЫГЫ БАСЫЛБАЙ КЕЛЕТ...»

– Абдылдажан агай, Айтматов менен бирге Сиз Кыргызстандан тышкары кайсы жерлерде болдуңуздар? Жазуучунун жанында жүрүү бир чети сыймык, урмат, экинчиси чоң жоопкерчилик болсо керек? Өзүңүздү ээн-эркин алып жүрө алдыңызбы, же кандайдыр бир оңтойсуздукка кабылып аттыңызбы?

– Турцияда үч жолу, Казакстанда бери болгондо ондон ашуун, Францияда жана Өзбекстанда бирден ар кандай иш-чараларда жолуктук. Ар бир жолугушуу алдында чыдамсыздык менен күткөнүм чын. Анткени, Чыңгыз агай менен телефон аркылуу эки-үч күндө бир жолу сүйлөшүп турсам да, өзүнчө сагынуу менен кабыл алчумун. Үйүнөнбү, короодонбу же аэропорттонбу жолукканда Чыңгыз агайдын маанайы өтө ачык болор эле. Жолукканда Чыңгыз агайдан жылуулук мээрими чачырап турганын сезчүмүн. Ошол себептенби, айтор, эч бир оңтойсуздукту сезбестен, кучакташып, көрүшүп, бири-бирибизди бетибизден өөп койчубуз. Башкалардын көзүнчө деле мындай көрүнүш кайталанаар эле. Мындай учурда кээде ыңгайсыздана түшөр элек. Бирок, өзүмдү жоошутуп, «Чыңгыз агайдан кантип боюмду ала качат элем» – деп койчумун. Бул биздин өтө жакындыгыбызды билдирсе керек. Чет элден келгенде дароо кабинетине ээрчитип кирип, маңдай-тескей отургандан кийин, ал-жайды сурашып, анан жаңылыктарды айтып, ала келген материалдарды, китептерди көрсөтчү. Айтматов тууралуу ар бир маалыматты окурмандар кызыгуу менен күтүшөр эле, ошондуктан мен агайдан материалдарды алып, басма сөзгө жеткиргенге шашчумун.

Сүйлөшүп отурганда кандайдыр бир ашыкча сүйлөп коюу, же бирөөлөр жөнүндө тескери маалымат берүү, ар

кайсыны айта берүү сыяктуу адатым жок болчу. Мен Чыңгыз агайдын убактысын аячумун. Чоң жоопкерчиликти сезчүмүн. Көбүнчө биз сүйлөшкөн учурубуз чай үстүндө болор эле. Ал мезгилде экөөбүз бетме-бет отуруп, эч бир тоскоолдуксуз ээн-эркин сүйлөшөр элек. Ошентсе да Чыңгыз агай көп сүйлөр эле, мен болсо аны коштоп, же суроолоруна жооп берип отурчумун.

Ал эми чет жерлерде жүргөндө бөлмөсүнө чакырып, пландары менен тааныштырып, маалыматтарды сурап, кеңешчү. Маалыматтарды мен так, өз убактысында таап берер элем. Мисалы, Турцияда алгачкы китеп качан чыкты, ким которду, кийинки басылыштары, жаңы котормочулар, кандай спектаклдер коюлду, режиссерлору, актерлору ким ж.б. Чыңгыз агай менен болгон 28 жыл ичиндеги байланышта агай берген тапшырмалардын бардыгын өзү каалаганындай аткарып бергениме сыймыктанам. Өзүм да жеңилдей түшчүмүн.

– Телефон менен көп сүйлөшсөңөр керек?

– Эгемендүүлүктүн башында Москвада жүргөндө байланышуу оңой болчу. Кийин Люксембургга элчи болуп кеткенден кийин кыйын болуп калды. Бельгияга элчи болгондо интернет аркылуу тыгыз байланыш түзүлүп калды. Мен жумасына бир жолу чалсам, Чыңгыз агай эки-үч күндө бир чалар эле. Бул жактагы жаңылыктарды билип турчу. Чыңгыз агайдагы бир адат – менин үй-бүлөмдүн ар бир мүчөсүнүн ал-абалын сурап чыгып, андан кийин гана негизги өзү кызыккан маалыматтарды укчу, же тактап алчу. Ошол мезгилдерде айрым газеталарда Айтматов тууралуу туура эмес ушак-айың маалыматтар чыгып турар эле. «Ии, мен жөнүндө жазышпаса, газеталары өтпөй калат эмеспи, мейли, рынок деген рынок» деп, эч бир капарсыз, кайдыгер, көңүл коштугун билдирип коёр эле. Мен деле алар жөнүндө чечилип айтчу эмесмин.

Телефон менен акыркы жолу 2008-жылы 12-13-май айларында үч-төрт жолу сүйлөштүк. 12-май күнү Алма-Атага

кетмек, мен түш ченде чалып, узатып коюуну сунуш кылсам, «ишинди иштей бер, убара болбо, качан кетерим белгисиз, балким кечке маал чыгып кетем, Алма-Атага жеткенде чалам» – деп койду. Анан кечинде саат 22:00го жакын телефон чалып, жакшы жеткендигин, жакшы жерге орношконун, казак туугандар тосуп алганын айтып, «Үйүндө сейфиң барбы?» – деп сурап калды. Мен «жок» деп жооп бердим. «Ишиндечи?» – деди. «Бар». «Андай болсо эртең менен Тышкы иштер министрлигине барып, бир катты алып, сейфке салып кой, мен келгиче эч ким көрбөсүн» – деди. Мен «макул» – дедим. «Эртең кечинде үйүндө бол, чалам» – деди. Эртеси, 13-майда Тышкы иштер министрлигине барып, конвертке салынган катты алып, Чыңгыз агайдын тапшырмасын айткандай аткардым. Кечинде саат 20:00дө телефон чалды. Көңүлү жайдары экен. Тапшырманы так аткарганга ыраазы болуп, дагы бир жолу эскертти: «Мелис балам, сейфтин ачыксы өзүндө элеби, же башкаларда да барбы? «Өзүмдө». «Андай болсо, катты бекем сактай тур, мен келгенче» – деп, адаттагыдай үй-бүлөмө салам айтып, жылуу жумшак коштоктук. Бул Чыңгыз агайдын акыркы мага телефон чалганы, менин Чыңгыз агай менен акыркы сүйлөшүүм болду. Ошондогу Чыңгыз агайдын коңур, жагымдуу үнү кулагыма сиңип, бүгүнкү күнгө чейин жан дүйнөмдө жаңырып турат. Көз алдымда элеси келе берет.

Мына заман деген зуулдап Чыңгыз агайдын дүйнөдөн кайткандан бери он жылдай чамалап барат. Мен үчүн жоготуу өтө оор болгонун ар дайым сезип келет, азыркыга чейин ишене албагандай абалда туюп келем. Жан дүйнөмдүн кый-кырыгы басылбай, көз жашымдын жашы кургабай келет.

– Айтматовду Сиздей барктаган, урматтаган эч ким жок. Бул чындык. Сиз илимий ишиниз менен да, поэтикалык саптарыңыз менен да, практикалык жактан да эстеликтерди Айтматовго түбөлүк койдунуз. Дагы алдыда кандай планыңыз бар?

– Өзүм аткара турган пландар көп. Мына Айтматовдун значогун чыгардым. Айтматовдун окурмандарынын бардыгы тагынып жүрсө деген тилегим бар. Алардын жан дүйнөсү тазара түшөт деген ишенимдемин. Айтматовдун чыгармаларынын дүйнөгө таралыш картасын түзүү менен алектенип келем. Ар кандай варианттар болуп жатат. Ойлогон идеяны ишке ашырсам, Айтматовду пропагандалоонун эң таасирдүү болоруна шек жок. А эми Өкмөттүк программадагы иш-чаралар өзүнчө.

Маектешкен: Амантур Мусагул уулу

«Де-факто», 16-февраль, 2018.

«ИНСТИТУТ АКАДЕМИЯНЫН ИЛИМИЙ ЖҮЗҮН КӨРСӨТӨТ»

– Институт 2017-жылы 100гө жакын китеп чыгарышты деген маалыматты «Акипресстен» окуп калып, бир чети таң калып, бир чети окурман катары сыймыктанып калдым. Демек, академияда иш процесси жакшы жүрүп жаткан экен. Окурмандарыбызга кандай эмгектердин чыккандыгы жөнүндө кеңири айтып берсең жакшы болор деп кайрылып жатам.

– Чынында ал кабарды окурмандарга кең-кесири айтып жеткирүүгө убактыбыз боло элек эле, эми минтип сурап калдың, токтоло кетейин.

Мамлекеттик тилди өнүктүрүү боюнча Улуттук программанын негизинде «Эл адабияты», «Окурмандын китеп текчеси» сериялары уланып, элдик оозеки чыгармачылыгыбыздын үлгүлөрү жана классик акын-жазуучуларыбыздын мыкты чыгармалары он томдоп басылып чыкты. Биздин кол жазмалар фондусунда мурастар көп, аларды коомчулукка жеткирүүгө болгон аракеттерди жүргүзүп келебиз. Элден жыйналган материалдар иргелет, топтоштурулат, латын, араб арибинен кириллицага түшүрүлөт. Болбосо акын-жазуучулардын чыгармаларын алсак, текстологиялык тактоолор жүргүзүлөт, мурда-кийин чыккан ырлары салыштырылат, бүткүл чыгармачылыгына көңүл бурулуп, көбүнчө өмүр, өлүм, сүйүү, жаратылышка арналган лирикаларына басым жасалып, талданып алынат.

– Силер чыгарып жаткан тексттер идеологиядан алыс турбайбы, бүгүнкү күнү таалим-тарбиялык мааниси бар экен да...

– Биздин максат билим, илим, тарбия берүү, ошону менен бирге эне тилибиздин байлыгын көрсөтүү. Элдин тилин элге

кайрып берүү. Жаштарыбыз тилибизди жакшы өндөштүрүшсө, кийинки муунга калтырышса деген ой. Ошондуктан биз чыгарып жаткан китептер окуу программаларына жана жалпы эле окурмандардын эстетикасына туура келет десем болот.

– **«Классикалык изидөөлөр» деген сериянын негизин эмне түзөт?! Китептин сырткы мукабасы өтө кооз экен, ички мазмунуна шайкеш келеби деги?!.**

– Мазмунунан сырткы көрүнүшү келип чыгат да! «Классикалык изидөөлөр» сериясы 2017-жылы эле башталды. Мамлекеттик тилдеги айрым индикаторлорду аткаруу өтө кыйын экен. Алсак, программалык продукт деген индикаторлорду иш жүзүнө ашыруу үчүн адистер, программистер керек экен. Ага бөлүнгөн каражаттар өздөштүрүлбөй кала берди. Ошондо мен тил жана адабият боюнча классикалык изилдөөлөрдү жана тексттерди чыгаруу боюнча сунуш киргизсем, жумушчу топ колдоого алышты. «Фонетика», «Лексикология», «Морфология», «Синтаксис», «Фразеология», «Стилистика», «Манас», фольклор, акындар поэзиясы, профессионалдык адабият боюнча эң жакшы жазылган илимий эмгектер бар эмеспи, бүгүнкү күнү жогорку окуу жайларда жана мектептерде окуу китептери, илимий эмгектер жетишсиз. Мына ушундай учурда илимий маанисин жоготпогон эмгектерди чыгаруу туура деп ойлойм. Ал эми «Манас» эпосунун үчилтигине арналган Тоголок Молдонун, Молдобасан Мусулманкуловдун, Жаңыбай Кожековдун, Акмат Рысмендеевдин, Багыш Сазановдун варианттары биринчи жолу окурмандарга жетип отурат.

– **Улуттук идея, улуттук идеология деп эле жазып келе жатасыңар, же анын жыйынтыгы барбы?**

– Айтканыңда чындык бар! Улуттук идеология менимче улуттук идеядан жаралат, анын бирдиктүү жыйындысы. Бирок, биз ошол майда сыяктуу идеяларды бириктире албай, чаржайыт кетип жатпайбызбы! Күндөлүк жашоо – тири-

чилигибизден байкагандай, улуттук идеяны ар бир атуул тапса, алып жүрсө, ага умтулса, ишке ашырса болот экен. Ал эми улуттук идеология – бул мамлекеттик чоң иш. Бирок, бүгүнкү күнгө чейин биз бул маселелерди талдоодон алыспыз. Жакында ушул максатта тактоо ирээтинде «Улуттук идея – тилде, адабиятта, философияда, тарыхта» деген он эки томдук китепти адистер даярдашты. Чынында бул маселе өтө оор экен, сыртынан оңой көрүнгөнү менен ички мазмунунуна тереңден кирүү бир топ машакаттуу экендигин макалалардан билсе болот. Көбүнчө жалпы сөздөр болуп жаткансыйт. Кыргыз элинин улуттук идеясы – анын жашоо-тиричилигинде жашап, өсүп, өнүп жатат.

– Идеологиядан эмне үчүн качабыз? Социалисттик идеология, коммунисттик идеология, капиталисттик идеология, батыштык идеология, чыгыштык идеология, анан кытайлык идеология, америкалык идеология деп эле жата калабыз. Анын эмнеси жакшы, эмнеси жаман, кайсынысы бизге туура келет, кайсынысы туура келбейт деп иргеген эч ким жок. Баары эле мокочо көрүнөт. Идеология деген коомдук өсүштү, багытты көрсөтүүчү компас эмеспи!

– Баке, ошол идеология элге сиңимдүү болушу керек да, зордук – зомбулук менен күчкө салынган идеология иштебейт. Менимче, идеология – бул мыйзам, тартип.

– Сен экөөбүз талашып, тартыша бергенибиз менен оюбуз бир – мамлекетибиздин келечеги эмеспи! Мамлекеттин келечегине ар бир атуул кайдыгер карабашы керек, туурабы? «Таза коом», «Кырк кадам» деген программалардын илимге канчалык деңгээлде натыйжасын берерине токтоло кетсең.

– Илимге байланыштуу жаңы ойлор бар. Азыркы программада илимдин турмуштагы орду менен ролуна чоң маани берилген. Гуманитардык илимдер багытында бир топ приоритеттик багыттар белгиленген. Биздин бир жалпы кем-

чилигибиз илимий проектилерди жазуу ыкмаларын жакшы өздөштүрө албай келебиз.

– Тил, адабият, философия, тарых, география илимдери ата мекендик илим эмеспи, алардын өсүп-өнүгүнүшүнө камкордукту мамлекет көрүшү туура болсо керек да...

– Албетте ошондой! Бирок, мен кошумча илимий проектилер тууралуу айтайын дегем. Кошумча айлык табуу өтө кыйын, ал үчүн башка жерлерден да иштөө керек. Ар кайсы жакка чуркап, чабылып иштөөдөн, убакыттын тардыгынан илим жасалбайт.

– Коллективдүү иш да бир азап болсо керек. Союз учурунда комплекстүү иштерди аткарчу элек, мен да философия институтунда иштеп калбадымбы. Азыр болсо жеке гана тема алууга кызыкдарлар көп экен. Ага деле мейли дейли, эгер коомчулукка пайдасы тийсе. А бирок ойлоп кетем жеке өзүмчүлүктүн өзөгү ошол «менде» жатпасын. Айтып жатканым коллективдүү иштер Эгемендүүлүктөн бери көрүнбөйт негедир.

– Анын да объективдүү, субъективдүү себептери бар. Башкасын билбейм, биздин институт коллективдүү иштерден колу бошой элек. Мына, «Кыргыз адабиятынын тарыхынын» 10 томдугу, «Токтогул», «Алыкул», «Сагымбай», «Саякбай» энциклопедиялары, «Түшүндүрмө сөздүктөр» ж.б. алалы, институттагы кызматкерлердин 90%ы активдүү катышты. Анын үстүнө бул иштерди даярдоого жана басып чыгарууга Өкмөттүк каражаттан бир тыйын да кеткен жок. Муну менен жаштар тажрыйба топтошот, бири-бири менен чыгармачылык байланышта болушат. Бирок, ушул жалпы иштен алган моралдык канааттануу илимий кызматкерлердин жеке өзүнүн тематикаларына өбөлгө болот, мүмкүнчүлүк түзүлөт, илимий булак болуп саналат. Тагыраак айтканда, жалпы иш менен жеке ишти айкалыштыруунун негизинде ийгиликке, натыйжага жетип жатышат десем болот. Бизде азыр үч муун – улуу

муун, орто муун, кичүү муундун өкүлдөрү бар, бардыгы бирдей институттун кадыр-баркы үчүн активдүү аракеттенип жатышкандары мени кубандырат.

– Институт академиядагы эң алгачкы илимий-изилдөө мекемелердин бири. Андан бери канча жылдар өттү, суулар акты дегендей...

– Ооба! 90 жыл болот. Өкмөттүк деңгээлде көңүл бурулушу керек, канчалаган интеллегенция өкүлдөрү тарбияланып чыкты. Тил жана адабият институтунун академиктери А. Токомбаев, Т. Сыдыкбеков, К. Юдахин, И. Батманов, Ч. Айтматов академиялык жыйындарга катышканда, же сүйлөшкөндө башка илимдердин академиктери аларга урмат-сый менен мамиле кылышар эле. Чыңгыз Айтматов Кыргызстан Компартиясынын XVIII съездинде Тил жана адабият институтунун материалдык-техникалык базасын чыңдоо, илимий кызматкерлердин айлыктарын жогорулатуу тууралуу сүйлөп, маселе көтөргөн. Болбосо 2007-жылдары Улуттук илимдер академиясын жоюу жөнүндө маселе Ак үй тараптан күн тартибине коюлганда «Башка республикаларда илимдер академиясы болобу, болбойбу билбейм, бирок бизге Кыргыз Улуттук илимдер академиясы өтө керек. Анын статусун көтөрүү керек. Биздин символдубуздузун бири» деп 2008-жылы 22-январда жолугушууда сүйлөп, ошондогу айрым чоңдордун амбициялык терс пикирлерин токтотуп калган болчу. Илимге Айтматовдун дагы бир камкордугу – Адабият жана искусство таануу институту 1994-жылы айрым бир чиновниктердин кесепетинен жоюлуп кеткенде, 1995-жылы кайрадан Манастаануу жана көркөм маданияттын Улуттук борборун түзүүнү сунуш кылып, Өкмөттүк Токтом менен ишке ашырган. Ушул борборго 2008-жылдын июль айынан кийин, Президиум тарабынан Тил таануу институту кошулган. Бирок, Токтом дагы эле жашап жатат, аны жокко чыгарган эч ким жок. Ар бир институт академиянын өңү болуш керек!

– Анан Айтматовдун ысымы институтка берилдиби?

– Ооба! Мен «эгер институтка Айтматовдун аты берилсе, кошулууга макулбуз» деген пикирди билдирдим. Академиянын ошондогу президенти Ш. Жоробекова, вице-президенти В. Плоских, Тил таануу институтунун тажрыйбалуу адистери Т. Ахматов, Ж. Сыдыков, А. Турсунов агайлар мени колдошкон.

– Илимий ишти уюштурууга өзүнчө жөндөмдүүлүк керек. Менин көптөн бери байкаганым – сенде андай касиет бар. Кээде ойлоп кетем, илимий эмгегин, ырын жазып отура бербейби, эмне эле күйүп-бышат деп...

– Сен айткандай болсо кана. Мен деле жылуу-жумшак отуруп, өзүмдүн иштерим менен алектенсем дейм. Бирок, билип туруп, көрүп туруп жасабай коё албайт экенсиң?! Колубуздан келгенин жасап калалы. Идея түгөнгөндө биротоло жеке чыгармачылыкка кайрылып келермин.

– Маегиңе рахмат!

Маектешкен: Баратбай Аракеев

«Багыт», 21–28-февраль, 2018-жыл

«АЙТМАТОВ КЕЧИРЕ ДА, КЕЧИРИМ СУРАЙ ДА БИЛЧҮ...»

– Абдылдажан агай, бүгүнкү күнү коомго Айтматовдун жетишпегени сезилип турат, кандай дейсиз?

– Чыңгыз агайдын чыгармачылыкта болсун, же турмуш-жашообузда болсун, орду эч качан толбойт. Улуу инсандардын генийлиги да, улуулугу да ошондо. Ар ким өз орду, өз доору менен турганы менен кызык. Бирок, андай инсандар адамзат баласы үчүн түйшүктүү. Эгерде ушундай мааниден карасак, Айтматов бүгүн да, эртең да, келечекте да бизге ар дайым жетишсиз болуп кала берет. Мен бир маегимде айткан элем: «Мезгил өткөн сайын Айтматовдун карааны мурдагыдан да улам-улам чоңоюп, калдайып көрүнө берет» – деп. Анын сыңарындай, Айтматовдун руху Манас сыяктуу кыргыз эли үчүн түбөлүктүү, алар биздин дүйнөбүздү азыктандырып, бүгүнкү ааламдашуу процессинде көз карандысыз улут катары жашоого шыктандырат, жоопкрчилик артат, милдеттендирет. Биз буларды куру чакырык катары, же өткөн-кеткен нерсе катары кабыл албай, күндөлүк турмуш-тиричилигибизде өзүбүз үчүн ар-намыстуу колдонушубуз керек. Айтматовдун «Адамга эң кыйыны күн сайын адам болуу» деген ою, идеясы чынында күндүзү чырак көтөрүп биз издеп жүргөн идеология эмеспи!

– «Манасты», Айтматовду жаштарга канчалык сунуш кылалы десек да, бүгүнкү замандын кебете-кешпирине дал келбей жаткандай...

– Коомду биз өзүбүз бузуп алдык, баарыбыз күнөөлүүбүз, бирок эми кайдыгер болуп таштап койгонубуз болбойт да! «Ооруну жашырсаң, өлүм ашкере кылат» деген макалыбыз бар эмеспи, биздин коом ооруп турат, аны дарылоого баарыбыз аракет кылышыбыз керек. Дарысы – маданият, адабият, искусство, адамдын аң-сезимин батыштык бузукчул жеңил-

желпи идеялардан бошотуп, нукура таалим-тарбия берүүчү, билимин-илимин өркүндөтүүчү, кругозорун кеңейтүүчү, асылдык, назиктик, айкөлдүк, кеңпейилдик, сабырдуулук, токтоолук, кечиримдүүлүк жана башка касиеттер менен толтуруу керек.

– **Өзүңүз айткандай «Башкасын коюп, «Манасты» айт» демекчи, булар «Манаста», Айтматовдо даана чыгылып турат. «Кечиримдүүлүк» деп да калдыңыз, Айтматовдун башка сапаттарынын ичинен өтө кечиримдүү эле деп бөлүп көрсөтүшөт.**

– Туура айтасың. Өмүрүндө не деген тоскоолдуктарга, жолтоолорго учурабады?! «Бетме-бет», «Жамийла», «Гүлсарат», «Ак кеме» повесттерин, «Биринчи мугалим» көркөм тасмасын сындап чыгышкандарга бир ооз да каяша айтпай, аларга эч кандай кек сактабай, чыгармачылыкта изденүү менен эмгектене берди. Алардагы пендечиликти, көрө албастыкты, ичи тардыкты, караөзгөйлүктү, кекчилдикти көтөрүмдүүлүк менен жеңди. Бардыгын абийирге жана убакытка койду. Чыгармачылыктагы ар-намыс Айтматовду дүйнөлүк аренага чыгарды, анан улам жеңишке, ийгиликке жеткен сайын пенделерди кечире берди, анан кечирбеген бир да пендеси калган жок. А баягы пенделер өздөрүн адам катары сезишип, Айтматовдун көлөкөсүндөй ээрчип жүрүштү. Булардын баарын мен көрүп, билгенден айтып жатам.

– **А Айтматов өзү кечирим сураган фактыны билбейсизби?**

– Мага байланыштуу маселени айтсам болобу?

– **Болбой анан...**

– Ал мындайча болгон: 90-жылдардын башында Чыңгыз агай СССРдин Люксембургдагы элчиси болуп калды. Жай айлары эле, агай эмгек өргүүсүнө Бишкекке келди. Экөөбүз чай ичип отурсак, «Бир олуттуу иш бар, аны сага гана айтып жатам. Азамат Алтай дегенди билесиң, мага 1000 АКШ дол-

ларын берип жибериптир, «бирдемеге керек кылып койгула» – деп. Эмне кылсак болот, эртеңкиге чейин ойлонуп көрчү?» – деди. Мен эмне дээримди билбей калдым, мындайды күткөн эмес элем. Эртеси барып, эки сунушту айтып көрдүм: биринчиси – жаштардын чыгармалар жыйнагын чыгаруу, экинчиси – финансылык жактан кыйналып жаткан «Ала-Тоо» журналына берүү. 1000 доллар ал мезгилде чоң акча болчу. Чыңгыз агай «Ала-Тоо» журналын тандап алды. Бир топко сүйлөшүп, үстүмөн бир жүктү алып таштагансып жеңилдеп, үйгө кеттим. Иш менен алек болуп эки-үч күн кабарлашпай калган элем. Барсам агай үйүндө жок экен, кайненеси-апа айтып калды: «Агайыңдын маанайы пас, үйдөн Американын акчасы жоголуп жатат, сен билбейсиңби?!» – деп мени кандайдыр сырдуу, шектүү карап койду. Мен өтө тынчсызданып, агайды сурасам, Москвага учуп кетиптир. Эмне кыларымды билбей калдым. «Агай акча жөнүндү мага эле айтпады беле?! Кандай кылсам? Ким алды экен?» – деген ойлор менен бушайман болуп, үйгө кантип жеткенимди да билбей калыптырмын. Дароо Москвага телефон чалдым. Кудай жалгап, Чыңгыз агай үйүндө экен, бир иштери менен кеткени жатыптыр. Үйүнө барганымды, укканымды шаша-буша айта баштадым. Агай сөзүмдү бүтүрбөй эле: «Сага айтыштыбы, айтпа дебедим беле?» – деп калды. Мен ого бетер тердеп-кургап, какап-чакап түшүндүрөйүн десем, эч камырабай «Уксаң, мен Москвага келип, кийимимди – костюмумду алмаштыргам, ошондо калып калыптыр, бул жерге келип карасам чөнтөгүндө экен. Кыжаалат болбо! Көңүлүңдөн айлансын. Мен сага өзүмө ишенгендей ишенем» – деп телефонду коюп койду. Чынын айтайын, агайдын сөзүнө ишенген жокмун, менин көңүлүмдү жубатып койду деп ого бетер тынчсызданып кала бердим. Ошентип жүргөн учурда, үч-төрт ай өтүп кетсе керек, ал кездеги Кыз-келиндер институтунун директору Рахат Ачылова эже мага телефон чалып, Люксембург жакка командировкага

барарын айтып калды. Мен эжеден агайга узун сабак кылып, жанагы маселе боюнча түпөйүл болуп жүргөнүмдү билдирип кат жазып жибердим. Көп убакыт өтпөй төмөнкүдөй мазмундагы жооп агайдан келди: «Бардыгы жайында деп мен сага Москвадан телефон чалып айтпадым белем, ойлобо эчтекени. Көнүлдөн айлансын. Ал кокустук менден, өзүмдөн кетиптир. Москвада кагаздарды ооштурдум элем, ошондо атайы камдап койгон буюмду унутуп кетиптирмин. Кийин Москвага кайтып келгенимде таптым, толугу менен жатыптыр. Кечиримди мен сенден сурашым керек. Мен сага кандай ишенсем, өзүмө ошондой ишенем».

– **Окуя өтө кызык экен. Айтматовдун улуулугу, жөнөкөйлүгү, адамгерчилиги мына ушул кичинекей эле көрүнүштөн көрүнүп турат. Каттар демекчи, жазуучунун Шостакович сыяктуу улуу инсандар менен жазышкандарын топтоп чыгарып койсо болот эле...**

– Азыр агайдын архивин үй-бүлөсү ирээтке келтирип жатат, ойлор бар. Жарык көрбөгөн чыгармалары окурмандарга жетип калар...

– **«Жер жана флейта» чыгармасы тууралуу жаздыңыз эле да...**

– Ооба! Чоң-Чүй каналына байланыштуу окуялардын тегерегинде сөз болот. Чоң-Чүй каналы демекчи, бир кезде классик акыныбыз Алыкул Осмонов баштаган калемгерлер да поэзияда чагылдырышкан.

Казылсын жакшы өмүрдүн улуу арыгы,
Чалкысын адилдиктин дарыялары.
Жарылсын аалам жүзү – сел баткыдай,
Татысын ак эмгектин толкундары.
Чалкысын, күрпүлдөсүн, күчтүү аксын,
Батырсын коммунизм Чоң каналы.
Көгөрсүн бал каналдан аалам эли,
Гүлдөсүн бирдиктин чын ынтымагы.

Алыкул Осмонов менен Чыңгыз Айтматовдун чыгармачылык жактан кандайдыр бир кездешүүсү десек да болот. Экөө тең Чоң-Чүй каналына маани беришкен. Айтматовдун чыгармасы бүгүнкү күнү да өтө маанилүү.

– Сиздин Айтматовдун жаркын элесин түбөлүккө калтыруу боюнча сунуштарыңыз кандай болуп жатат?

– Сегиз жылдан бери негедир козголбойт. Өткөндө Астанага барсам, Айтматовдун ысымы бериле турган жаңы көчөнү көрсөтүштү, кенен, таза, жаңы имараттар. Менимче, дагы айтматов – Айтматов-Эркиндик бульвары деп койсок, куп жарашып калмак. Анткени, ал жерде Айтматов атындагы орус драма театры, Айтматов атындагы парк турат. Бульварды ысымында атап койсок, баары бир жерде комплекстүү болмок. А Эркиндик Айтматовду, Айтматов Эркиндикти толуктап турат.

Аман Иманалиев

«Мантыш», 6-март, 2018-жыл

«АЙТМАТОВГО БОЛГОН СЫЙ-УРМАТ ӨЗУБҮЗ ҮЧҮН, КЕЛЕЧЕК ҮЧҮН ЗАРЫЛ»

– «Өмүр өтсө эл эмгектен эскерсин» дегендей, улуу жазуучу Чыңгыз Айтматовдун 90 жылдыгы жакында калды. Айтматовду Сиздей билгендер жокко эседир. Ириде үлкөн айтматовтаануучу катары көп эмгектерди жаздыңыз. Экинчиден, залкар сүрөткер менен өтө жакын мамиледе болгонуңузду да билебиз. Менин кызыкканым, ушундай жакындык качан жана кай себептен башталды?

– Бул сурооңо кыскача эле жооп берсем деген оюм бар. Анткени, ал жөнүндө бир топ эле макалаларда, маектерде айткандай болдум. Анын үстүнө жазуучу Самсак Станалиев да жакында жарык көргөн романында чагылдырган экен. Болгону бир аз тактык эместикти кетирип койгон. А сурооңо келсек, 1980-жылы күз айында конференцияда жолугуп, тааныштым. Бул мезгилде мен жазуучу тууралуу кандидаттык диссертациямды жазып жаткан элем. Алгачкы таанышууда эле Айтматов жөнөкөй, карапайым, кеңпейил, айкөлдүгүн көрсөтүп, мага убактысын бөлүп, баарлашуу мүмкүндүгү түзүлүп, түшүнүшү орун алды. Балким, ушунданбы, айтор ошол күндөн баштап өмүрү өткөнчө, 28 жыл бирге чыгармачылык, турмуштук байланышта болуп келдик.

– Достошу оной, достуктун өтөсүнө чыгуу кыйын эмеспи. Айтматов экөөңүздөрдүн ата-баладай мамилениздердин сыры эмнеде?

– Албетте, биз достук мамиледе болдук десек, туура эмес болор. Бирок, ата-баладай, ага-инидей, бир туугандай мамиледе болгонубузду өмүрдөгү турмуштук жагдайлар күбөлөп турат. Жогоруда айткандай, тез эле жашообузда да аралашып, жуурулушуп кеттик. Бул баарынан ички дүйнөдөгү тазалыктан, ишенимден болсо керек. Ал кишинин ишеним көрсөтүүсүнөн,

ак ниет, ак тилек мамилесинен узак убакыт бою байланышыбыз үзүлүп же унутулуп калбай келсе керек. «Кыямат» романы жазылып жатканда мен жазуучунун чыгармачылык өнөрканасына кызыгып, байкап жүрдүм. Кийин роман жарык көргөндө эң алгачкы нускасынан мага тартуулап «Бул китептин жазылышына тилектеш болгон Мелиске, анын үй-бүлөсүнө, Эльтуранга 01.05.1987» деп кол тамга жазып берген. Анын үстүнө мен уулду болгондо ысмын Чыңгыз агай койгон. Ширин, Эльдарды ээрчитип, Эльтуранды көрөбүз деп келген көп учурлар болгон. Кат жазганда да «айланайын» деп баштоочу. Мына ушундай көп жагдайлардан улам турмуштун өзү бири-бирибизге жакындатып салган. «Өзүмө кандай ишенсем, өзүңө ошондой ишенем» деген сөзү жана каты менин жашоомдун таразасы болгон.

– Элибизде «Колдо бар алтындын баркы жок» деген сөз бар. Айтматовду биз канчалык бааладык, эмнесин баалабай калдык?

– Бул тууралуу да көп жаздым. Сүйүктүү окурмандары дүйнө жүзүндө баалап, урматтап, сыйлап келе жатышат. А бийликтеги биздин чиновниктер кайдыгер болуп келишкен. Дүйнөдөн кайтканда да, 80 жылдыгын өткөрүүдө да формалдуу жасалма, эптеп-септеп эле болуп калды. Ага баарыбыз күбө болдук. Эми быйыл 90 жылдыгы эң жакшы өтөт деген ойдомун. Айтматовду кандайдыр бир датага же окуяга байланыштуу гана баалоо туура эмес деп ойлойм, ага болгон ызат, сый-урмат дайыма болушу керек. Ал Айтматов үчүн эмес, өзүбүз үчүн, келечек үчүн зарыл.

– Сиздин бааыңызда Айтматов адамдарга кандай мамиле кылчу? Сыртта да, өлкөбүздүн ичинде да бир сапарда болгонсуздар. Ошондон мурда айтылбай калганын эскере кетсеңиз...

– Айтматов жан дүйнөсүндө боорукер болгон, улуу-кичүүгө бирдей мамиле кылчу. Айтматов менен бир кездешкен

адам анын жөнөкөйлүгүн, карапайымдыгын, кеңпейилдигин, айкөлдүгүн, ак ниеттүүлүгүн сезчү, туйчу. Ал керек болсо өзү жөнүндө ушак-айың таратып жүргөн, ичи тар, көрө албаган калемдештерин да адамча мамиле кылчу. Катуу чындыкты айтсам кечирип кой, Алимжан. Алар Айтматовду көргөндө жолборсту көргөн иттей болушуп, куйруктарын шыйпанда тып калышчу эле. Ал баарын ички сезимден билип турчу. Бирок, бирөө жөнүндө бир жолу да жаман сөз айтчу эмес. Өтө кечиримдүү болчу...

1999-жылы Парижде ЮНЕСКОнун чечими менен 70 жылдыгы өтүп калды. Телефильмден деле көрсөң керек, экөөбүз Эйфел мунарасынан бери келе жатып, бир маселе боюнча эки пикирде болуп калдык. Анан эки-үч мүнөт турдук, эки жакка басып кеттик. Анда мен кайдан билейин, оператор жашыруун тартып жатканын. Азыр көрсөм ошол кадр көп маани билдирет экен.

– Айтматовтаануу жаатындагы акыркы жетишкендиктерге орун берсек. Кандай кызыктуу эмгектер, кайсыл жаңы ысымдар пайда болду?

– Айтматовтаануу илиминде ар тармактарда көп эле эмгектер жазылып жатат. Адабиятта да жакында эки-үч кандидаттык диссертация жакталды, алсак, Р. Сырдыбаева, М. Текешова, А. Качкынбай кызы, жаңы байкоолор, пикирлер бар. Айтматов жазылып бүттү, дагы эмнесин жазышат деген чолок түшүнүктөр да айтылып калат. Бул туура эмес! Илимдин чеги жок! Албетте, кайталоого жол бербеш керек!

– Эгер Сиз мектеп мугалими болсоңуз, ааламдашуу доорунун жаштарына Айтматов сабагын кантип өтмөксүз?

– Мен мектептерде жана окуу жайларында бир топ эле сабактарды өттүм. Ар биринде өзүнчө тема койдум. Андан бери чынында отуз жылдай убакыт өтүп кетиптир, бүгүнкү жаштар таптакыр башкача. Ааламдашуу доорундагы жаштар

азыр технологиянын жардамы менен көп маалыматтарды билет. Бирок, алардын көбү азыр китеп окубай калышты. Айтматовду баары эле окушканына күмөнүм бар. А китептин өзүн окумайынча, өзү окурман кабыл алмайынча түшүнүү кыйын. Биз, мугалимдер окуучуларга багыт гана беребиз, түшүнбөгөндөрүн түшүндүрүүгө аракет кылабыз. Сабакты өтүүдө жаш өзгөчөлүгүн билип алуу керек. Эгерде мен азыр сабак өтсөм – «Саманчынын жолун» тандап алмакмын да, адамзат баласына алып келе турган азап-тозок согушту болтурбай коюунун жолун айтмакмын. Аны «Кассандра тамгасындагы» эмбрион менен байланыштырып, адептүү, билимдүү, коомго керектүү жаштар болушу тууралуу акыл-насаатка токтолмокмун.

– Алдыдагы мааракеге даярдыгыңыз жакшыдыр... Айтматов ааламына арналган китептерден жаңысын жаза алдыңызбы?

– Маараке Өкмөттүн программасы боюнча жүрүп жатат, мен жана жамаат активдүү катышууда. Мына, бүгүн сени менен маектешип жаткан мезгилде жаңы бир көлөмдүү макала бүтүрдүм. Убакыт жетишпейт «Айтматов энциклопедиясын» жазуу чыгармачылык максатымдын орундалышы менен толкунданып жүрөм.

«Кут билим», 23-март, 2018-жыл

ДОСТОР КЕЛЕТ, БИЙЛИККЕ ДОСТОР КЕЛЕТ...

Достор келет бийликке – достор келет,
Күч-кубатты аянбай элге берет.
Бийлиги да, байлыгы адаштырар,
Ырыскыны көтөрө билүү керек.

* * *

Достор келет бийликке – достор келет,
Достук күчү жемишин берсин демек.
Калыстык, айкөлдүк мамилелер
Ар дайым тоскоолдукту бирге жеңет.

* * *

Достор келет бийликке – достор келет,
Айрымдары бир өзүн кудай сезет.
Пенделик, пастыкка түшүп кетсе,
Оомат, дөөлөт алыстап андан безет.

* * *

Достор келет бийликке – достор келет,
Убаданы укмуштуу улам берет.
Күн, ай, жылдар – жылмышып өткөн сайын
Баягы айткан сөздөр «тирүү» өлөт.

* * *

Достор келет бийликке – достор келет,
Өпкөсү көөп алганы элеп-желеп.

Достуктун таразасы бийлик, байлык –
Ак, карасын пенденин өлчөп берет.

* * *

Достор келет бийликке – достор келет,
Кеңеш айтсаң кылтыйып душман көрөт.
Кошоматчы колтукка кирип алса, –
Ушак сөзгө айласыз көңүл бөлөт.

* * *

Достук десе байкабай жүрүптүрбүз,
Бул достуктан далайлар күйүптүрбүз.
Бийлик, байлык белесине жеткен кезде,
Үзөңгүлөш жолдоштон үзүлүпбүз.

* * *

Достор келет, бийликке достор келет,
Биримдикте тоскоолдукту жеңүү демек...

Стамбул, 24.03.2018

«СЫРЫМ МЕНИН ЫРЛАРЫМ...»

– Айтчы Мелис, сен мурун жазган ырларыңды жарыя-лабай жүрчү элең, кийинки мезгилдерде бир топ ырлар жыйнактарыңды чыгарып да жибердиң. Эмне акындыкка баш отуң менен кирип, акын болоюн деген оюң барбы?

– Ээ, Баке, андай ой деле жок. Бирок, ички дүйнөңдө буулугуп турсаң, сырдашарга жолдош таппай жүрсөң, анан уйгуйгунду бир чыгарып алгың келет экен. Анан байкап көрсөң ал жан дүйнөңдөгү ал-абалдар өзүнөн-өзү ирээтке келип, куюлушуп, уйкашып ыр түзүлүшүн суранып туруп калат окшойт. Ички дүйнөңдө улам-улам кайталана берип, тынчынды ала берип ак кагазга түшүргөндөн кийин гана буркан-шаркан түшкөн толкундар басылып, бороон-чапкындар кетип, жүрөгүң ордуна келип, жай алып калат экенсиң.

– Бул эми сенин сүйүү темасына көбүнчө кайрылганда болсо керек?!..

– Албетте! Бирок, жаш өйдөлөгөн сайын баары бир – жашоо, өмүр жана өлүм жөнүндө ойлонбой коё албайсың. Кандай жашадым?! Өзгөрдүмбү?! Өзгөргөнгө эмне себеп болду?! Өзгөрбөсөм эмне үчүн?! Коом, айлана-чөйрө таасир эттиби?! Абийир, чындык, акыйкаттык барбы?! Турмуштагы максатың эмне?! ж.б. ойлорго чөмүлүп калат экенсиң! Буларды оозеки айтып да келе жатабыз, бирок баары бир ырда айтсаң ал көркөмдүү чыгып, таасири күчтүү болот тура!

– Ооба, айрым ырларыңа обон чыгып, радиодон берилип калып жүрөт. Өзгөчө, «Мен сага киммин» деген ырыңа жазылган обон да, жаш жубайлардын сүйүктүү ырларына айлангандыгын «Тумар», «Марал» ж.б. радио уктуруулар белгилеп келишет. 2016-жылдын сөзү, обону келишкен эң мыкты ырлардын бири катары Улуттук радионун алтын казынасына кабыл алынган экен.

– Мен да угуп калам, өзгөчө эки жаш үйлөнгөн үлпөттөрдө ырдалып жүрөт.

– **Лирикалык ырларыңдын жазылышына себептердин айрымдарын мен деле билем, анткени сырдашып калчу эмес белек?! А бирок, Чыңгыз Айтматовго карата сени ыр жазат деп дегеле ойлочу эмесмин, түшүмө да кирбейт эле.**

– Анын чоң себеби бар. Айтматов дүйнөдөн кайткандан кийин мен жан дүйнөмдө өзүмө-өзүм келбей жүрдүм. Дегеле ишенгим келген жок. Жашырбайм, эстесем эле, же сүрөтүн көрсөм эле көз жашым тыйылбай койду. Муну мени менен бирге иштешкендер билет, алар күбө. Анан бир күнү Турциядан Чыңгыз агайга арналган эскерүүдөн самолетто келе жатканда мындай саптар жан дүйнөмдө пайда болду:

Кудай берет ар адамга тагдырды,
Мен да өтөмүн, сен да өтөсүң акыры.
Жер-Эненин кучагында мемиреп,
Аалам алпы Айтматов да жатыры.

Кандай келди?! Кайдан келди?! Билбейм?! Балким, бул Айтматовду сагынуудур, кусалыктыр! Анткени 28 жыл байланышта болуу оңойбу! Анан аң-сезимде ыр тизмектери төгүлө берди, улана берди, акыры бүткүл жан дүйнөмдөгү буктар чыккандан кийин гана «Ак булут эми кайрылбайт» деп жазып көксөөм бир аз басаңдады. Ооба, бул жан дүйнөнүн күйүтү. Айтматовдон айрылганда күйүткө, кайгы-капага мен гана эмес, жалпы кыргыз эли, дүйнө эли баары батканын ким тана алат! Ооба, өмүр бар жерде өлүм бар. Ажал келсе, андан эч ким качып кутулууга болбойт. Түбөлүк эч нерсе жок, баары түшүнүктүү. Бирок, Айтматовдон ажыроо – руханий орду толгус чоң жоготуу. Кеп ошондо эмеспи! Айтматовду жараткан Кудайга, ата-энесине рахмат!

– Сен гана эмес кыргыз, казак ж.б. акындар да Айтматовго ырларын гүлдесте кылып элесине арнашпадыбы?!

– Илгери десем болот го, Чыңгыз агайдын 60 жылдык торколуу тоюна карата СССРдин атактуу акындары Расул Гамзатовдон, Мустай Каримден тартып, Омор Султанов, Жолон Мамытов, Турар Кожомбердиев ж.б. чейин ырларды жыйнап «Ызаат» деген ат менен жарыкка чыгарган элем. А дүйнөдөн кайткандан кийин жүздөгөн ырлар арман, кошок түрүндө жазылды, аларды да чогултуп 2008-жылы «Айкөлдүгү Манас баба өңдөнүп...» деген жыйнакта орун алды.

– Деги биз кызыкпыз. Айтматовду эскербесек, эскербедик деп чуулдап калабыз, эскерсек кыйкым таап турабыз да!

– Аны бир айтасыңбы, миң айтасыңбы?! «Эскерилип турбаса генийлер да унутулуп калат» дечү Чыңгыз Айтматов. Эскер, эскербе деп эч ким тыюу сала албайт, ал адамдын абийирине байланыштуу болот. Айтматовдун жакшылыгын өз учурунда көрүп, көлөкөсүндөй болуп тирүү кезинде ээрчип жүргөндөр кайда кеткендери белгисиз. Унутуп калсак Кудай да кечирбейт...

– Самсак Станалиев роман жазыптыр го!

– Ооба, анын басылмасы жакында эле колума тийди. Бетачарын жакында өткөрөбүз. Романга Жогорку Кеңештин депутаты Рыскелди Момбеков жана мен баш сөз жазгам. Анын үстүнө чыгарманын жазылыш идеясын мен көтөргөм. Чыгарма Айтматовдун чыгармачылык процесстеги окуяларын ачып берет.

– Ыр китептериң «Жан сырым», «Жан дүйнө», «Жан дүйнөм» деп аталышы сенин сезимталдыгыңан болсо керек...

– Ошондой го...

– Мына, «Көңүлдөгү өмүр» деген бир сыр каткан ырлар жыйнагың колумда турат, кайсы ырларыңды

газетабыздын окурмандарына сунуш кыласың? Илимде гана эмес, чыгармачылыктагы изденүүлөрүң тууралуу да ой бөлүшүп турсаң жакшы болор эле.

– Жалпы тематикамдан берейин.

– Маегиңе рахмат!

Маектешкен Баратбай Аракеев

«Багыт.kg», 4-апрель, 2018-жыл

«КУДАЙ, АДАМ ЖАНА АЙТМАТОВ»

Ар бир адам акыл-эсинде, жан-дүйнөсүндө бир нерсеге ишенет. Ал элибиздин каада-салттарына, үрп-адаттарына, ырым-жырымдарына байланыштуу болушу да мүмкүн. Ал адамдардын бири-бирине терең урматтоо, сыйлоо, ызаттоо, кадырлоо, барктоо сыяктуу касиеттер менен жуурулушу да мүмкүн. Анан ал бул дүйнөнү жараткан аалам менен адамды тагдырлаш кылып, Кудай, Жараткан, Алла-Таалам менен тыгыз алакалаш да болушу мүмкүн. Ишенүү – адамдагы эң кымбат касиет. Ишенүү менен адам жашоодо алдыга умтулат. Ишенүү менен адам жашоого каниет кылат. Ишенүү менен адам кубанычка, сүйүнүчкө батат, кайгы-кападан арылат, бири-бирине жөлөк-таяк болот...

Мен ар дайым тынчсызданып, ойлонуп келем: Айтматов эмне үчүн мага ишенди экен?! Эмне үчүн «Мен сага өзүмө ишенгендей ишенем» – деп айтып да, катында жазып да келди экен?! Эмне үчүн оо дүйнөгө сапар тарткандан кийин да түшүмө кирип «ишенем» деп мага шыбырады экен?!... Айтматов дагы кимдерге ишенчү эле?! Айтматовдун Кудайга, Алла-Таалага, Жаратканга мамилеси кандай болчу?!..

Ооба, ал – советтик тарбияны көргөн, коммунист, атеист болгон. Бирок, бул сырткы гана көрүнүштөй сезилет мага, анткени анын Жан дүйнөсүндө баары бир Кудайга, Жаратканга, Алла-Таалага ишенүү жашырынып тургандай туюлат. Айтматов ар бир сөзүндө коңур үн менен «иншала» деп койчу. Бул кулакка жагымдуу сөздүн артында терең көп маани жатар эле...

Деги Айтматов өзүнүн кайсы чыгармасында Кудай, Жараткан, Алла-Таала деген ыйык касиеттүү сөздөрдү алгач, анан, кийинки чыгармаларында кандай колдонду экен?! Бул сөздөр чыгармада кандай мааниге ээ?! Автор атайын

пайдаланабы, же каармандардын кулк-мүнөздүрүн, жүрүм-турумдарын, жан дүйнөсүн ачып берүүдө табыгый планда чагылдырабы?! Бир чыгармадан экинчи чыгармага ойлор, пикирлер көчүрүлөбү, же жокпу?!...

Деги Айтматовдун өзү үчүн Кудай, Жараткан, Алла-Таалам кандай?!... Ал барбы, жокпу?!... Чыгармачылыгы менен Жашоо-тиричилигиндеги, ошондой эле Жан дүйнөсүндөгү Кудай, Алла-Таалам, Жараткан бирдейби же айырма барбы?!... Өзүнүн позициясы кайсы чыгармаларда даана көрүнөт?!...

Кийинки кездерде көпчүлүк окурмандардын Айтматовдун өзүн Кудайдын, Жараткандын, Алла-Тааланын өкүлү катары карап, пайгамбарчылык, даанышмандык, ойчулдук касиеттерди ыроолоп келишери да бекер эместир. Жазуучунун чыгармаларынын дээрлик дүйнөнүн бардык тилдерге которулушу, муундан-муунга жарым кылымдан ашуун таралып келишинде, театрлардын сахналарында коюлушунда, улутуна, динине, жашына, жынысына, коомдун ар түрдүү системасына карабай сүймөнчүлүккө ээ болушунда чоң чыгармачылык, феномендик «сыр» жаткансыйт. Ал бүгүнкү күнгө чейин миңдеген изилдөөлөр жазылса да табышмак феномен бойдон калууда!

Чексиз Ааламдагы түбөлүк Кудай, Жараткан, Алла-Таалам менен адамдардын Жан дүйнөсүндөгү Кудай, Жараткан, Алла-Тааламды Айтматов бири-бирине жакындаткысы, аралаштыргысы, жуурулуштургусу келет. Чыгармачылыктагы табышмактуулуктун миң сырынын бири ушунда эмеспи!...

Ошентип, «Бетме-бет» повестиндеги Ысмайылдын ооруп жаткан энесинин оозунан алгачкы жолу «Яа, жараткан, өзүңө тапшырдым» – деген басса-турса жалгыз кудайга сыйынганын, жалынганын угабыз. Айтматов кемпирдин жашынын улгайганына байланыштуу анын аң-сезимине сиңип калган сөздү колдонушу табыгый түрдө болуп жатат.

Повестте «Арбак-кудай колдосун», «Кудай ай, эч болбосо ушул балдардын атасынан амандык кабар келсечи», «Кудай сакта, эл көрсө эмне дейт?», «Кудай мени өзү сактап алсын деп Ысмайылды келтирип отурат», «Кудай кошкон жарымды өлүмгө түртүп, мен өзүмө-өзүм душман белем!», «Жамандыкта да, жакшылыкта да кудай элдин катарына калтырсын деп», «Кудай Ысмайылды кырсыктан сактап», «Кудай тилегиң берсин, садагаң болоюн», «Кой, ыйлаба, же, кудайды карасаң», «Аман коё көр деп кудайдан тилеп отурам» деген каармандардын сөздөрү кездешет. Карылыгы жетип калган кемпирдин күйүтүн, күйөөсүн калкалап, бешиктеги баласынан быламыкты үнөмдөгөн Сейденин келечекке кыял-үмүтүн жазуучу психологиялык жактан ачык-айкын, даана сүрөттөйт. Согуштун айынан балдарынан, күйөөлөрүнөн, аталарынан, ага-инилеринен ажыраган каармандар үчүн Кудай, Жараткан, Алла-Таала эң башкы моралдык жактан жөлөк-таяк, таяныч болгон. Алар жогоруда чыгармадагы мисалдардан көргөндөй, кубанычын, сүйүнүчүн, капа-кайгысын, жакшылыгын, жамандыгын Кудай, Жараткан, Алла-Таала менен бөлүшкөн, ички сырларын жашырбай төгүшкөн, илгери үмүт менен колдоо күтүшкөн. «Касиетинен айланайын Көкө Теңир, – дейт ал. – Сен укпасаң мени ким угат. Айың ордунда, жылдызың ордунда, бары-жогуң ордунда, сен го турасың, сага эч ким тие албайт, бирин бири куугунтуктап, бири менен бири согушуп жаткан эч ким жок. Биз болсо согуш деген балээден мүңкүрөп, тукулжурап бүттүк. Согуш деген кыргын экен, эл кырылат экен, кырылганга сан жетпей калат экен. Биздин айылда эркек аттуу калбай калды, баары урушта жүрөт. Согушасыңар дешти, кыргын саласыңар дешти, ошо менен баары дуу деп жөнөдү да кетти. Кимдин эле окко учкусу келсин, эч кимдин өлгүсү жок, бирок жөнө дегенде жөнөп кетишти. Бул эмнеси? А менин күйөөм болсо адам өз башына ээ, согушамбы, коёмбу – өзүм билем деп, качып баса берди, ар башка бир өлүм

экен, каерде өлгөнүмдүн айырмасы кайсы дейт. Анысы ырас эмеспи деп биз олтурабыз. Бирок мунун акыры кандай болот эми? Көкө Теңир, сага жалынбаганда кимге жалынам. Анын тагдыры эмне болот?» Жазуучу өзгөчө Сейденин психологиясын, жан дүйнөсүн мына ушундай Кудайга, Алла-Таалага, Жаратканга, Көк Теңирге кайрылуу менен ачып берет. Ч. Айтматов ыйык, касиеттүү сөздөрдү туш келди эле колдоно бербейт, ар бир каармандын кептеринде ал жаш өзгөчөлүгүнө, окуяларга, кырдаалдарга карата орду менен маанилүү пайдаланылат. Жазуучунун сөзгө болгон чеберчилиги, кылдаттыгы мына ушундай эле жөнөкөйлүктөн көрүнөт. Бул жерде дагы бир көңүлгө алып коюучу нерсе бар, Айтматов «Бетме-бет» повестине кийин кошумча окуяларды киргизип, чыгарманын каармандарынын психологиясын дагы тереңдетип, анын жалпы духун кандайдыр бир деңгээлде өзгөртүүгө аракет жасап, окурмандарга талаш-тартыш жаратып койбодубу! Ошол кошумча материалда да автор Кудай, Жараткан, Алла-Таала деген түшүнүктөрдү мурдагы тексттердегидей эле стилдик жактан билинтпей, сиңирип отурбайбы! Ал гана эмес качкын атка конгон Ысмайыл да «Кудай берди, кудай өзү ишими оңоду!... Кудай жалгап, ушундай бир туугандарың болуп калганын кара» – деп, өчкөн үмүтү бүлбүлдөп энесине кайрылып жатпайбы! Дегеле «Бетме-беттин» мурунку текстине кийинки кошумча окуялар, образдар системасы, автордук баяндоолор, стилдер таптакыр билинбей жуурулушуп кеткени таң калтырат! Мындай көрүнүш «Бетме-бет» повестинен эле көрүнөбү же башка чыгармаларынан да орун алды бекен?! Эгерде жазуучу ойду улантпаса, анда аны жөн эле бир катардагы көрүнүш катары бааласа болобу?! Ал эми улантса, демек, автордун Жан дүйнөсүндө ыйык касиеттер ирээттүү түрдө дайыма жашайт десек болот.

«Жамийла» повестинен төмөнкүдөй саптарды окуйбуз: «Аа, кудай, ушу тырмактай немелерибизге өмүр берсин...»,

«Кудай өзүнө ынсап берсин, түз жүрүп нээтин бузбаса эле болду!», «Аял деген кудай этегинен айтып, үйүнө береке тилеп, башка эмнени тилемек эле...», «Өлсөм өлүп жүргөндүрмүн, кудайдын башка салганы», «Кудай каласа, күз ортосунан карай бошоп келермин дептир», «Аны эмне кудай алмак беле ошондон», «бирок, ал кудайдын өзүнө эмес Даниярга кубат сурап...»

Демек, Айтматов эл арасында кеңири айтылып жүргөн ыйык касиеттерге байланыштуу сөздөрдү чыгарманын жалпы маанисине, окуялардын жүрүшүнө, каармандардын ал-абалдарына карата табигый түрдө пайдаланат. Эгерде жогорудагы Кудайга байланыштуу сүйлөмдөрдү чыгарманын контекстинен алып таштасак, каармандардын ички дүйнөсү жакшы аныкталбай, повесттин лексикасынын өзү да супсак тартып калмак. Чындыгында алардын ордуна башка сүйлөмдөрдү коюп элестетип көрсөк, дегеле жарашмак турсун, ойду таамай, даана берүүгө мүмкүн эместигин көрүүгө болот. Бир карасаң Кудай, Жараткан, Алла-Таала түшүнүктөрү көрүнбөгөн, кол жеткис, өтө ыйык касиет келип, Адамдын, Ааламдын жашоосун жараткан, ага камкордук кылган күчтүү дух катары сүрөттөлсө, экинчиден, күндөлүк жашоо-турмушта кадыресе эле жолугуп жүргөн шартта берилет. Ошондуктан, каармандардын аң-сезиминде, турмушунда бул түшүнүк тереңдеп сиңип, жуурулушуп кеткен. Ч. Айтматов да атайы ал түшүнүктөрдү издебейт, ал каармандардын ал-абалдарынан чыгарманын ички сюжеттик өнүгүшүнөн, конфликттерден, кырдаалдардан мыйзам-ченемдүү келип чыгат.

Биз «Кызыл жоолук, жалжалым» повестинен мисал келтирели: «– Кудай берди! – деп Кадийча жаркылдап тосуп алды»; «Кудайга шүгүр, колубуз куру эмес»; «Кудай балдардын жанын аман кылсын»; «Аны кудай алсын»; «Кудай урган экен».

Ч. Айтматовдун чыгармаларынын ичинен байкасак, кудай деген сөздү эң аз колдонгон чыгармасы «Биринчи мугалим»

повести болуп саналат. Болгону бир гана жолу Дүйшөндү карышкырлар кууган окуяда гана кары кишинин сөзүндө мындайча кездешет: «Кудайдын кудурети, мейли, ат болбосо сени да узатпайт болчу, кокуй!» Эмне үчүн деген суроо жаралбай койбойт?! Бул повесттин ички мазмунуна байланыштуу болсо керек. Анткени, билимге арналган чыгарма эмеспи!

«Саманчынын жолу» повестинен Толгонайдын эскермесин эстен чыгаруу мүмкүн да эмес: «Кудай сакта! Кудай сакта!» – деп, алардын артынан жүгүрүп келе жатып, арыктан секире бергенимде, бет алдыман кетип, кайра тура калып, кайра жүгүрдүм». Келини Алиман төркүнүнө кетип калганда Толгонай жан дүйнөсүндө не деген бушайманга түшөт. Издеп баргысы келет, келини кайтып келбейм десе эмне дейт?! Кудайдан келишин тилейт!

Бул повесттеги өзү менен өзү сүйлөшүүсү, Жер-Эненин образынын артында билинбеген Кудай түшүнүгү жаткандай сезилет. Ооба, Жер-Эне шарттуу образ. Бирок, чындап келгенде жазуучу өзү айткандай, Толгонайдын Жер-Эне менен сүйлөшүүсү, ички монологу эмеспи! Ушул жагдайдан алып караганда Жер-Эненин образын бир гана дыйканчылык кылган талаа катары кароого болбойт, ал андан да күчтүү, кудуреттүү, ыйык касиеттерге ээ. Жер-Эне – Кудай, Жараткан, Алла-Таала! Ал Толгонайга күч-кубат, акыл-эс, ыйман, адеп берүүчү моралдык руханий дүйнө. «Башыңды өйдө көтөр, Толгонай кайрат кыл!» – дегендей...»

«Гүлсарат» повестинде Танабайдын согушка барып келгенин автор мындай сүрөттөйт: «Кырк жылы кыргын болсо да, бейжал чымын өлбөйт дегендей кудая шүгүр, кандуу майдандан алты саны аман чыкты». Башкы каармандын оозунан да биз угабыз: «Кудая тобо», – деп Танабай башын чайкады». Коммунист иниси Танабайга өз эмгеги кулакка тартылып калган агасы Кулубай «Кудайдан коркосуңбу!»; «Кудай ушундай иниден сакта», – дейт. А Танабай да «О, кудай» – дейт ичинен.

Жазуучу советтик коомдо атеисттик көз карашта болуш керектигин жакшы түшүнөт, ал гана эмес өзү да коммунисттик идеологиянын өкүлү эмеспи! «Бетме-бет» жана «Жамийла» повесттериндеги улгайган жаштагы кемпирлердин ооздо-рунан чыккан Кудай, Жараткан, Алла-Таала түшүнүктөр түздөн-түз ата-бабалардан келе жаткан салттык көрүнүштөр болсо, Сейденин жалпы түшүнүгү да караңгылыкка, түнттүкө барып такалса, ал эми Жамийланын психологиясы, аң-сезими таптакыр башкача. Ошондуктан Жамийланын лексиконунда мындай сөздөр жолукпайт. Сейде менен Жамийла мындай караганда курдаш, замандаш, экөө тең согуш мезгилиндеги оорчулукту колго алган эмгекчил келиндер, а бирок экөөнүн тагдырлары эки башка, ошол тагдырларды жараткан ким?! Кудайбы?! Коомбу?! Адамбы?!...

Айтматов бир чыгармасынан экинчисине өткөндө эски көрүнүштөрдү, түшүнүктөрдү улам-улам артка калтырып, жаңылыктын эпкини куралып, жаңыча жашоого, келечекке умтулуу өкүм сүрүп баратканын көрүүгө болот. «Ак кеме» повестинде автор тажаал кемпирдин каргышы, наалаты бу дүйнөдөн ашып, кудайдын өзүнө тийип жетти деп сүрөттөйт:

Бул тагдырына нааразы болгон кемпирдин, баланын таянесинин ички бугу. Аны да түшүнсө болот. Бирок, башка каармандардан айырмаланып ал Кудайга тил тийгизип жатат. Эмне кемпир кудайдан коркпойбу?!...

Момун шаарга барып баланын энесине жолугуп, анын тагдырына кейип-кепчип, акыл-насаат айтып, мындай дейт: «Эртең экөөңөр ынтымакта болсоңор, калганын кудай өзү кем койбос. Балаңан убайым тартпа. Көзүм барда эч кимге бербейм. Кудай колдосо, тирүү жан өз жолун таап кетет...» Баланын келечегине ишеним артат, камкордук кылат.

Момун чал Балага ар түрдүү жомокторду, уламыштарды айтып берип, койчу, жылкычылардын ырларын угузуп, ата-бабалардын мурастарына таазим кылып, аң-сезимине катуу

таасир этет. «Кулактын кычуусун кандырып, карачы! – дейт таятам ырды угуп туруп. – Кудай ай, кандай гана ырларды ырдап өтпөгөн ата-бабам!..»

Повесттеги ар бир каарман өзүнүн психологиясына жараша Кудайды оозго алат. Момун чал үчүн Кудай эң ыйык, эң кымбат, ошондуктан, анын жан дүйнөсүндө жылуу сезим жатат.

Кара токтуну курмандыкка чалып жатканда Момун чал бата кылып, Мүйүздүү Бугу-Энеден тилек сурайт: «Укум-тукум урпактарыңды Теңирден сурап берген Мекен-Жериңди түбөлүк калкалай жүр. Оомийин». А Орозкул үчүн Кудай ач курсакты тойгузуучу гана көрүнүш. Ыйык Бугу-Эненин этине машырканып, напсиси бузук Орозкул келген коногу Көкөтайга «Жакшы экен, сен келгенде кудай өзүнүн жакын түлүгүнөн согум бербедиби. Күндө ушундай ырыс төгүлүп турмак беле» – дейт.

Айтматовдун каармандарынын психологиясын Кудайды кандай кабыл алгандыктарынан эле экендигин билсе болот.

«Фудзиямадагы кадыр түн» драмасында мындай ыр саптары бар:

Көк деңиздин ортосунда Фудзияма – Туу-Чоку,
Көк Теңирдин сарайына чыгар шаты окшойт.

Мындай караганда жөн эле ыр катары элес калтырат. Бирок, драманын башынан аягына чейин аралап өткөн кызыл сызык – Кудай алдында сырдашуу, абийир алдында актануу. Анткени, «Фудзияма», биринчиден, япондуктардын ыйык, касиеттүү ишеним тоосу болсо, экинчиден, авторлордун максаты боюнча «Фудзияма» тоосу жөн эле географиялык түшүнүк, топонимика эмес, тереңден алганда жан дүйнөнүн тазалыгын, актыгын таразалаган руханий бийиктик. Демек, Фудзияма – Туу Чоку деген шарттуу образ аркылуу каармандардын баштан кечирген жакшылыктары менен жамандыктары, сүйүнүчү, кубанычтары менен капа-кайгылары,

адамкерчиликтери менен пендечиликтери таразага салынып, ким дос, ким саткыны аныкталат.

Ч. Айтматов Кудайга байланыштуу кыргыз, француз элинин макал-лакаптарын драмада өз орду менен колдонот. Мисалы, «Көчүгү жокко Кудай ыштан берген имиш...» Авторлор бул жерде бири-бирине дал келбеген үй-бүлөө, эрдикатын тууралуу сөз козгоп жатышат.

Ошондой эле кыргыз макалы «иттин ээси болсо, карышкырдын кудайы бар...» каарман Мамбеттин Иосиф Татаевичке берген репликасында таамай пайдаланылган.

Драмада «Кудай сактай көр! Токол эчкиге кудай мүйүз бериптир дейт». «Атанын кудай аткырлар айя?» «Ой, Осипбай, кудайдан корксон боло!», «Жөнү жок жулуна берип, кудай билет, туура болот беле, же...», «Кудай кылса кубарыңын акысы барбы дейт тура...», «Бу кудай урган Фудзияманарга кандай балээ айдап келди эле?» деген диалогдор кездешет.

Каарман Исабек: «Мен билгенден мунун мааниси мында: ар бир такыба буддист өмүрүндө жок дегенде бир ирет касиеттүү Фудзиямага чыгып, кудай менен сырдашат экен, бу дүйнө тууралуу ой ойлоп, кылган күнөөлөрүн мойнуна алат имиш, бизче айтканда, кудай алдында сырын айтып, эсеп берет экен» – дейт. Анда аялы Гүлжан «Кудай алдында жан-жүрөгүмдү жайып салууга азыр да даярмын» – деп жооп берет. Аны коштоп Досберген «кудайдан да жашыраар сыр жок» – дейт. Исабек жакшы чыгарма жазган жок деген ойду четке кагып, аларды кудайга коёт. Алмагүл жашоодо «Аял менен эркектин ролунун айырмасын айтып, «тенир берген аялдык касиетибизден ажырап калбасак болду» дегенди билдирет.

Драмадагы каарман Айша апа да беш окуучусунун жашы эрезеге жетпесе да, согушка барууга военкаматка барышып, согушка жибергиле дешип суранышканда өзүн күнөөлүү сезген учурун минтип эскерет: «Поезд жөнөй бергенде эсим чыкты, кудай урганда кантип мен ушуларды баргыла дедим

деп ыйлап жибериптирмин». Айша апанын өзүн-өзү тилдегени – жаш балдардын өмүрлөрүн, келечегин ойлоо. Согуш деген согуш, алар опат болуп кетишери да мүмкүн.

Ар бир адамдын аң-сезими башкача болот. Ал билим, илим менен кеңейет. Драмадагы каармандар Иосиф Татаевичтин, Исабектин, Мамбеттин, Досбергендин, Гүлжандын, Анвардын, Алмагүлдүн аң-сезими, кабылдоосу, түшүнүгү ар кандай болгондуктан, бир эле маселеге ар башкача карашат, бирөө теңирден тескери кетсе, бирөө тар, бирөө кеңири, терең түшүнөт.

Мектепте мугалим болсо да Мамбетке «Кудай акылды берген». Ал эми Иосиф Татаевич доктор, профессор, бирок ал амбициясы аттын башындай болуп, «көк асманга ысымым жалын менен жазыларын кудайдан тилейм», «Кудайым берип койгон чыккый бар» – деп ары жок мактанат.

«Манастан Чубак кем бекен» деп, ар кимиси кыйынсынып, кудай салбасын, жолдоштордун арасында бири-бирине атаандашуу, көрө албастык, ичи тардык, кара өзгөйлүк пайда болот. Исабек, Иосиф Татаевич, Досберген, Мамбет төртөөнүн бирге окуган, баарынан таланттуу, тагдыры татаал жолдошу Сабырга карата мамилесинен кимдин ким экени аныкталып, четинен күнөөкөр, чыккынчы болуп чыга келишет. Алар Досберген айткандай, «Э кудай, эртең кантип жүз көрүшөт?!»

«Деңиз бойлой жорткон Ала-дөбөт» повестинде каармандар менен табияттын күрөшү баяндалат: Туман, Шамал, Булуттар, Толкундар, – бардыгы аңчылыкка чыккан аңчылар үчүн элдешкис душман. Ошондуктан, Эмраин «Кудай сактасын, шамал өзгөрбөсө болгону» – деп тилеп жатат. Табияттын катаалдыгы каармандардын ой-максаттарына тоскоол болуп калышы мүмкүн. Анын үстүнө уулу Кириске алгач жолу мергенчиликти үйрөтүүнү, анын сырын билгизүүнү өмүр бою ойлоп келбеди беле!

Мергенчилердин биринчи күнү олжолуу болуп, Орган карыя кубанып, «О, Куруң! О, кудай! Сага ыраазыбыз» – деп жалынат. Бирок, табияттын катаал мүнөзү каармандардын эсин оодарып, аларды кудай колдоп, аман калышат.

Албетте, бул маселе боюнча бир суроо түздөн-түз жаралышы мүмкүн: Айтматовдун өзүнүн позициясы кандай?! Жакшылап көңүл бурсак, алгачкы чыгармаларында жазуучу элдик ойлорду, түшүнүктөрдү каармандардын кептеринде кеңири сырттан колдонуу менен чектелсе, бара-бара автордун «Кыямат», «Кассандра тамагасы» романдарында активдүү позицияны ээлеп, каармандар менен кошо өзү да аралашып кеткенин байкоо болот.

«Кылым карытар бир күн» романында Ч.Айтматов кудай маанисине өтө терең киргендигин көрүүгө болот. Чыгарманын мазмунун өзү ушуну талап кылат. Анткени, окуялар элдин аң-сезими, психологиясы, үрп-адаты, каада-салты, ырым-жырымдары менен тыгыз байланышкан. Ислам дининин дүйнөдөн кайткан адамды акыркы сапарга узатуу – көмүүнүн салттык жол-жобосу бар. Бул дегендик түздөн-түз Кудай, Жараткан, Алла-Таала, Эге, Куран деген ыйык түшүнүктөргө такалат. Ошентип, карыя Казангаптын Эне-Бейитке коюу керээзин кантип аткаруу жөнүндө анын уулу Сабитжан, жан бирге кесиптеши Эдигей жана башкалар талашып отурушат. Адам өлгөндө жаны эмне болот?! Учуп кетеби?! Билимдүү деген Сабитжан айылдык карапайым адамдардын оозун ачырып, жана деген адам өлгөндөн кийин башка бир жандыкка ооп кетет деп ишендирип, ынандырып жатат. Ал үчүн атасы Казангаптын керээзинин мааниси жок, кайда көмүлсө баары бир эмеспи! Уулунун мындай түркөй түшүнүгүн алдын-ала сезген Казангап бекеринен, «бирок, сени өз мээң менен жетти го дечү элем, билип ал да эсиңен чыгарба. Кудайга арман кылышка акың жок, ажал жиберсе күнүң бүткөнү, туулган жалган, өлүм ак деген ошол» – деп жаткан жок.

Эдигейдин талабы менен акыры Эне-Бейитке барышмак болушат. Бирок, ал жерге кирүүгө тыюу салынгандыктан, кайра артка кайтууга туура келип, чыр-чатак ырбай баштайт. Сабитжан разьездге кетебиз – дейт. Эдигей анын пикирине карама-каршы, «Өлүктү көр башынан кайра алып келет деген эмне шумдук? Көмгөнү алып кеткенди көөмп кетет. Баарыбыздын абийирибиз айрандай төгүлөт. Эзелтен мындай жорук болгон эмес» – дейт ал. «Сен ит, мен ит» – деп отурушуп, Найман-Эне зар какшап ыйлаган Малакумдуу чапка Казангап карыяны көмүүнү чечишет. Эдигейдин жан дүйнөсүндөгү кудайга кайрылуусу – бул анын ага болгон ишенимин, ыраазычылыгын, ызааттыгын, топуктугун билдирет. Баш каарман Эдигейдин жан дүйнөсү – бул Чыңгыз Айтматовдун жан дүйнөсү.

«Эгер угуп жатканы чын болсо, Алла таалам, ата-бабам айтып өткөн куранды кулуң мен да кайталап турганымы ук. Менин кошкон ойлорум артыкбаш болбос.

Мына, ниет кылган бейитине коё албай, Малакумдуу чаптын жар башында, Казангаптын оозу ачык көрүнүн кырында, элсиз жапайы жайда турабыз. Алакан жайып, Казангап менен коштошуп жатканыбызды асмандан айры куйрук кушуң кызыгып карап жүрөт. О, жараткан Эге, эгер өзүң бар болсоң биздин аз айып, көп күнөөбүздү кечир, кулуң Казангаптын жанын кабыл ал, ашкере айыбы жок болсо кечиримдүүлүк кылып, жаннатыңан түбөлүк орун бер. Биз колубуздан келгенин жасадык. Калганы өз колуңда!

Эми мен сага мынчалык кайрылып калган соң, акылым ордунда, көзүм тирүү чагымда ымандай сырымды ук. Пенделериндин айтары бышык, аясаң, жардам берсең, калкалап калсаң деп, сурана беришет. Адал, арам иштеринде да сага кайрылып, ашкере ынсапсыздык кылат. Бирөөнү өлтүргөн киши да сени өз тарабына тарткысы келет. Сен болсоң такыр унчукпайсың. Пенде деген ошо да, пенделериңи кыйынчы-

лыктан куткарып туруу үчүн гана сен асманда жүргөндөй ойлошот. Жалынычыбыз жамгырдан арбын, сага кыйын эле, аны билем. Өзүң жалгыз болсоң кыйын болбой анан. Мен эчтеме сурабайм. Ушул сагатта эмне ойлоп турганымы гана айткым бар.

Найман-Эне жаткан кабырстан мындан ары биздики болбой калганына кабыргам кайышат. Андыктан бир кезде Найман-Эне жүргөн ушу Малакумдуу чапта жаткым келет мен дагы. Азыр жерге берип жаткан Казангап менен катар жатайын, ушу ниетими кабыл кыл. Пендең өлгөндөн кийин жаны башка бир макулук болуп кубулат деген ырас болсо, мен кумурска болгум жок, андан көрө айры куйрук болоюн. Тетиги ак куйруктай болуп асманда каалгып, өзүмдүн Сары-Өзөк кыйырымды суктана карап жүрөйүн. Мына ушул.

Бу каалоомду керээз кылып, мени менен кошо келген жаштарга айтып кетем. Мени ушерге көмгүлө деп керээз таштайм. Менин сөөгүмө ким куран окуйт, ошону гана билбейм. Булар кудайга ишенбейт, куран дегенди билбейт. Кудайдын бары-жогун бу дүйнөдө эч ким билбейт жана эч качан биле да албайт эмеспи. Бирөөлөр бар дейт, башкалар жок дейт. Мени сенин бар экениңе ишенгим келет, сен менин көңүлүмдөсүн, оюмдасың, пейилимдесиң.»

Демек, Айтматов Эдигей аркылуу өзүнүн ички дүйнөсүн билдире алган. Албетте, советтик идеология мезгилинде жогорудагыдай мааниде фронтовик, коммунист Эдигей-Айтматовдун Кудайга, Алла-Таалага, Жаратканга, Эгеге ачыктаначык кайрылуусу чыгармачылык эрдик десек болот.

Бул романдын бир бөлүгү Абуталиптин тагдырына байланыштуу окуялар цензуралардын көзөмөлүндө катуу болуп, идеология туура келбегендиктен чыкпай калган. Кийин он жылдан соң гана, б.а., 1990-жылы « Чыңгызхандын ак булуту» деген ат менен «Знамя» (№8) журналына басылып чыккан.

Повестте кудай маселесин айрымдар саясатташтырып жиберешет. Казак подполковник жигиттин Таңсыкбаевдин жогорку аскердик чин алганын жууп жатканда айткан өзгөчө тостун алып көрөлү: «...Мен эч качан кудайга ишенген жан эмесмин. Мени комсомол тарбиялаган. Мен темирдей бек большевикмин. Акыйкат кеп. Мен ушуну менен сыймыктам. Мен кудай дегенди билбейм. Кудайдын жок экени баарыга белгилүү, ар бир советтик мектеп окуучусуна белгилүү. Менин айтайын дегеним башка, акыйкат кеп, менин айтайын дегеним – кудай бар! Коё тургула, коё тургула, күлбөгүлө, ардактуу агаиндер. Сөзүндөн жаңылдың деген турасынар го. Жок, жаңылганым жок. Акыйкат кеп. Мен кудай бар дегенде революцияга чейин эмгекчи калкты эзип келгендер ойлорунан чыгарып, адамдардын жүрөгүнүн үшүн алып келген кудай деген жалган түшүнүктү айтыбатканым жок. Биздин кудайыбыз – бул биздин бак-таалайыбыздын ээси, замандын өзүн алдыга жетелеп, бизди жеңиштен жеңишке, коммунизмдин бүткүл дүйнөлүк салтанатына алып бараткан, доордун эки тизгин, бир чылбырын колуна кармап, бийликтин башында турган кеменгер жол башчыбыз Иосиф Виссарионович!»

Мына ушул идея чыгармада Чыңгызхандын доорунан да орун алат. Себеби, дүйнөнү дүңгүрөткөн Чыңгызхан да башкалар үчүн – Кудай! Демек, асмандагы Кудайдан, Көкө Теңирден башка да Бийлик-Кудай бар экен да! Алардын айтканы айткандай орундалат эмеспи! Бирок, адамдын бийлиги, күчү жетпес бир нерсе бар – бул баары бир түбөлүк өлбөс-өчпөс Кудай, Көкө Теңир! Албетте, Сталин атеист болгон. А Чыңгызханчы?! Көкө Теңирдин ыкмасы менен Темучин деген ысымы Чыңгызханга айланып отурбайбы?! Анын үстүнө дербиш келип, «ак булут – Көкө Теңирдин сени колдогон белгиси» деп эскертип жатпайбы?! Бирок, Чыңгызхан дербиштин окуялык сөзүн унутту да, күн батыштагы өлкөлөрдү басып алмайынча кулагым катын тууду деген сөздү укпасын

деп буйрук кылды. «Атүгүл жаратылыштын улуу заңы менен боло берчү ишке да тыюу салган, мына ушунусу менен табияттын заңына да, Кудайыңа да түкүргөн. Кудайга түкүргөнү – Кудайды да өз максатына баш ийдиргиси келген, себеби дегенде, адамдан адам жаратуу Кудайдан болчу иш эмеспи.» Төгөрөктүн төрт бурчун бир гана күчтүү адам башкарышы керек. Ал Көкө Теңир колдогон жападан жалгыз Чыңгызхан гана болушу мүмкүн, андан башка татыктуу ким бар?! Эч ким жок! Ошондуктан, Чыңгызхан Көкө Теңирге жалынат, жалбарат, кээде өзүн Көкө Теңирге барабар коёт. Кээде Теңирден да ашып түшкүсү келет. «Теңир чыдап, эмне кылса да көтөрүп, кебелбей ырайым көргөзүп турганы турган... теңирдин сүйгөн жалгыз пендеси, Теңирдин уулу экенине ишенет...» Теңирге каршы өзү гана чыга алат...

«Нечен дүнгүрөгөн тойлордо ырчылар жаагын жанып, толкуган көпчүлүктүн а четинен бу четине атчан ырдап, «Теңирим сүйгөн Каганым! Теңирдин уулу Каганым!» дешип, зоболосун асмандатып ырдашкан, эл дуулдап коштоп, алакан жайып дүркүрөшүп бата берип турган кездер канча болду, ал бир караламан элдин арсыз кошоматы деп койчу, жок, ал ырчылар ошентип ырдаган үчүн Теңирдин уулу экенмин дебаткан жери жок, мындай бүтүм чыгарткан анын өз Тагдыры, өз Өмүрү. Өз Тагдырын, өз Өмүрүн карай келсе Көкө-Теңир анын баардык ишин илгерилетип, жолун ачып, багын көкөлөтүп, такай колдоп келатканын көрүп турбайбы. Неге Көкө Теңир аны ушунчалык колдойт? Себеп дегенде Улуу Каган аркылуу Көкө Теңир өзүнүн жер үстүндөгү иштерин жасап жатат. Кагандын жасаганы Теңирдин жасаганы, Каган Теңирдин жердеги өкүлү, колу, күчү! А Теңир бир гана күчтү, күчтүү карууну, күчтүү пендени жылоолойт, Каганда болсо күч бар...»

Бирок, буйрук буйрук менен, иш жүзүндө башка болуп, Батышка жүрүшүнүн жетинчи күнү кызматчы аялдардын

бирөө тууп коюптур деген суук кабарды Чыңгызхан укту. Буйрукту аткарбаган ким бул?! Анын үстүнө эркегин да табуу керек?! Буйрук аткарылбаса – ал, демек, Көкө Теңир эмес экен да! Жөнөкөй эле саймачы, Догуланг, он башынын жетекчиси Эрдене дүйнөнүн түгөл ээси Чыңгызхандын буйругун кулактарынан тышкары кетиргени эмнеси! Жаза – үчөөнө тең өлүм!

Эрдене, Догуланг жана Алтун туулган наристенин тагдырына тынчсызданышып, Көкө Теңирге жалынышат: «Теңирим, наристедө не күнөө, наристенин багын ачып, бизге байсалдуу жол бере көр!.. Себеп дегене жарыкчылыкка келген ар бир наристе – бу Теңирдин өзүнүн керемети, а Теңир түпсүз, уч-кыйырсыз Асман, ким бу жер үстүнө жаралыш керек, ким жашаш керек – муну ошо Асман билет».

Эрдене менен Догуланг башына түшкөн тагдырдын азабын көрүштү да, өмүр менен коштошушту. Жети күндүк наристе Кулан эмчегинен бир тамчы сүт чыкпаган Алтундун кучагында калды. Балага сүт керек! Ачкалыктан ыйлаган наристенин үнү Көкө Теңирге жетет. «О, касиеттүү Теңир! – деп жиберди ошондо күң катын Алтун. – Касиеттенден айланайын, сүт чыкпас жерден сүт чыгардың. Эмсин, эмсин... Көкө Теңирим экөөбүздүн үнүбүздү укту...»

Теңир Чыңгызхандын жосунсуз жоругуна чыдап бүткөнүн билдирип, Ак булут жүзүн буруп кетти. Асманда мурдагыдай жеңиштен жеңишке колдоп жүргөн, үстүндө калкып жүргөн Ак булут жок, ошондо гана ал Теңирдин өзүнө гана ыраа көргөн ыйык белгисинен айрылганын сизди. Чыңгызханга руханий жактан колдоо көрсөткөн Ак булут – Көкө Теңир эми жок, ал жан дүйнөсүндө алгыз экендигин, башкалардай эле пенде экендигин түшүндү. Бирок, баары кеч болуп калган эле...

Жыйынтыктап айтканда, Ч.Айтматовдун бул повести Кудай маселесин башка ракурстан, кырдаалдан ачып берет. Саясат, Бийлик, жана Кудай каармандардын ички дүйнөсүн

таразалайт. Алардын алдында адамдын тагдыры бирде көкөлөйт, бирде сынат. Саясаттан да, Бийликтен да бийик турган ыйык руханий күч бар. Ким кыянаттык кылса ал баары бир Кудай тарабынан жазаланат.

Жазуучунун «Кайрылып куштар келгенче», «Бахиана» аттуу бүтпөй калган чыгармаларында да сыйынуу маселеси кандайдыр бир деңгээлде орун алган. Кертолго Теңирге жалбарса, Бахиана Кудай үйүнө – монастрга келип, өмүрүндөгү азаптан кутулуу жолун издейт. Бахиана мындай дейт: «Кудайдан үмүт кылып, кудайдан гана күтүп калдым, өз тагдырымдын мезгил менен мейкиндиктеги мындан ары өтүшүн Эгемин өз колуна тапшыргым келет.» Каармандын руханий жан дүйнөсүндө бара турган жери жок, ошондуктан жапжаш, сулуу болуп туруп, жашоонун бардык жыргалынан кечип, Кудай үйүнө келип, кечил турмушун сүрүүгө макул болуп отурат. Ал жерде «дениң да, жаның да, баары тең кудайга, анын өлбөс-өчпөс идеясына, анын нурлуу бейнесине» багышталарын билиши керек. Албетте, чыгарма аягына чыкпай калгандыктан, Бахиананын кийинки тагдыры, Кудай алдындагы ал-абалы, анын кечилдик жамаатына кабыл алынышы же алынбай калышы бизге белгисиз.

«Кыямат» романы алгач газеталык варианттарда «Акыр заман» деген ат менен чыккан. Бирок, эки аты мааниси жагынан жакын, үндөш, экөө тең диний түшүнүккө барып такалат. Ал эми диний түшүнүктүн түбү – Кудай, Алла-Таала, Жараткан, Эге.

Эсибизде, роман жарык көргөндө союздук басма сөздөрдө ызы-чуу түшүп, «Известия», «Комсомольская правда», «Литературная газеталарында», «Вопросы литературы» журналында өтө авторитеттүү окумуштуулар, жазуучулар, журналисттер катуу сын-пикирлерди айтышып, катуу талкууга алышкан. Анын бирден-бир себеби – Чыңгыз Айтматовдун христиан динине кайрылуусу, баш каарман Авдий аркылуу

жаңы Кудай издөөсү жана М. Булгаковдун «Мастер жана Маргарита» чыгармасынан кийин Иисус Христос темасына кайрылуусу эле.

Албетте, бир эле темага ар бир калемгер кайрылууга моралдык укугу бар. Бирок, ошол теманы ким кантип, кандай пайдаланды, анын максаты эмне ж.б. маселелер менен байланыштуу чечилет. Ч.Айтматов да романдын өзөктүү темасы катары Библиядагы Иисус менен Понтий Пилаттын ортосундагы келишпестикти алган болчу. Бул маселеге кеңири токтолбой эле койсок болот, анткени менин «Кыямат» жана дүйнөлүк адабият» деген көлөмдүү макаламда кеңири орун берилген.

Ал эми Чыңгыз Айтматовдун Авдий аркылуу жаңы Кудай тууралуу изденүүсү чындыкка дал келеби же жокпу?! Болбосо бул чыгармачылык көрө албастык, ичи тардыктан улам айтылып жаткан пикирби?! А чынында Айтматовдун жаңы Кудай издөөсү туура болсо – анда ал коом үчүн зарылдыкпы?! Эмне үчүн Айтматов ушул идеяны көтөрүп жатат? Максаты эмне?!

Диний окуу жайынан бузуку ойлуу деп куулган семинарист Авдий «Адамзаттын тарыхый өнүгүш процессине жараша мезгилге карай өткөн жолду колдоо менен бирге өнүгүп-өсүп отуруучу кудай категориясы» деген өз идеясына ээлигип алгандыктан, аны далилдөөгө, ынандырууга аракет жасайт. Бирок, бул идея өзүнөн-өзү эле жөн жерден ишке аша койбосун да ал түшүнөт, анткени ага каршы бир жагынан догма сыяктуу диний жол-жоболор жана экинчи жагынан атеизм турган. Бирок, ал идеясы качан гана эл өзү эңсеп калган кезде, индустрия, технология гүлдөп өскөн кезде, адамдын акыл күчү ашып-ташып, жарылып кетер чекке жеткен кезде ишке ашарын билет.

Сүйүүнүн өзүн Кудай деп түшүнөт Авдий. «Анткени кудайдын кудайлыгы сүйүү аркылуу гана билинип, ошону

менен кудай-таала адамды турмуштун эң бийик жыргалына батырат деп өзүн өзү жубатты. Бу мааниде кудайдын кең пейил, марттыгына баш-аягы жок мезгилдин ченеми да жетпейт. Ошону менен сүйүү жазмышы ар учурда ар кимде ар кандай... «Кудай улук! – деп Авдий айды карап жатып өзүнчө күбүрөдү да, анан дагы муну ойлонду: – Жүрөктү сүйүүгө балкыткан кудайдын мээримин канчалык улуу, канчалык чексиз экенин ал билер болсо кана...»

Инга Федоровнага жазган катын да Авдий «...Асмандагы Атага, жерге түшкөн Уулуна жана жараткан Руханиге багыштап...» деп баштар эле.

Координатор-Ата менен болгон маегинде да Авдий Кудай жөнүндөгү түшүнүк эскирип калгандыгын, жаңы замандаш, доорго ылайык Кудай тууралуу пикирин өзгөртпөйт эмеспи! «Демек, тирүүлүктүн ою бирден экини таанып өнүгө турган болгон соң, кудай (деген түшүнүк) да өнүгүп отурушу керек да» – дейт Авдий талашып.

Деги эле Авдийдин официал дин илимине көз карашы карама-каршы келиши газетада иштөөгө мүмкүндүк бермек эле да, жаштар үчүн адеп, ыйман, жаңы кудай жана адам жөнүндөгү эң сонун макалаларды жазмак. Бирок, замандаш Кудай издеген Авдий тагдырдын жазмышы менен ээн талаада «хунта» аталган нашачылардын машинасынын кузовунда колу-буту байлануу жатат. Мына сага жаңы Кудай издөөчүлүк! Жараткандын өзүнөн кемчилик издесек, шектенүүчүлүк жаратсак, митаамчылык менен карасак, Кудай андай пенделерди жарык дүйнөгө алып келбей койбойбу деп тынчсызданат Авдий.

Демек, Авдий Кудайды танган жок, Кудайдын мээриминин чексиздигине, улуулугуна, ыйыктыгына жараша бүгүнкү күнгө жаңы, кошумча идеяларды, формаларды киргизгиси келет. Мындай бузук ойго ким макул болмок?! Координатор-Ата да: «Сен жаңыча ойлоң менен Кудайды жакшыртам демиш

болуп, кайра аны четке кагып жатпайсыңбы?! Кудайдын ордуна өзүң отуруп алуудан кайра тарткың жок! Жакшы жери, Кудайдын биз деген ниети сага же сага окшогондорго көз каранды эмес. Сенин Кудайга кылган акааратың, өз башынды гана жейт! Кудай-таала түпкүлүктүү да түбөлүктүү! Ооми-йин» – деп анын пикирине каршы чыгып, окуудан айдайт.

«– Жооп бер, ит – деп Обер-Кандалов бакырып жатты. – Кудай жок деп айт!

– Кудай бар! – Араң кыңкыс этти Авдий.

Алар Авдийди сөксөөлдүн бутактарына керип салышты.»

Ал нашанын зыяндуулугун Петруха менен Лёнькага айттып, ынандырууга аракет кылат. Бирок, алар үчүн Кудайдан да биринчи акча керек! Акча болсо болду. Авдий канча айтса да Кудайды тааныбайт, ага ишенбейт. «Кош келиңиз, жаңы Христос!» – деп кайра аны шылдыңдашат. Авдий өзүн алар үчүн Кудай алдында жооптуу катары сезет. Өз позициясынан кайтпаган Авдий нашачылардын ур-токмогуна калат эмеспи! Бирок, ал Иисус Христос сыяктуу «жансоога» сураган жок, ооз ачпады. Авдий Иисустун окуучусу, шакирти...

Ар бир нерсенин кудайы бар дегендей, бөлтүрүктөрүнөн айрылган Акбара айдын бетиндеги карышкырлардын кудай-энеси Бөрү-Анага даттанып, боздоп, ыйлап, озондоп улуп жатат: «О, кудай эне – Бөрү-Ана, мени карачы, мына мен, Акбара, муздак тоолордун арасында шорлуу болуп, жалгыз олтурам...» Ал да адамдар сымал Асманга жалынат, жалбарат, жардам сурайт. Кудай – адамдын да, Акбаранын да акыркы таянычы. Коммунист Бостон да Эрназар менен ашуудан ашуу үчүн келме келтирип, Көкө Теңирден суранып жатпайбы!..

Ч. Айтматов Авдий, Акбара жана Бостон аркылуу коомдогу карама-каршылыктарды, идеологиядагы калпыстыктарды, батыштык бузукулук моралды, ар бирөөнүн кудайды кабыл алуусун, ага мамилесин өтө курч кырдаалдардын негизинде ачып берген. Бул чыгармада, албетте, Иисус Христос,

христиан динине байланыштуу Кудай маселеси козголгону менен, автор мурдагы чыгармаларындагы Кудай маселесин принципалдуу түрдө, логикалык жактан ирээттүү түрдө өнүктүргөнүн, улам тереңдеткенин байкоого болот. Кудайга, Алла-Таалага, Жаратканга, Эгеге, Көкө Теңирге бардык улуттар, элдер диндери ар башка болгону менен баары бирдей сыйынышат, анткени Кудай жалпыга бирөө гана...

Бул маселе боюнча жазуучунун көз карашы, позициясы жөнөкөйлүктөн татаалдыкка, өзүнчө эле бир философиялык, психологиялык концепцияга айланып баратканын кийинки «Кассандра тамгасы» романы күбөлөп турат. Баш каарман футуролог Борктун христиан, мусулман, буддист болуп бөлүнбөй жалпылык менен Кудай идеясына ишенсе, «бардык диндер өз алдынча жана бири-бири менен жөөлөшпөй, жүйөөлөшө, адамды утурлап чыга турган тарыхый доор» келсе деп тынчсызданганы да ошондон. Бул идея да Авдий сыяктуу Кудайды издөөдөгү жаңы көз караш, бирок идеяны ишке ашыруу өтө опурталдуу. Диндердин жаңы руханий байланышы космополитизмге алып барат. Мына ошондуктан, «Кассандра тамгасы» жарык көргөндөн тартып Айтматовду космополит катары сындап чыгышкандар көп болгон. Филофей–Борк–Айтматов бир эле каарман. Албетте, каармандардын сөздөрүндө жана автордун баяндоосунда «Кудай жалгагыр», «Жараткан Кудай үчүн!», «Кудайдын кудурети» ж.б. көп кездешет.

«Тоолор кулаганда» романында Кудай берген, бешенеге жазып койгон тагдырдын буйругу тууралуу сөз болот. Жазуучу көпчүлүк учурда Кудай сөзүн өзүнүн каармандарынын окуяларына байланыштуу колдонот. Мисалы, «Ооба, Кудай дейбиз, а бирок аны көргөн бир жан жок, ошондой болсо да эл Кудайга, анын бар экендигине ишенет», «Теңир сүйүүнүн түбөлүктүүлүгүнө чек койгон эмес», «ал Жараткандын амиринен түбөлүккө сага гана берилген жан дүйнө тазалыгы».

Журналист Арсен Саманчин өлүм алдында баштан кечирген өмүр таржымалына баа берип, пендечиликтен өйдө болуп, Кудай алдында бир кезде ак сүйүүсүн акчага сатып кеткен Айдананы да, бизнесмен агасы Ардакты да, душман катары эсептеген Эрташ-Курчалды да – баарын кечирет. Кудай – Айтматовдун ар бир каарманы – Толгонай, Танабай, Момун, Эдигей, Бостон, Авдий, Арсен, Борк үчүн жан дүйнөдөгү тазалык, абийир, адамгерчилик, ыймандык, ар-намыстуулук, адептүүлүк, ишеним. Айтматовду каармандардан бөлүп кароого болбойт, жан дүйнөсү алар менен толук биригип турат.

«Аскада калган аңчынын ыйы» диалог чыгармада Ч.Айтматовдун накта, ачык-айкын позициясын билсе болот:

«...Жараткан эгем пендесине: «Жер бетиндеги бүтүндөй тиричилик ээсин колуңа беремин. Мына сага мейкин талаа, тоо-таш, чалкар деңиз, айдың көл, калың токой. Кыбыраган жаныбарларга да өзүң ээлик кыл. Менден кийинки ээси – сенсиң. Жер бетиндеги өмүр өнүмдүү өрүш алабы жокпу, же бир бүлүнүп, ойрону чыгабы, – сага тиешелүү. Акыры сенден сураймын», – деп мойнуна өтө зор милдетти артып, чексиз бийликти адам эркине берсе керек».

Кайра куруу жана Эгемендик мезгил Ч.Айтматовго чоң мүмкүнчүлүк бергендигин танууга болбойт, ал Кудай тууралуу өзүнүн көз карашын публицистикасында жана маектеринде кеңири чагылдыра берди. Дүйнөлүк коомчулук жана диний өкүлдөр Айтматовду жолугушууга тез-тез чакырышып, пикирлерин угуп жатышты. Ал гана эмес диний багыттагы сыйлыктар, мисалы, Александр Мень атындагы эл аралык сыйлык менен сыйланды. Айтматовду түшүнгөндөр да түшүнбөгөндөр да болду. Бирок, ал ар бир диндин – ислам, христиан, будданын өзүнчө жетишкендиктери менен кемчиликтерин баса белгилеп көрсөтүп жүрдү. Алардагы адамзатка таандык жалпылык түшүнүктөрдү бирге пайдалануу, керек болсо бириктирүү идеясын колдоого алды.

Кудайсыз Адам жок, Адамсыз Кудай жок. – бул ажырагыс бекем түшүнүктү Айтматов чыгармаларында жашоо-тиричилигинде тар эмес, кенен мааниде колдонду. Демек, ал канчалык коммунист, атеист, советтик мезгил тарбиялаган билимдүү, илимдүү Адам болбосун, баар бир – Кудайга, Жаратканга, Теңирге, Алла-Таалага, Эгеге жан дүйнөсүндө ишеним артып турганын баамдайбыз, сезебиз, туябыз. «Ишенимдин өзү – бакыт», – дейт.

«АТА КОНУШ, АТА ЖУРТ, АТА МЕКЕН ЖАНА АЙТМАТОВ»

Ата Конуш, Ата Журт, Ата Мекен деген синоним сөздөр негизинен бир эле түшүнүк, аң-сезимде биригип кеткен. Сөздүн бирдигинде бирдей эле мааниде түшүндүрүлөт. Бирок, ошондой болсо да алардын ортосунда кандайдыр бир масштабдуулук жактан билинер-билинбес чек бар экендигин байкоого болот. Көбүнчө алардын мааниси контекстке байланыштуу болот. Ата-бабалардын жерин жердеп, ошол жерде киндик каны тамып, төрөлүп, өсүп-чоңоюп, коломтосун өчүрбөй сактап, коргоп, калыптанган жерди Ата-Конушка барып такаса болот окшойт. «Туулган жердин топурагы алтын» эмеспи! Андан мааниси да, географиялык ченеми да кененирээк – Ата-Журт болсо керек. Ал эми синоним сөздөрдүн жалпы маанисин бирдиктүү камтыган, масштабдуулугун узарткан – Ата-Мекен сыяктанат. Мекен сөзү Ата Конуштан, Ата Журттан кийинирээк пайда болгону байкалып турат. Бул синоним сөздөр биринин ордуна бири, жогоруда айткандай, контекстке карай колдонула берет, ошол эле учурда айрым айырмачылыктар болушу да мүмкүн. Тагыраак айтканда Ата-Конуш, Ата-Журт, Ата-Мекен сөздөрдүн тар жана кең маанисинде колдоно берсек болот. Жерибизде көп улуттар жана элдер жашайт. Алардын тили, дини, үрп-адаты, каада-салты, маданияты, көз карашы айырмаланып тургандыгына карабастан, Мекени – Кыргызстан.

Мекеним мейкин күндүн нуру төгүлгөн,
Тоолору бийик бүркүт учуп жол жүргөн –
деп көпчүлүк мурда ырдашчу эле.

«Ар бир адамдын өз мекени бар» – дейт Чыңгыз Айтматов. Ата Конуш, Ата Журт, Ата Мекен деген синоним

сөздөр ар бир адамдын өмүрү, тагдыры, жашоосу менен жуурулушуп, жан-дүйнөгө, аң-сезимге сиңип, кадыр-барктуу, касиеттүү сезилип, кулакка уккулукту туюлуп турат. Бул бийик пафостуу сөздөр менен адам баласы сыймыктанып, керек болсо ал үчүн өз өмүрүн аябаган эр-азаматтар көптөп саналат. Эрдик, баатырдык көрсөткөн уул-кыздарын да Ата Конуш, Ата Журт, Ата Мекен эч качан унутпайт. Ошол себептен Ата Конуштун, Ата Журттун коломто очогунун оту өчпөй, муундан-муунга тарыхый белек катары калтырылып келет. «Ата Журт деп аталган туулуп-өскөн жердин тирлик тартиби, салт-санаасы, ыр, жомогу, жаратылышы, абасы – бүткүл турпаты адамдын адам катары калыптанышында жана өз тагдырына ээ болуусунда зор таасири бар экендигине бекем ишенемин» – деп бекеринен «Менин Мекеним» макаласында жазуучу баса белгилебесе керек.

Чыңгыз Айтматов үчүн киндик каны тамган, туулуп-өскөн жери, башаты Ата Конушу, Ата Журту, Ата Мекени – Шекер айылы. Бирок, бул алгачкы биографиялык маалымат, түшүнүк космикалык темп менен жазуучу дүйнөлүк атак-даңкка жеткенде кеңири географиялык масштабга ээ болуп, Мекен деген алп сөздүн борбору Күркүрөө, Талас, Манас Ата, Теңир-Тоо, Ала-Тоо, Ысык-Көл болуп чоңоюп, жалпы Кыргызстанды элестетип калган. Мына ошондуктан, Ата Конуш, Ата Журт, Ата Мекен символикалуу түшүнүктөр Айтматовдун чыгармаларында масштабдуу планда кездешет. Жазуучу үчүн кыргыз жеринин ар бир кокту-колоту көрктүү, көк шиберлүү жайлоосу, түркүн түстүү гүлдөрү, шаркырап аккан мөлтүр кашкар суусу, түбөлүк жаткан мөңгүлөрү, керемет үн салган куштары, жайкалып өскөн эгин талаасы – баары, баары өтө Ыйык, Сыймык.

Ч. Айтматов жан дүйнөсүндө сезимтал, боорукер, гуманитардуу болгон. Бул сезимдердин анын чыгармаларында орун алышын, окуяларга сиңип кетишин табигый көрүнүш катары

кабыл алса болот. Анан да чыгармалардын атуулдук пафосун көтөрүп, каармандардын адамдык насилинин маани-маңызын тереңдетип, сюжеттик окуялардын элдүүлүк, коомдук сапат-белгисин арттырууда ал сезимдердин түздөн-түз катышы бар. «Казанда болгон нерсе чөмүчкө чыгат» дегендей кеп.

Ч. Айтматовдун «Асма көпүрө» аңгемесинин баш каарманы Нурбек карама-каршылыктуу, татаал психологиялык кырдаалга кабылып, жеке Байтамталдагы жалгыз асма көпүрөдөн өтүп, жер кучактап жыгылганда мындай дейт: «— Ах, айланайын жер! Жытыңдан садага болоюн, кара жер! Сени басып жүргөнүм өзүнчө бакыт тура!» «Жер, суу менен авторлошуу». Каармандын аң-сезиминде дал ушул учурдан баштап, чындап ойгонуп, асма көпүрөнү бузулган боюнча таштап кетүү Асия баштап өлүмдөн сактап калган адамдарга кыянаттык кылгандын болорун ойлоп, өмүрдүн, жашоонун кадыр-баркын түшүнөт. Мына ушул сүйлөмдөр менен жазуучу терс каарманга айланып бара жаткан Нурбекти оңго салып, оң образга айландыра баштайт. Ички дүйнөсүндө бурулуш болгон адам гана жалындуу жылуу, сезимдүү сөздөрдү айта алат...

«Ой Ала-То-о-о, Ала-То-оо,
Ата-бабам өскөн жер!
Ой, Ала-То-о-о, Ала-То-о-о,
Ак булут калкып көчкөн жер!

Ошондогу түнт, маңыроо чалыш Даниярдын август түнүндө теребелди бузуп, укмуштуу обон менен ырдаганы Жамийла менен Сейитти жөн гана таң калтырбастан, жашоодогу эң бир кооз, көркөм дүйнөнү ачып салды. «Жүрөгү зор адамдын ой-санаасын, кубанычын, тилегин баяндаган зор обон! Ал кыргызчага, казакчага да окшобойт, бирок тыңшап отурсаң, бул обондо байыртан бир боордош кыргыз менен

казактын тандалган төл обондору ширетилип кошулгандай туюлат. Обон, бирде, казактын уч-кыйры жок ай талаасындай кенен агымда жайкалып көйкөлсө, бирде кыргыздын зоокалуу тоолорундай, бийик заңгырап көкөлөйт». Бул адамдын жүрөгүндөгү чоң сүйүүдө бардыгы Ала-Тоодон баштап Ааламга чейинки жашоо да, жаратылыш да керемет боёктор менен боёлуп, жандуу камтылган.

Айтматов Сейиттин жан дүйнөсүндөгү уйгу-туйгуларды лирикалык чегинүүлөр менен жаратылыштын айтып бүткүс кооздугу аркылуу шөкөттөп, ал эл-жердин кадыр-баркын, улуугун Даниярдын обону аркылуу сезип, туюп билет. «...өз эл-журттун, тууган жерин мындай сүйгөндүк, мындай өлчөмү жок сагынуу, көп жылдар бою алыста, четте жүрүп, көрүүгө зар болуп, эңсеген адамдын жүрөгүндө гана жаралып, пайда болорун өз акылымда түшүнүп да жүрдүм. Мен үчүн Даниярдын бул обондорунда анын жер кыдырып, жол-жолдо жетимче жүргөнү да, Россиянын көп азаптуу кан майдан талааларын басып өткөндөрү да эстетилүүчү. Мүмкүн, Ата Мекен жөнүндөгү ушул жалындуу обондор ошондо туулган чынар. Мындай учурларда, Даниярды угуп отуруп, астыңдагы боз топурак кең талаа жерди адам баласы ушунчалык сүйгөнү үчүн, жата калып аны өз энеңдей бек кучактап, өпкүлөгүң келет. Мына ошондо биринчи жолу менин жүрөгүмдө кандайдыр жаңы бир нерсе ойгонуп, көкүрөктү дегдеткен эңсөө кыстап, мен дагы ушул жер келбетин, жер көркүн Даниярча сезе билип, сүйө билип, мен дагы ушинтип эле айтып берсем экен деп тиледим», – дейт Сейит.

«Ой, айланайын кең талаам! Казак боордошум жердеген, алп талаам! Мынакей, биздин тоолорду эки жакка керип таштап, чий менен шыбакка ыргалып, көз жетпеген деңиздей көлкүп жатасың. Ким билет сендеги жаткан күчтү!»

Даниярдын ырынын, обонунун түпкү мааниси Ата Конуш, Ата Журт, Ата Мекен, болчу. Анын жүрөгү «муз»,

сезими мокок болсо Жамийла менен Сейитти мындай магдыратып, жан дүйнөсүн балкытып, кубаныч-сүйүнүчкө бөлөп ырдай алмак эмес.

Ошентип, Айтматов Даниярдын ыры, обону жана Сейиттин таза жан дүйнөсү аркылуу, өзүнүн Ата Конушка, Ата Журтка, Ата Мекенге болгон чексиз сүйүүсүн, урмат-сыйын билдирет. Даниярдын ырдап жатканы – Айтматовдун обон салып ырдап жатканы, Сейиттин көңүлү толкуп, ааламды кучагына батырып, дүйнөнүн сулуулугу ого бетер көрктүү болуп көрүнүшү Айтматовдун балалык мезгилиндеги кабылдоосу, алгачкы сүйүүсү...

Ысык-Көлдүн үстүндө кайкуу салган ак куулар, төбөсүн муз каптаган тоолор, каалгып учкан булуттар. Ата Журттун көркөмдүү этюддары эмеспи. Жазуучу бул пейзаждык сүрөттөөлөр менен «Делбирим» повестинин каармандарынын психологиясын даана ачып берген. «Кыргызымдын кылымдардан берки түгөнгүс ыры болуп келаткан жарыктык Ысык-Көл жаткан экен көлбүп коюп. Ак чалгын көк толкундар жабалактап бирин бири кубалап келип, сары кумдуу жээкке жабылат».

Ильястын сүйүнүчү, кубанычы, ошону менен бирге кайгы-капасы Ысык-Көл аркылуу чагылдырылат. Ысык-Көл эки жаштын сүйүүсүнө күбө болсо, кийин жалгыз калган Ильястын арманын угат: «О, кайран Ысык-Көл! Ысык-Көлүм – өмүр бою ырдалып бүтпөс ырым!.. Дал ушул жар кабактын боюнда Аселди кучактап турган күндү кайра эстедим! Баары дал ошол күнкүдөй: ак чалгындуу көк толкундар кубалашып келип, сары жээкке жаба берип жатат. Быякка жөнөөр алдында көл жээгине, баягы жаркабакка бардым. Теңир-Тоо менен, Ысык-Көл менен коштоштум. Армандуу өмүрүмдүн күбөсү, Ысык-Көлүм, кош! – дедим. Сары жээк, көк айдың көлүм, ушу көркүң менен кошо ала кетсем болор эле, бирок сүйүктүү кишимин сүйүүсүн алып кете албадым, анын сыңары сени да алып кете албайм».

Ч. Айтматов Ысык-Көлдү – жанбоорундай жакын көрөт, ага суктанат, тамшанат. Көптөгөн макалаларында, анын ичинде «Ысык-Көлдүн куту жана куну» деген маегинде ой-толгоолор кылат, тарыхына кызыгат, чечилбеген айрым проблемаларга тынчсызданат, толгонот: «Ысык-Көл – менин кутман бешигим. Ал наристе кезимде мени алдейлеп, боз улан курагымда боюма кубат уютуп, чыгармачылык иште мээ чыңалткан сапсаргалуу ойго муктаж болуп турганда ар качан дөмөөр болуп, дем бергени үчүн мага кымбат. Кайда гана болбоюн, өлкөнү кыдырып жүргөндөбү же чет жактарга чыккандабы, айтор Ысык-Көлгө тең келер, анын жалпы жердин сарасындай туулган көрк-келбетин көөнөртө алар эч бир жерди көрбөдүм». Ошону менен бирге «Ысык-Көлдү сактап калуу – бул Мекендин бир укум жерин сактап калуу дегендик» – дейт.

Демек, Айтматов үчүн кыргыздын ар бир берешен жери, суусу, токою, аска-зоосу ж.б. баары ыйык, керемет. Ата Конуш, Ата Журт, Ата Мекен дегенде атуулдук, улуттук сезими ойгонот. Ошол себептен улам дүйнөлүк интеллектерди чогулткан жыйынга да «Ысык-Көл форуму» деген ат берип, Ысык-Көлдү ааламга таанытып отурат. Айрым чыгармаларын да Ысык-Көлгө барып эс алып, жазган учурлары да болгон.

Ата Конуш, Ата Журт, Ата Мекен, бир укум, алакандай жерден башталат эмеспи! Биз жогоруда айткандай, анын ар бир көрүнүшү кымбат. Дүйшөн менен Алтынай тиккен кош теректердин да мааниси зор. Бул теректер жазуучунун ойдон таап чыгарган теректери эмес, Шекердеги реалдуу теректер. Бүгүнкү күнү да ал бийик теректер көзгө кооз көрүнөт. «Көчөдө бак деген толуп жатат, бирок бул теректердин бир укмуштуу касиети – алар бөтөнчө үндүү, тил бүткөндөй жандуу теректер. Түнү-күнү тынбай, качан болбосун жалбырактар дирилдеп, чайпалган чокулары айкалыша, теректер ар кандай үнгө салып шуулдайт. Бирде – жээкке урунган эрке толкундай угулар-угулбас шапшынып, бирде – тым-тырс

ойлоно калып, сагынычтуу санаага толгондой, алда эмнеге мундана үшкүрүп, жулкунган шамал булут айдап, жаан айдап, бутактарын кайрып ийгенде, теректер бой тиреше чыңалып, «бизди жыгалбайсың» – дегендей, өжөрлөнө күүлөнүшөт».

Кыналышкан кош терек академик Алтынайдын алгачкы, тунук сүйүүсүн элестетип, «Ааламга жол айылдан башталат» дегендей, келечекке, жакшылыкка, илим-билимге сапар тартканга чакырат. Ч.Айтматов өзү да Шекер айылына сапар тартканда чыдамсыздык менен эртерээк жетип, эң алды зор теректерге барып, өткөн-кеткендерди эскерет, ойго батат, күч-кубат алат. Ошол себептен уламбы «кош терекке ийилип салам берип, кулагымдын моокуму канып алардын күүлөнгөн үнүн уксам деп дайым дегдеймин» – деп жазат. Мен да жазуучу менен эки-үч жолу туулган жерине барып, дароо эле кош теректерге «учурашканыбыз» эсимде.

Айтматовдун көпчүлүк чыгармаларында жер-сууга багышталган эмоционалдуу сүйлөмдөр көп кездешет. Балким, бул автор менен каармандардын ички сезимдеринин тогошкон эң бир туу чокусу болсо керек. Аларды окуп отуруп, Ата Конуштун, Ата Журттун, Ата Мекендин ар бир нерсесин жогору баалагың келет, улуулуугун билгиң келет:

«О, Анархай, кең талаа! Эмнеге үндөбөйсүң, эмнени ойлоп жатасың? Кылымдардан бери купуя каткан кандай сырың бар, эртеңки күнүң кандай?», «Кайран теректер!.. Саламатсыңарбы, асыл зат теректер... Мынча эмне үрөйүңөр учуп – мундана шуулдайсыңар?», «О, айланайын кең талаам! Казак боордошум жердеген, алп талаам!», «О, айланайын кең талаам, элиме ушул күч-кайратты берген касиетинден силердин!...», «Э-эй, тоолор! Мен уулду болдум!», «О, кайран Ысык-Көл! Ысык-Көлүм – өмүр бою ырдалып бүтпөс ырым!», «Ох, Долон, Долон, Теңир-Тоонун алпысың! Оңой-олтоң жол бербейсиң!», «О, кутмандуу талаам, сенин азыр дем алып жаткан кезиң», «Э-э, асманда жаркыраган күн, жер

кыдырып, сен айткын! Ээ, сапар баскан булут, нөшөрлөнө төгүлүп, ар бир тамчың менен сен айткын!»

Майсалбектин энесине жазган коштошуу катында Мекенди коргоо үчүн өз өмүрүн бергени жатканы – Мекенди сүйүүнүн эң бийик үлгүсү эмеспи! Айтматовдун өзү жана анын каармандары Кемел, Сейит, Данияр, Толгонай, Майсалбек, Танабай, Султанмурат, Эдигей, Бостон, Арсен ж.б. Ата Конуштун, Ата Журттун, Ата Мекендин таянган-тоосу, жөлөк-таягы, сыймыктанган балдары. Жазуучу өзү айткандай, мындай каармандар менен дүйнө кармалып турат. Эмгекти сүйгөндүгү, жан дүйнөсүнүн тазалыгы, адамкерчилиги, калыстыгы менен Ата Конушка, Ата Журтка, Ата Мекенге берилип, кызмат кылышат. Туулган жерине таянычы жок адамдар камгак сыяктуу эмеспи!

«Ооба, туулган жер, Ата Мекен ар адамдын тагдырын курайт. Тек андан бардык алганыңды көңүлдүн элегинен өткөзүп, бал жыйнаган аарылардай жүрөгүңө куя билүү парз» – дейт Ч. Айтматов.

Жазуучунун басып өткөн жолу, чагылдырган каармандары окурмандарды Ата Конушту, Ата Журтту, Ата Мекенди урматтап, сыйлап, ага ак ниеттен эмгек кылууга, аны көздүн карегиндей сактоого чакырат. Мекенчил адам өз элинин тагдырын, келечегин ойлойт. Айтматовдун каармандарынын баары ар-намыстуу келишет. Жазуучунун акыркы «Тоолор кулаганда» романында журналист Арсен Саманчиндин чет элден келчү мергендерден Ата Конуштун, Ата Журттун, Ата Мекендин мөңгү, булактарын сактап зарылдыгын ойлоп тынчсызданганын эске алсак эле жетиштүү болот. Арсендин жан дүйнөсүндө Ата Мекенди сүйүү баарынан жогору.

Албетте, Ата Мекенди сүйүү десе эле эрдик кылууну түшүнбө керек, ал жашоо-тиричилигибизден, ишибизден, жан дүйнөбүздөн, абийирибизден, тазалыгыбыздан, жүрүм-турумубуздан башталат.

Чыңгыз Айтматов жыйырмадан ашык жыл чет жерлерде жашады. Кыргыз Мамлекетинин атынан элчи-өкүл болду. Бирок, жан дүйнөсүндө ал өз Ата Конушун, Ата Журтун, Ата Мекенин жан дүйнөсүндө сагынып, мүмкүндүк болгондо келип, эл-жерди аралап сагынычын таркатып турду. «Кыямат» романында бекеринен: «Ата Мекенди алып кетүү мүмкүн эмес, алып кетсе сарсанаа, кусалыкты гана алып кетүүгө болоор, эгер Ата-Журт деген баштыктай сүйрөп, өзүң менен алып жүрө турган нерсе болсо, анда анын баасы сокур тыйынга турбас», – деп жазган эмес даанышман жазуучу.

Анын Ата Конушка, Ата Журтка, Ата Мекенге сагыныч, кусалыгы алыскы Европада жүргөндө «Ысык-Көл» деген ырында бекер чагылбаса керек. Бул ыр саптарынан (обону М.Бегалиевдики) Айтматовдун Ата Конушту, Ата Журтту, Ата Мекенди жан дили менен сүйгөнүн, ага өтө берилгенин билсе болот.

Кыялымда ак куу болуп,
Учуп жүрөм көл үстүнөн.
Көк асмандын мейкининде,
Балык сымал эркин сүзөм.

Алыс кетсем куса болуп,
Сагынам салкын төрүң.
Алтын көлүм, Ысык-Көлүм,
Сагындым мен толкун көркүн!

Байыркынын, бабалардын,
Сөзү калды көл бетинде.
Балалыгым эстен чыкпайт,
Изим калды көл четинде.

Кыялымда учуп барам,
Бийик чокунун үстүнөн.
Кылып карып, кырлар ашкан,
Кыргыз көлү чөкпөсө – дейм.

Демек, Ч. Айтматов канчалык дүйнөгө атак-даңкы чыкпасын, канчалык чыгармачылык бийиктикте болбосун, канча жыл чет өлкөлөрдө кызматтык абалда болбосун баары бир анын Ата Мекени, Ата Журту, Ата Конушу – Шекер, Ала-Тоо, Ысык-Көл жалпысынан алганда – Кыргызстан. «Жер-сууга авторлош» (Д. Кугультинов) болгон Чыңгыз Айтматовдун Ата Мекендеши болуп калганы бул чоң, ардактуу сыймык!

«МУЗЫКА – АЙТМАТОВДУН ЖАН ДҮЙНӨСҮ»

Ар бир өнөрдүн өз сыйкыры бар. Чыныгы таланттын көркөм дүйнөсүнөн, сезим туйгусунан жаралган искусство чыгармасы – мейли ал сүрөтпү, обон, күүбү, мейли театр же кино чыгармасыбы, уккан, көргөн адамдын сезимин козгоп, суктандырбай койбойт. Ошентсе да, алардын ичинен эң эле сезимталы, бардык адамдарга жетимдүүсү музыка өнөрү болсо керек. Музыка – жүрөктүн тили, ага котормочунун кереги жок дешет. Биз билбеген, көрбөгөн кандай аспапта кандай музыка ойнолбосун, эгер ал чыныгы искусствонун үлгүсү болгон болсо, эч кандай ортомчу-комментаторлордун жардамысыз эле биз анын керемет сыйкырына арбалып, көңүлүбүз толкуп, сезимдердин түрдүү ыргагына термелебиз.

Музыка – сезимдердин ыргагы, көңүл күүсү. Анын чыныгы барк-баасына да сезимтал адамдар гана жете алат. Чыңгыз Айтматов прозаик жазуучулардын ичинен өз чыгармачылыгында музыкалык чыгармаларга өзгөчө көп көңүл бөлгөн жазуучу экендигин байкайбыз.

Чыңгыз Айтматовдун өмүрүндө жана чыгармачылыгында музыканын да ролу зор. Анын чыгармаларынын идеялык-тематикалык мазмуну, каармандарынын жан-дүйнөсү элдик оозеки чыгармачылыктан баштап профессионалдуу музыка дүйнөсүнө чейин аралашып, сиңишип, жуурулушуп кетет. Ооба, Айтматов музыкалык бир да инструментте ойной албашы мүмкүн, болбосо музыкалык ноталарды ажырымдай албашы мүмкүн, бирок Айтматовдун чыгармаларында музыканын, обондун, күүнүн ыргагы мукамдуу сызылып өтүп, алар чыгармалардын идеялык-эстетикалык ыргагын аныктап, тактоочу көркөм функция аткарып, каармандардын ички дүйнөсүн ачып берүүгө жардам берет.

«Жамийла» повестинин алгачкы басылышындагы аты «Обон» болчу. Чындыгында эле повесттин көркөм идеясы Даниярдын обонунда камтылып, обон аркылуу Даниярдын, Жамийланын жана Сейиттин образы ачылган. Айтматов Даниярдын обонун, ырын, үнүн жазганда сүрөтчүлүк, композиторлук, жазуучу-баяндоочулук – үч өнөрдү бир өзөккө бириктирип, сөздөрүн эң асыл-берметтерин тандап, ар бирин кыт куйгандай коюп, ажырагыс кылып, элестүү-эмоционалдуу түркүн түстүү боёктор менен боёп сүрөттөгөн.

«Анын ыры сөзү жок эле үн менен обон. Анда-санда гана бир ооз сөз айтып коюп, анан бир топко чейин жөн эле үн салып демин тартпай безеленет. Деңиздин толкуну удургуп каптагандай, төктүрмө обон ташынып, анын сөз айтууга чамасын келтирбей жатты».

«Даниярдын обону ушул кезде түнкү өзөндүн үстүнөн жайыла каалгып, көзү илинип, мемиреп бара жаткан кең талаанын бешигин алдейлеп терметкендей, алыска жумшак созолонуп, акырындап өчөрүндө жаңыдан безелене үн алып, талыкшып уюган жерди кайра ойготуп, уйкусун ачат».

Сейит менен Жамийла өмүрүндө мынчалык обонго берилип, термелип, кыялга батып, кереметтүү укмуштуу дүйнөгө аралашып көргөн эмес. Обондо Айтматов «кыргыз менен казактын тандалган төл обондору ширетилип» кошулгандыктан, элдин жашоо-ыңгайы, турмуш-тиричилик ыргагы элестүү чагылдырып берген. «Тигине арык бойлой жарданып, ороо күткөн эгиндер ай жарыгында күүгүм көлөкө ойнотуп, үстү-үстүнөн көлкүлдөп ыргалат. Жолдон окчун жерде эски тегирмендин кыркалакей теректери жалбырак дирилдетип, алда эмнени угузбай шыбырашкансыйт. Суунун аркы маңдайында, белес-белесте кырманчылар от жагышып, эртеңки көжөсүн кайнатууда. Тигине, кимдир бирөө алда кандай иш менен шашылып, кокту бойлой далбалаңдап, кыштакты көздөй чаап бара жатат».

Адамдын жан дүйнөсү менен жаратылыш бир обонго, ырга биригүү, сиңүү, катылып жаткан ички сыры төгүлүү үчүн ошондой шарт, кырдаал, учур керек. Жазуучунун тандап алган күнү да, түнү да «жайдын толгон кезиндеги август» айы эмеспи! Бул автор тарабынан бекеринен тандалып алынган жок. Август айынын керемет көрүнүшү – асмандагы жаркырап, шурудай чачылып турган жылдыздардан, жайкалып өскөн, сыдырым желге көйкөлгөн эгин талаадан, буруксуган эрмен-чөптүн жытынан, шылдырап аккан булак суусунан турат. Анан да Сейит эскергендей, август айындагы үлбүрөгөн ак-боз булуттар, жер дүңгүрөтүп кишенешкен үйүр-үйүр жылкылар, жайылып жаткан койлор, аскадан агып түшкөн шаркыратмалар, тандырдын оозундай кыпкызыл болуп батып бараткан күн – мына ушулардын бардыгы бир күүгө, обонго, ырга келип, кошулуп, симфониялуу оркестрдей ойнолот. Ошондуктанбы, Айтматовдун алгачкы чыгармаларына сынчылар, адабиятчылар «симфония», «лирика», «поэма» деген бааларды беришкен болчу.

Чындыгында эле жазуучудан бир чеги аска-зоодо, капчыгайда жаңырган обондун керемет күчүн, ошону менен бирге художник-сүрөтчү катары кисти менен чебер иштелгендей көз алдыга тарткан пейзаждык сүрөттөрүн, төкмө акындардай чеберчилигин байкап отуруп, эгерде ушул талант синтездин бирөөсүн эле автордон алып койсок, анда «Жамийла» чыгармасы Луи Арагон айткан «Махабат тууралуу дүйнөдөгү эң сонун баян» болбой калмак, Даниярдын да, Жамийланын да, Сейиттин жаркын образдары ачылмак эмес деген ой келет.

Ч. Айтматовдун жан дүйнөсү өтө бай, обонго, ырга, күүгө куштар, анын кулакка жагымдуу добуштары жазуучуну чыгармачылыкта эргитет, толкундатат. Анын делебесин козгогон, алыскы кыялдарга чабытаттырган, сыймыктанткан – бул күү. Кыргыз күүлөрү карт тарыхты карытып муундан-муунга жеткен. Жазуучу комуз черте албаса да, комуз күүсүн укканды

жакшы көргөн. Өзүнүн ички дүйнөсүн каармандар аркылуу окурмандарга жеткирүүгө аракет кылат.

«Делбирим» повестинде бактылуу тагдыры кыйрап, Аселинен, уулунан ажырап, жалгыз калган, Памирге кетип бараткан Ильяска журналист жолуккан учурда комуз күүсү радиодон чертилген эпизод бар.

«Кадимки тааныш күү. Негедир бу күүнү укканда мен кечкурун ээн талаада жай бастырып келаткан жалгыз атчанды элестетем. Жол алыс, ээн талаа, кыңылдап ырдап жүрүп отурса жүрөктөгү чер козголот. Даңгыр жолдон аттын гана дүбүртү бир калыпта угулуп, ойлогон оюң, учкан кыялың бузулбайт. Үч кыл бирден терилип, комуз күүсү бир калыпта шылдыраган мөлтүр суунун, ат дүбүртүн кайталагансыйт, адырмактын артына батып бараткан күндүн капалыгын айткансып сезим сыздатат, күүгүмдөгү салкын желаргыдай кайра көңүл сергитет. Жалгыз атчан жүрөк сырын кыңылдап ырдап барат, күүгүмдөгү буурулданган эгин талаа, какшайган сызма жол коштоп үн салып жаткансыйт...»

Күүдө кызарып батып бараткан күн, күүгүм түшкөн талаанын абасы, чокулар, мөңгүлөрдүн өңү, адамдын өмүрү чертилгенсыйт.

Ч. Айтматов кыргыз, казактын элдик ыр, обон, күүлөрүндөй эле профессионалдык музыкалык жанрларга да ынтызарлык, күйөрмандык мамиледе болгон. Ушул эле «Делбирим» повестинде Ильяс менен Аселдин биринчи машинада өткөргөн түнүндө «Чолпон» балетин радио берип жатканы сүрөттөлөт.

«Ал кездеги көзгө басар мүлкүм – кичинекей радиоприемнигим бар эле. Аны иштетип кулагын толгодум. Бир толкундан музыка кармадым. Азыр күнү бүгүнкүдөй эсимде, шаардагы театрдан «Чолпон» балетин алып берип жаткан экен. Кабат-кабат тоолордун ары жагындагы музыка келип, биздин кабинага толуп чыкты. Ошол балетте баяндалган

күчтүү сүйүү сыяктуу күчтүү да, назик да музыка төгүлдү. Зал дүркүрөп кол чаап, аткаруучулардын атын атп чакырган үндөр угулат. Бийчи кыздардын аяк астына гүл ыргытып жатышты окшойт. Бирок театрдагылардын толкундангандары, жан эргип кубангандары баары бир толкуган көл жээгиндеги кабинанын ичиндеги биздин толкундап, жүрөк өрөпкүп кубанганыбызга жете албады го деп ойлойм. Ошол балет биздин сүйүүнүн баянын айткан өңдөндү. Бактысын, махабатын издеп чыккан Чолпон деген кыздын тагдыры биздин эки жүрөктү термелтип жатты. Менин Чолпонум жанымда кучагымда отурду».

Жазуучунун чыгармаларында автордун өз өмүрүндөгү сүйүү драмасынын ыргактары камтылгандыгын айтып да, жазып да келе жатам. «Чолпон» балети атактуу актриса Бүбүсара Бейшеналиеванын чыгармачылыгы менен тыгыз байланышта болгондугун жана экөөнүн сезимдерин эске алсак, анда повесттен автобиографиялык моменттердин түз чагылган жана өздөштүрүлгөн формада колдонулган учурларын байкоого болот. Ал «Таалайга бүткөн улуу бийчи» деген макаласында мында дейт: «Менин балетке куштарым артылып, ага «коошо» башташым дал ушул образ аркылуу – Бүбүсаранын өнөрү аркасында болду. Кеп жок, ал сахнанын таалайы үчүн тагдыр өзү жараткан урумдан ашкан бийчи эле. Өмүрүмдө таланты таш жарып, улуу аталган далай эле аткаруучуларды, бийчилерди көрдүм, балким бул менин жеке ыкласыман улам чыккан кептир, бирок мени мынчалык толкундатып, жан-жүрөгүмө өчпөс изин калтыра алар башка бир керемет талантты мындан ары, мүмкүн, эч качан көрбөстүрмүн».

«Кызыл алма» повестинде Исабеков кызы Анара менен үй-бүлөөнүн келечеги жөнүндөгү кыжалат сөздү жаратылыш койнунда сүйлөшүү үчүн бараткандагы көрүнүштө радиодон дүйнөлүк классикалык музыка – Робертинонун аткаруусундагы «Аве Мария» берилет. Кызына өзүлөрүнүн кичинекей

мамлекети – үй-бүлөөсүнүн ыдыроосу жөнүндө билдирүү үчүн атайын жолго чыккан Исабеков кызынын алдында өзүн оңтойсуз сезип, ата-баланын демейки жакын мамилесин жөнгө салчу сөздү таппай, ал эми кичинекей Анара да атасы менен энесинин ортосундагы салкындыктан көңүлү чөккөндөй болуп келе жатканда Ыйык энени, энеликтин ыйыктыгын даңктаган музыкалык чыгарма «Аве Мария» жаңырып, ал өзүнүн кереметтүү касиети менен кемтикти толтуруп, атасы менен кызынын ортосундагы жатыркоону алыска айдап кеткендей болду. Бул ыр алардын эсине үй-бүлөөнүн, б.а. ата, эне жана бала – баары бирге болгон эң бактылуу учурларын эске салды. Элес Анарага жетишпей турган энелик мээримди, жылуулуку бергендей болсо, Исабековго адам табиятындагы мээримге, ырайымдуулукка болгон умтулуусу, ал сезимдерди сактоо жөнүндө ойлонууга түрттү.

«Ошентип сүйлөшүп бараткан чакта «Аве Мариянын» кең толкуган обону бу жаркын күздү да, кенен талааны да, адамдардын жүрөктөрүн да кошо толкутуп, бирге жуурулуштуруп жайыла жаңырды. Исабековдун дүнүйөсү түгөлдөнгөндөй болду, конур жылуу күндү, бет алдыда заңкайган тоолорду, Робертинонун үнүн, кызынын өрөпкүгөн көңүлүн бүт өз жүрөгүнө батырып алгандай болду».

«Аве Мария» жана кызы Анара таап алган кызыл алма үй-бүлөдөгү түшүнбөстүктү, майда-барат таарынычтарды жоюп, ынтымактуу, биримдиктүү үй-бүлөөнүн болушун шарттайт.

Жазуучунун чеберчилиги ушундай көркөм ыкмаларды өз орду менен колдонуу аркылуу адам психологиясындагы бурулуштуу учурларды кылдат чагылдырып бере алгандыгында.

«Гүлсарат» повестинде каарман Танабайга аялы Жайдардын ооз комуз менен күү чертип бергени жагат. Бул күүнү укканда Танабайдын жарпы жазылып, маанайы жарык болуп, ички дүйнөсүндөгү уйгу-туйгу сезимдер алпурушуп, кыялдарга батып кетет.

Повестте жазуучу Жайдар черткен күүнү көркөм детал катары эки окуяда, эки башка кырдаалда колдонулат. Биринде Танабай досу коммунист Чорону акыркы сапарга узатып келгенде Жайдар күйөөсүнүн ал-абалын түшүнүп атайлап ооз комуз менен «Карагул ботомду» кагат. Танабай үчүн бирге өскөн, курдаш, дос Чородон айрылуу өтө оор болчу. «Карагул ботомду» угуп отуруп, ал жан дүйнөсүндө Чорону издейт, эстейт, жалгыз калганын, тирүүлүктө бири-бирин барктай албагандыгын түшүнөт.

Биринде Гүлсаратты күч менен алып кетишкенде айласы кеткен Танабайдын ички сезими күүгө гана алаксыт.

«— Ооз комузунду алчы. «Боз ингендин арманын» какчы.

Жайдар комузду эриндерине тийгизип, калдырган ничке тилин сөөмөйү менен кагып өттү. Анан көчмөндөрдүн байыркы мундуу күүсү жүрөктү эзип, күүгүмдөгү коңур салкын абаны толкутуп алат жөнөлдү. Ак ботосунан айрылган боз иңгендин арманы. Ээн талаа, эрме чөлдө жоголгон ботосун издеп, жер кезген иңген. Таңга маал ээрчитип, талдын башын сыдыртып, кечкээ маал ээрчитип, жардын башын кыдыртып жүрө албадым, ботоюм, деп баратты боз иңген. Тайтаңдатып ойнотуп, талаадагы кокону жегизбедим, ботоюм, аягыма куюлуп, эмчегиме сүт толду, эмизбедим, ботоюм деп баратты боз инген. Кайдасың сен, каракөз ботоюм? Үн катчы? Ийип барат желиним, сүт куюлуп зыркырайт, кайдасың сен, ботоюм, көп какшатпай үн катчы, деп баратты боз инген. Ийиген эмчегинен сүт агып, аяк ылдый куюлат. Ак ботосун издеген, ал эненин ак сүтү...»

«Боз ингендин арманын» угуп отурган Танабайга күү жан бирге жоргосунан ажырап, жетимсиреп турган өз көңүлүнүн арманындай угулат. Бул арман, жоктоо менен Танабай өзүнүн жаштыгы, турмушту тез эле оңдоп, теңдик жашоо курабыз деген жаркын үмүт-тилеги, дымактуу кыялдары, армандуу махабаты менен коштошуп жаткандай, өзүнүн эле жаштыгын

эмес, анын ысык-суугун бирге тартып келе жаткан жубайы Жайдардын жаштыгын да кошо жоктоп жаткандай сезилет. Арман, жоктоо сюжеттик окуянын драматизмин күчөтүп, ошол эле учурда драматизм менен лиризмдин өзгөчө ширет-месинин көркөм үлгүсүн жаратат.

Ч. Айтматовдун музыканы түшүнүү диапозону өтө терең, өтө кенен экендиги «Кыямат» романынан даана көрүнөт. Авдий Пушкин музейине кирип, болгар чиркөө ырынын концертине туш болот. Жазуучу капелла ырдачулардын сценага чыгышынан тартып ар бир кыймылына, ырчылардын үн, добушуна, угармандардын ырга арбалып, ойго чөгө тунжурап угушкандарына чейин элестүү көркөм сүрөттөп берген.

«Ону тең мендей эле немелер, а бирок ырдаган ырлары менин дилимин түпкүрүнөн чыгып жаткансыйт, менин кыял-эңсөөмөн, көкүрөгүмө жык толуп, чыга албай бук болуп жүргөн арман-азабыман, кайгы-кубанычыман чыгып жаткансыйт. Алардан эңшериле бошонуп алып, көөдөнүм кайра жаркын, аруу аянга толгонсуйт. Ушул ырчылардын өнөр шарапатынан мен чиркөө ырынын баштапкы маңызын түшүнгөндөй болдум».

Авдийдин жан дүйнөсүнөн автордун өздүк сезимдерин да туйса болот. Анткени, Ч. Айтматов Батыш өлкөлөрүндө жүргөндө чиркөөлөрдө окурмандар менен кездешип, чыгармачылык кечелерди көп өткөрчү. Ага чиркөө кызматкерлери менен көп маектешүүгө, ырларын өз кулагы менен угууга туура келген, катуу да таасирленген. Анын Библиянын курамындагы «Кечки курман», «Бөбөктөр каргышы» жана «Зарлаган периште» сыяктуу ырларынын түпкү мазмунуна батынып кирип, философиялык планда талдоого алышы эле не деген керемет!..

Ушул эле романда «Жетинин бири» деген грузин балладасы бар. Анда чекист Сандрога революцияга каршы күрөшкөн Гурам Джохадзенин тобун тыптыйпыл кылуу милдети

тагылган эле. Бирок, бул буйрукту аткаруу Сандро үчүн оңой-олтоңго турбайт болчу. Ошентип, куугундан качкан алтоо жана Сандро чек арага жетишип, туулуп-өскөн Мекенин аргасыз таштап кетүүгө мажбур болуп отурат. Акыркы түнү жалбырттатып от жагышып, аны тегеректеп бийлеп, ырдап, Ата Журт менен коштошуп жатышат.

«Тоо боорундагы таштардын арасынан капыстан булак атылып чыкканын, ал булактын суусу кай жерге барса, кай өсүмдүккө жетсе, ошердин баары гүлдөп-көктөгөнүн көргөн барбы, дал ошондой болуп, өзүнөн өзү толкуп-ташып, көөдөнгө батпай, ыр төгүлүп кетти. Ата-бабадан бери келаткан бул ырлар алгач жай башталды, анан бара-бара тоо боорундагы булактын булдураганындай көмөкөйдөн мукамдуу күч алып, улам көтөрүңкү оболдой берди – жетөөнүн тең үнү мыкты эле, ырды теңир грузинге берген, ырдабаган грузин жок эмеспи, биринин үнүнө бириники шайкеш, ар ким өзүнчө, өз алына жараша үн созгону менен, бир бүтүн керемет ыр жаралып, ал ыр өздөрү тегеректеп турган улуу оттой улам күч алып баратты».

Сандро да улам отту жагып коюп, алтоо менен кошо бийлеп, ырдап жатканы менен өзүнүн мойнундагы милдетти эч бир унуткан жок. Ч. Айтматов ыр өнөрүнүн жаралып калуу себептерине философиялык ыңгайда жооп табууга аракеттенет: адам неге туулат, жашоодогу максаты эмне, сүйүүнүн кубанычы менен кайгысы кандай, достор неге күтүлөт, ыйманың, абийириң кандай болушу керек, эл-жерди коргоо, сагынуу, ар жандын башында бир өлүм келерин, бул дүйнөдө өмүрдөн артык нерсе барбы ж.б.у.с...

Жазуучу грузин ыры аркылуу дегеле бардык адамзатка тиешелүү проблемалар жөнүндө ой толгойт. Ыр, обон менен тоолор, дарыялар, токойлор, куштардын – жалпы эле жаратылыштын элестүү картиналары ширелиштирилип сүрөттөлөт. Өзгөчө алоолонуп күйгөн отту тегеректеп, ийиндерин

ийиндерине тийиштирип бийлеп, ырдап, коштошуп ыйлап жаткандардын түнкү көрүнүшүн жазуучу улам жаңы, улам башкача түстүү көркөм боёктор менен чагылдырган.

Авдийдин ыр угуп отуруп, грузиндин балладасын эске алып, анын түп маңызына дагы тереңдей сүңгүп, музакынын кереметине таң калат. Жан дүйнөдөгү сыры ачылбай, катылуу жаткан уйгу-туйгуларды, ички буктарды кең мейкиндикке ачыкка эркин чыгара турган касиет музыкада гана болорун жазуучу улам-улам баса токтолуп жазат. Автор софиялык диний ырчыларды, грузин балладасын аткарган жигиттерди сүрөттөгөндө эки учурдун менталитеттик өзгөчөлүктөрү эске алынаары түшүнүктүү. Кудайдын кудуреттүү күчүн даңазалоого, анын алдында пенденин алсыздыгын айтып, ырайым тилөө идеясына арналып храмда ырдалган ыр жана ошондой эле коштошуп айрылышаар алдындагы кайгылуу көөдөндөрдөгү букту чыгаруу үчүн ырдалып жаткан грузин ырынын ортосунда маанилик жактан анчалык айырма деле жоктой. Эки учурда тең эле жалган дүйнөнүн зарын айтып кудайга мунажат кылуу. Адам кайгырганда, кусалыкка малынганда, өкүнгөндө, өзүн күнөөлүү сезгенде диний жол-жобо мененби же түз эле өз жан дүйнөсү аркылуубу Кудайга кайрылуудан, абийиринин актыгын эске алыпбы же күнөөсүн айкөлдүк менен кечирипби, – иши кылса зарын угуп, ырайым кылаар кандайдыр бир кудуреттүү күчтөн колдоо издөөдөн өткөн көксөө суутар аргасы жок. Эки башка учурда ырдалган ырды мына ушул маани-маңыз бир өзөккө бириктирип турат. Бул эки ыр бирин-бири толуктап, биринин маанисин экинчиси тереңдетүү менен катар ал экөө биригип, көркөм параллелдик ассоциативдүү каражат катары Авдийдин психологиялык абалын, көркөм образдык табиятын ачыктоого, тереңдетип түшүнүүгө, көрсөтмөлүү мисалдар менен ойду бекемдөөгө кызмат кылып турат. «Жетинин бири» аңгемесиндеги Сандро сыяктуу Авдийдин «ырдай турган ыры» дин кызматкерлери-

нин «ыры» менен бир эле сыяктуу, бирок диний догматтарга келгенде анын көз карашы кайчы. Сандро сыяктуу ал диний догматтардын жактоочуларына каршы чыкпай да коё албайт, ошол эле учурда ал өзүн алардан такыр бөлүп да кете албайт. Ал түгүл Авдий нашакорлор «хунтачылар» менен болгон кырдаалда да өзүн ушундай абалда сезет. Айтматов каарманы Авдийдин ушундай карама-каршылыктуу абалын карандай баяндоолор аркылуу түшүндүргөнгө караганда музыкалык эпизоддордун жардамын пайдалануу алда канча таасирдүү болот деп чечкендей. Мына ушулардын бардыгын Айтматов өзүнүн жан дүйнөсүнөн өткөрүп, дилинен берилүү менен көркөмдөп баяндап отурат. Эгерде жазуучуда мындай сезимталдык, боорукерлик касиеттер жок болсо, ал эч качан жүрөктү дирилдеткен поэзиялык мүнөздөгү саптарды жаза алмак эмес. «Жамийла» повестиндеги Сейит Даниярдын обон, ырын кандай ачылыш катары кабыл алса, Авдий да болгар ырчыларынын хору аркылуу руханий жарыктануу, көзү ачылуу сыяктуу психологиялык абалды башынан өткөрөт. Дин мекемесинин студенти менен айылдагы сабагы толук жоюла элек Сейитти салыштыруу, албетте, олдоксон көрүнүшү мүмкүн. Айтматовдун 50-жылдардагы дүйнөсүн 80-жылдардагы дүйнөсү менен салыштыруу мүмкүн эмес. Ошентсе да, Айтматовдун көркөм дүйнөсүнүн музыкалык башаты «Жамийладан» өсүп отуруп, кийинки чыгармаларында да орчундуу орунду ээлегендигин көрөбүз.

Жазуучу Италиянын Сицилиясына кеме менен бараткан түнкү көрүнүштү, анан Бүбүсара экөөнүн жакшы көргөн музыканын сыбызгып созулушун эстейт да, ал окуяны «Кассандра тамгасы» романында баш каарман Филофейдин япон музыкасын угуусунда пайдалангандыгын баса белгилейт. Демек, Айтматов менен Бейшеналиеваны бири-бирине шайкеш келтирип турган Сүйүү сезиминен башка да, ошого тете музыканы жанындай көргөн касиеттер экен да! «Азыр да ошол

музыканы уксам эле Бүбүсара эсима түшүп өзүмчө толкунданып кетем» – деп Айтматов моюндап жатпайбы! Музыка, балет искусствосунун эки көркөм дүйнөнү бириктиргени, жуурулуштурганы табигый көрүнүш болчу. Ошондуктан, алар Луи Арагон айткандай: «Махабат тууралуу дүйнөдөгү эң сонун баянды» жашоодо көрсөтө алышкан.

Ч. Айтматовдун башка акын-жазуучулардан чыгармачылык жактан алалыбы, же жеке турмуш-тиричиликтен алалыбы, айтор жалпы искусствого – киного, театрға, сүрөткө жана музыкага кызыгуусу өтө зор болгон. Ар бир искусствонун жанрларын терең түшүнө, терең баа берүүгө, терең талдай билүүгө кругозору жетиштүү да, масштабдуу да болгон. Айтматов элдик ырлардан тартып, профессионалдык шедеврлерге чейин сүңгүп кирип, ар бирине өзүнө гана таандык өзгөчөлүктөрдү таап, белгилеп, таамай, кеңири ой-пикирлерди айткан. Ал искусствонун бардык тармактарынан ар түрдүү улуттан дос-жолдошторду күтө билген. Бул өзгөчөлүк Айтматовдун чыгармачылык жана адамдык өзгөчө касиеттеринин бири. Бир эле мисал, дүйнөлүк классикалык музыканын атасы Дмитрий Шостакович менен чыгармачылык байланышын алсак болот. Композитор жазуучунун «Гүлсарат», «Ак кеме» повесттерине суктанса, жазуучу болсо композитордун ар бир музыкалык чыгармачылык жетишкендигине сый-урмат кылган:

«Өзүмчө ой менен алпурушуп отурган, көңүлдүү учурларымда Шостаковичтин музыкаларынын бирин кулагым чалса, жүрөгүмө жылуулуку келе калат.

Жашоого болгон чексиз кумар-оту, сезиминин мөлтүр тазалыгы – Шостаковичтин дүйнөсүнүн башкы элементтери эле. Бул – руханий казынасы чексиз бай, өтө мээримдүү, өзгө да, жатка да жакшылык кылсам деп турган кичи пейил, адамгерчилиги мол, сейрек кездешкен таза орус адамынын жеткен чеги эле».

Жыйынтыктап айтканда, Чыңгыз Айтматовдун жан дүйнөсүндөгү музыка чыгармачылыгында чагылдырылып, чыгармаларында көркөм деталь катары каармандардын психологиясын ачып берүүдө, жаратылыштын сулуулугун сүрөттөөдө ж.б. учурларда чоң роль ойногон. Айтматов – музыка, музыка – Айтматов өзүнчө бир көркөм аалам, буларды синтез катары гана кароого болот.

«Де-факто», 11-май, 2018-жыл

«АЙТМАТОВГО БӨЛҮНГӨН КАРАЖАТТЫ КҮТҮП ЖАТАБЫЗ...»

– Абдылдажан агай, сиз менен мен көп маектештим. Ошентсе да сиз менен Чыңгыз Айтматовдун чыгармачылыгына байланыштуу айрым бир суроолорду бергим келет. Айтматов тарыхка кызыкканбы?

– Албетте! Тарыхый чыгарма жазбаса да, аны жакшы билген. Алгачкы чыгармаларын эле алалы, «Ботогоз булак» аңгемесинде каарман Кемел дөбөдө турган Таш-Бабаны көрүп, агроном «Сорокинден аны ким койду экен?» – деп сурайт эмеспи! «Калмактар болсо керек» – деген жообуна карата каршы пикирин билдирип, «Батышка жортулдап бара жаткан монголдор тургузса керек» – дейт. Айтматовдун Чыңгызхандын атын ачыктан-ачык айтпаса деле ошондо эле байыркы кыргыздар менен монголдордун тарыхына кызыгуусу зор болгондугун билсе болот. Энисейден Тянь-Шанга кыргыздардын көчүп келүү жөнүндөгү көз карашы бир чети «Манас» эпосунун окуясы менен үндөшүп турса, экинчиден, ушул ойду улап «Ак кеме» повестинде Бугу-Эненин кыргындан аман калган балдарды Ысык-Көлгө алып келүүсү менен чагылдырбады беле?!

– Айтматов өзүнүн чыгармасын өзү кайталап окуп турса керек.

– Мен да ойлоп кетем, жазуучу өзүнүн төл чыгармаларына улам кайрылып турган окшойт. Бул бир чети мурда жазылган окуяларды кайталап калбаш үчүн болсо, бир чети ошол айрым ойлорду тереңдетүү максатында болсо керек. «Бетме-бет» повестине ушундан улам кошумча ... жазган.

Мисалы, Танабай, Эдигей, Бостон деген каармандар бири-бирин толуктап, жалпылап турат. Бирок, ар бири өзүнчө көркөм образ. Чыгармалардагы жырткыч, жырткыч

эмес жаныбарлар да бирдей – Гүлсарат – Бугу-Эне – Акбара – Ташчайнар – Жаабарс көркөм-эстетикалык функцияны аткарып жатат. Булардын да өзгөчө айырмачылыктары бар. Айтматовдун бөтөнчөлүгү ушунда турат дейсиң, ал ар бирин кайталангыс көркөм образ катары жараткан чеберчилигинде. Мына дагы бир мисал, Манас эпосуна чыгармаларында бир нече жолу кайрылып келсе да, кайталоо жок, улам-улам жаңы ойлорго туш келесиң. Анын үстүнө Айтматов өзүнүкүнөн башка дүйнөлүк адабиятты, тарыхты, философияны ж.б. көп окуган окурман.

– Чыңгызхандын образын повестинде өтө көркөм ачып берген эмеспи. Бир маегиңизде «Чыңгызхан жөнүндө материал, китептерди сурады эле» – деп айтканыңыз бар.

– Ооба! «Чыңгызхандын ак булут» повестин өз алдынча кылып эң алгач жолу биз, 1989-жылы жаңы түзүлгөн «Баласагын» деген басмадан чыгарган элек. Москвалык «Планета» басмасы менен бирдикте чыгарманы басмага даярдаганбыз. Эсимде ошондо мен Москвага барып, Чыңгыз агайдан басууга уруксатын алып келген элем. Белгилүү адабиятчы, айтматовтаануучу Георгий Гачев чыгармага баш сөз жазып берген болчу. Повесть жарык көргөндөн кийин Чыңгыз агай «Чыңгызхандын өлүмү тууралуу материалдарды жыйнап бересиңби» – деп өтүнүч кылды. Мен илимдер академиясынын китепканасынан Чыңгызханга жана монголдордун тарыхына байланыштуу «Алтын тобчи», Тизенгаузен, Рашидь-Эддин, «Мэн-да-бей-лу», «Юань-ши» ж.б. бир топ китептерди таап, алып берген элем. Кийин китептерди сурасам «Батышка ала кеттим эле» – деди. Бирок, чыгарма жаралган жок, анын ордуна өзү айткандай, «Кассандра тамгасы» деген мурдагы чыгармаларына таптакыр окшошпогон роман пайда болду.

Чыңгызханга мурда эле 60-жылдардын аягында жарык көрбөгөн «Жер жана чоор» чыгармасында кайрылган экен.

Чыңгызхандын энеси «Огулайдын ыйы» деген легендага кайрылып, анда жаш Темучин (Чыңгызхан) бир тууган агасы Бектер менен уруша кетип, өлтүрүп коёт. Айтматов ошондо эле легенда аркылуу жана Чыңгызхандын бийлик үчүн күрөшкөн катаалдыгын, өзүмчүлдүгүн, энесинин каргышын көрсөткөн болчу. Анан көп жылдардан кийин «Ак булут» повестинде кайрылып отурбайбы. Айтматов өзүнүн чыгармаларын кайталап окуп тургандыгына дагы бир далил ушул.

– Огулай эненин каргышы Чыңгызханга тийсе керек, жазуучу чыгармаларында элдик салтка ылайык ак бата менен каргышка да терең маани берсе керек?

– Жазуучу албетте, турмушта нечендеген ар түрдүү жаштагыларга бата берген, ал эми чыгармаларында аларды окуяларда өзүнүн зарылдыгына жараша пайдалангандыгын көрөбүз. «Бетме-бет» повестинде фронтко кетип бара жаткан жаш жигиттерге аксакалдар «Оомийин! Арбак-кудай колдо-сун, жеңип келгиле» – деп баталарын беришет.

Алтынай болсо жеңесин «ылайым убалым сага жетсин» – деп каргайт. Толгонай дезертир Жекшенкул элден чогулган үрөөндү уурдап кеткенде, «адам болуп дүйнөгө жаралбай эле койбойсуңарбы» – дейт эмеспи!

Мына бул эле мисалдардан каармандардын бири-бирине карата айтылган каргыштарына күбө болдук. Көрсө, бата түшүнүктү, ал эми оң образдардын каргыштарында терс көрүнүштөрдү айыптоо, эл-жерди ойлоо камтылып, алардын тууралыгын бекемдөө турбайбы!

Сүйүнчүнүн өзү чоң кубаныч да. Чыгармада Ильяс балалуу болгондо, ал эми Субанкул үйлөнгөндө жетине албай асман тиреген тоолорго, жаркырап тийип турган күнгө сүйүнчүлөшөт эмеспи!

Дегеле Айтматов кыргыз элинин каада-салттарын, үрп-адаттарын эң жакшы билүү менен бирге чыгармаларында кеңири пайдаланган.

– Көпчүлүк учурларда жазуучунун жаныбарлар дүйнөсүнүн ирилерине Гүлсарат, Бугу-Эне, Ташчайнар, Акбарага көңүл бурулуп, чыгармаларындагы башка майда-чүйдө сүрөттөөлөр көз жаздымда калгандай...

– Айтматов жаныбарлар, айбанаттар дүйнөсүн жакшы көрөт, адам турмушунун окуяларын алар менен параллель сүрөттөө менен подтексттик көп маанилерди ачып берет. Кээде аларды пейзаждык фондо да колдонот. «Ботогоз булак» аңгемесинде Кемел толукшуган ай-күнүндө айдоо аянтынан жейрендерге туш келет. Эки жейрендин ай шооласына күмүштөнгөн соорулары, кулак серейте элеңдеши, ай нуруна чагылышкан көздөрү, айтор баарын, ошол учурду жазуучу көз алдыга элестүү сүрөттөгөн.

«Асма көпүрөдө» болсо эки бүркүт каалгып асманда эркин учуп жүрүп, качып бараткан Нурбекти көрүшүп, зоо башындагы уяга, балапандарына кол салбасын деп ойлошот. Бүркүт деген душманы менен ачык согушат, бийиктиктен качырып боюн таштайт. Жазуучу бүркүттөрдүн күчтүүлүгүн, адамдын алсыздыгын, кайратсыздыгын салыштырып чагылдырат.

Асманда тизилишип учкан каркыралар, көл бетинде сүзүп жүргөн ак куулар, деңиздин толкунуна аралашкан киттер, түндөсү көрүнгөн үкүлөр, темир жолду бойлоп жүргөн түлкүлөр, бийиктиктен көз салган бүркүттөр, үмүт-кыялдагы балыктар – баары Айтматовдун чыгармаларын көрктөндүрүп турат.

– Жазуучу Мекенди коргогондорду, ошону менен бирге дезертирлерди да жазбадыбы...

– Ооба! Мекен деп Субанкул, Касым, Майсалбек, Жайнак өмүрлөрүн кыйышпадыбы! Алар тууралуу адабий анализ жасоодо бир топ эле жазылды. Бирок, ошолордун катарында «Бетме-бет» повестинин каарманы Байдалы айтылбай жүрөт. Жазуучу бул образды түзүүдө төшүн дзотко тоскон Чолпон-

бай Түлөбердиевди эске алса керек деп ойлоп кетем. Анткени, повестте да совет аскерлери Волганын боюнда душмандын мина орнотуп койгон тикенектүү зымдарынан өтө албай чабуул токтолуп, эч бири даабай Байдалы зым торго боюн таштап, аскерлердин чабуулуна жол ачып берет эмеспи. Бул көрүнүштүн өзү ачыктан-ачык эле Чолпонбайдын эрдигин, баатырдыгын элестетет. Балким, 50-жылдарда Чолпонбайды түздөн-түз чагылдырууга идеологиялык жактан батына алган эместир. Себеби, жазуучу биринчиден, Чолпонбайдын эрдиги Александр Матросовдон мурун болгондугун билсе керек. Экинчиден, чыгарманын башкы каарманы дезертир Исмаил болгондуктан, бул да жазуучунун эрдиги, көңүлдү терс каарманды эмне болсо да сактап калууга буруп, Александр Матросовдон мурун Чолпонбайды жазуу саясий жактан туура эместигин түшүнүп, Чолпонбайдын элесин жымсалдап берүүнү туура көргөндүр. Бул эми менин ой-жорум.

– **Жазуучунун жарык көрбөгөн чыгармасы «Жер жана чоор» жөнүндө Сиз гана жазып келе жатасыз! Ошондо көрсө «Каныкейдин Бухарага качышы тууралуу» окуя бар окшойт?**

– Бул атайын сюжеттик окуя катары чыгармага киргизилген эмес. Баш каарман Байымбеттин ички дүйнөсүн чагылдыруу максатында күү катары колдонулган. «Гүлсарат» повестинде да Танабайдын психологиясын берүү үчүн «Боз ингендин арман» күүсү ооз комузда ойнолот эмеспи. Мында кыргыздын байыркы аспабы чоор аткарылат. Аялынан ажырап, айылдан шаарга көчүп келген, аны менен кызынын да, күйөө баласынын да, небересинин – эч кимдин иши жок, кайда качарын билбеген, айылга да, шаарга да батпай калган, жалгыздык жанына баткан Байымбет ошондо «Каныкейдин Бухарага качышын» эстейт. Чоордо тартылган күү Байымбеттин ал-абалын подтекст түрүндө толук түшүндүрүп берет.

Айтматов чыгармаларында кыргыз элибиздин комуз, ооз комуз, чоор сыяктуу музыкалык аспаптарынын маанисине, анын сактап калуунун жолдоруна токтолот.

– Сиз бир маегиңизде «Саманчынын жолу» повести мага абдан жагат деген элениз?

– Ооба! Айтматовдун чыгармаларынын баары эле мага катуу таасир этет. Ал эми «Саманчынын жолуна» келсек, бул да өзүнчө көркөм дүйнө. Мен анда согуш жана тынчтык темасы ар дайым актуалдуу болуп турганда – бул чыгарманын терең мааниси түбөлүктүү, бүт дүйнөнүн элдери чыгарманы окушса, согуштун азап-тозогун, капа-кайгысын баштарынан кечиргендей болор эле деген ойду айтайын дегем.

Жер-Энеге болгон ызаат, урмат Айтматовдо «Саманчынын жолу» повестине чейин эле башталган, ал «Асма көпүрө» аңгемесинде эле чагылдырылган экен. Баш каарман Нурбек: «Ах, айланайын гана жер! Жытыңдан садага болоюн, кара жер! Сени басып жүргөнүм өзүнчө бакыт тура» – дейт эмеспи!

Жерге болгон таазим «Бетме-бет» повестинде да Байдалынын дыйканчылыгы аркылуу көрүнөт. «Дыйкан бабам даарып кеткен – жолу түшүмдүү, колу берекелүү» – дешет Байдалыны айылдагылар. Мына ушул образ «Саманчынын жолунда» Субанкулдун образы аркылуу тереңдетилип жатпайбы! «Дыйкандын энчиси – сепкен эгининде» – деп, ал күндүр-түндүр иштегенде, жылдыздуу, айлуу түндө зор дыйкандын кучагынан түшкөн дан ааламдын бир четинен экинчи четине саманчынын жолу сыяктуу созулуп турбады беле!

Айтматовдун чыгармаларын окуп отурсаң адамзат дүйнөсүнүн майда-барат маселесинен баштап эң чоң проблемаларына чейин ирээттүү, терең, масштабдуу камтылат экен. Ошол үчүн жазуучу «Канткенде Адам уулу Адам болот», «Адамга күн сайын – Адам болуу кыйын» – деп тынчсызданып келген болчу.

– Айтматовдун чыгармаларында гуманизм маселеси эң башкы орунда турат да...

– Туура айтасың. Гуманизм, боорукерлик аркылуу жазуучу дүйнөлүк мааниге ээ болуп жатат. Гуманизм идеясын ар бир каарманы көтөрүп турат. Жөнөкөй эле карапайым айылдык каармандардын жан дүйнөсүндө гуманизм идеясы сиңирилген, ошондуктан ар бир каарман дүйнөлүк окурмандарга таалим, тарбия берет. Мисалы, биздин турмуш-тиричилигибизде кездешкен кадыресе эле кайнене менен келиндин ортосундагы мамилени алалычы. «Бетме-беттеги» кайнене Бексат менен келин Сейденин, «Саманчынын жолундагы» кайнене Толгонай менен келин Алимандын мамилелери боорукерликтин бийик чокусу. Мурунку адабияттарда урушчаак кайненелер менен тили узун келиндердин терс образдары жаралып келер эле. Айтматов ушул рамканы бузду, жаңыча көз карашты алып чыкты, кайнене менен келин бири-бири менен эне менен кызындай күйүмдүү болушту. Ал эми гуманизмди масштабдуу алганда согушту жек көрүү, биримдикте, ынтымакта, достукта жашоо, тынчтыкты даңазалоо, ал үчүн күрөшүү, коргоо жана башка ушул сыяктуу идеялар Айтматовдун чыгармаларынын чордонун түзөт.

– Акыркы суроо менен кайрылууга уруксат бериңиз. Айтматов менен түшүнүздө жолугуп жатасызбы?

– Мурдагыдай күнүгө түшүмө кирбей калды, бирок түшүмдө жолукканда кандайдыр бир кеңештерди угуп калгансыйм. Мисалы, өткөн жылдын аяк ченинде вице-президенттик орунга кайра баруу же институтту тандоо маселеси туруп калды. Бул маселени чече албай аябай түйшөлдүм, Айтматовдун 90 жылдыгында кызматка көтөрүлөм деп институттан кетип калуу туура болбойт болчу. Анан Чыңгыз агай түшүмө кирди, эртеси президент М. Джуматаевге институтту тандаганымды айттым.

Эки-үч күн мурун түшүмө катар кирди. Чыңгыз агай менен телефон менен сүйлөшүп жатыптырмын. Алыста сапарда

жүрүптүр. Мен Чыңгыз агайдын окурмандар менен кездешүү графигин жана 90 жылдык маарекесине даярдыктар жүрүп жатканын баяндап жатыптырмын.

– **А чынында даярдыктар кандай абалда?**

– Институтка тапшырылган иш-чараларды бүткөрүп коюп, каражаттын ачылышын күтүп жатабыз. Эң башкысы жазуучунун чыгармаларын кыргыз жана орус тилдеринде 10 томдуктары баштаган 33 китеп чыгармакпыз. Каражатка байланыштуу азыр тендер жарыялана элек.

– **Эмдигиче маселе чечиле элекпи?**

– Каражат үч айдан бери бир мекемеден экинчи мекемеге, андан үчүнчү мекемеге жетпей ортодо жүрөт. Келип калар деп сабырдуулук менен күтүп жатабыз.

– **Күтүңүздөр. Бирок, окурмандарга жазуучунун чыгармаларынын тез жетишин каалайбыз. Сентябрь айында маареке пландаштырылса аз эле убакыт калыптыр. Маек бергениңизге рахмат!**

Маектешкен: Тилек Рыскулов

«Фабула», 10-апрель, 2018-жыл

«ТҮРК ЭЛИ АЙТМАТОВДУ ӨЗГӨЧӨ СЫЙЛАШАТ...»

– Абдылдажан агай, ТҮРКСОЙ уюму жазуучунун туулганын 90 жылдыгына карата түрк дүйнөсүндө майрамдоо жөнүндө 2018-жыл Айтматовдун жылы деп жарыялады. Жакында эле Сиз Турцияга барып келдиңиз. Кандай иш-чаралар болду?

– ТҮРКСОЙ уюму – ЮНЕСКО сыяктуу уюм. Ал түрк мамлекеттеринин чечими менен уюшулуп, көп жылдардан бери маданий, илимий, чыгармачылык жактан карым-катыш, байланышты чыңдап келет. ТҮРКСОЙдун сунушу, чечиминин негизинде Баласагындын 1000, Токтогулдун 150 жылдыгы түрк мамлекеттеринде белгиленди. ЮНЕСКОнун жана ТҮРКСОЙдун жол-жобосу боюнча улуу инсандардын мааракелерин белгилөө же эскерүү 100 жыл толгондо гана болот. Бирок Айтматов деген Айтматов, дүйнөлүк улуу жазуучу бул жобого сыйбай тургандыгын ТҮРКСОЙ уюму түшүнүп, Түркстан шаарында өткөн жыйынында атайын чечим кабыл алышып, Айтматов жылы деп жарыялашкан. Эсимде, 1998-жылы ЮНЕСКО да Айтматовдун 70 жылдык урматын жободон тышкары өткөрүшкөн.

18-апрелден 29-апрелге чейин Анкара, Стамбул, Болу, Кастомона деген шаарларында Айтматовдун мааракеси болуп өттү. Анкарадагы салтанаттуу ачылышты ТҮРКСОЙдун Генералдык секретары Д.Касеинов, министрибиз С.Жумагулов, элчибиз И.Жунусов, Айтматов Аскар, Азербайжандын жазуучусу Анар, Казакстандын акыны Е.Улукбек уулу, кыргыз акыны К.Култегин, профессор Р.Коркмас, профессор Д.Сүйлемес, Түрк мамлекетинин шаарларынын мэрлери, губернаторлору маданият министрлигинен, жогорку окуу жайлардын окутуучулары, коомдук, чыгармачыл ишмерлер

катышты. Мен болсо Ч.Айтматовдун жалпы чыгармачылыгы жөнүндө докладдарды беш шаарында тең жасадым. Кийин Болу, Кастомона шаарларына келгенде М.Бегалиев менен Т.Мураталиевдер кошулушту.

Анадолу мектебиндеги жолугушуу бөтөнчө эсте калды. 37 шаардан 2000ге жакын студенттер окуучулар Айтматовдун чыгармаларын окушуптур, ар кандай конкурстарды уюштурушуптур, докладдарды жазышыптыр. Окурмандардын суроолоруна жооп бердим. Артисттерибиз жазуучунун чыгармалары боюнча көрүүчүлөргө спектаклдерди Анкара, Стамбул, Болу, Мерсин жана Кастомона шаарларында коюшту, көрүүчүлөр абдан кызуу кабыл алышты.

– Айтматовдун ысмын берген лицейлер, көчөлөр, парктар, коюлган эстеликтер көп болсо керек?

– Ооба, Анкара, Стамбул, Элазыкта ж.б. жерлерде эстеликтер, көчөлөр, парктар, окуу жайлары бар. Өткөндө Президентибиз Сооронбай Шарипович Жээнбеков Анкарадагы жазуучунун эстелигине барып, гүл коюп таазим кылган. Ал эми Турциянын Президенттери мен билгенден Тургут Озал, Абдулла Гүл, Премьер-министр Сулейман Демирель ж.б. мамлекеттик жана коомдук ишмерлер Айтматовго жогору баа берип келишкен. Турциянын Президенти Режеп Ердоган биздин Президентти кабыл алганда жазуучунун чыгармачылыгына өтө кызыкканын билдиргени кыргыз эли үчүн сыймык.

– Бул жолу Турцияга барышыңызда Сиз дагы кандай таасир алдыңыз?

– Эң башкысы тээ 70-жылдардан бери Айтматовду Айтматовдой сүйө альшат экен. Карысы дебей, жашы дебей бир ооздон чыгармаларына кызыгуу зор. 90 жылдык мааракесине байланыштырбай айтсак эле иш-чаралар өтүп, чыгармалары басылып турат.

– Айтматовдун алгачкы чыгармалары түрк тилине качан которулган экен?

– 1966-жылы Софиядан «Саманчынын жолу» деген ат менен бир нече чыгармалары жарык көрүптүр. Азыр бүткүл чыгармалары түрк тилинде бар. Анын үстүнө бир эле чыгармасы үч-төрт жолу башка котормочулар тарабынан которулган маалыматтар да кездешет. Себеби француз, балгар, орус, англис тилдеринен которулган.

– **Кызык экен. А Айтматов алгач Турцияга качан барыптыр?**

– 1976-жылы, советтик делегациянын коштоосу менен. Анда уулу Аскарды да ээрчитип, ала кетиптир. Балким, ошондо уулунун түрк тилин билсе деген тилеги болсо керек. Себеби Аскар Айтматов мектепти бүткөндөн кийин Москвада чет тилдердин ичинен эң башкысы түрк тилин тандап алып жатпайбы! Бул да Чыңгыз Айтматовдун келечекти көрө билүүсү болсо керек.

Анан 1994-жылы экинчи жолу барды. Аны мен Анкара университетинде иштеп жүргөндө уюштургам. Ал жөнүндө менин «Айтматов жөнүндө этюд» деген китебимде кеңири бар. Лайли Үкүбаева, Сыртбай Мусаев, Чыныбай Турсунбеков, Разак Сейдакканов ж.б. бул иш-чараны эң жакшы билишет.

Ошондо Чыңгыз Айтматов түрк тилине болгон ыраазычылыгын мындай деп билдирген эле: «Алгачкы жолу менин «Жаныбарым, Гүлсарат» повестимди түрк тилине которгондо «Чынжырыңды үз, Гүлсары» деп которушкан эле. Эркиндикти, демократияны, келечекке умтулууну эңсегенимди тоталитардык системада кеңири, терең айтууга анда мүмкүн эмес болчу. Менин жан дүйнөмдөгү сырымды силер, бир тууган түрк эли бир сүйлөм менен гана түшүнүктүү кылып берип койгонсуңар».

Кийин Айтматов Турцияга көп эле жолу барды, тыгыз карым-катышта болду.

– Театр, кинорежиссерлор да жазуучунун чыгармаларына өтө көп кайрылышат.

– Айтканың туура. Театр сахналарында да көп көрдүм. Кино болсо, өзүң билесиң «Кызыл жоолук, жалжалым» көркөм тасмасы түрк, кыргыз көрармандарына зор кызыгууну алып келди. Ал кинону түрк каналдары тез-тез көрсөтүп турушат. Атактуу актрисасы Түркан Шорай Аселдин (кинодо Асия) ролун эң мыкты аткарган болчу. Ошол Айтматовду Турцияга чакырган 1994-жылы Эл аралык Айтматов клубунун сыйлыгын Түркан Шорайга тапшыргам. Айтматов, элчибиз Төлөмүш Океевдер, түрк министрлери, окумуштуулары катышкан. Айтматовду ошондогу Премьер-министри Сулейман Демирель кабыл алган. Чыңгыз агай Кыргызстанга камкордук кылуу маселесин чечкен.

– «Кызыл жоолук, жалжалым» повести боюнча жыйырма сериялуу кинотасмасы жакындан бери бизде көрсөтүлүп жатат. Сиз көрдүңүзбү?

– Мен да кызыгып 5-6 серияларын көрдүм. Анда көп окуялар кошумчаланган. Бирок, мага таасир эте алган жок, ошондуктан аягына чейин көрө албадым. Тактап айтсам, ал тасмада Айтматов жок десем да болот.

– Айтматовдун 70 жылдыгы да алгач Турцияда белгиленгени чынбы?

– Ооба! 1997-жылы мен, профессорлор Садык Турал, Шакир Ибраев болуп Анкарада конференциядан кийин коштошолу деп кечки тамакта бирге болуп калдык. Аркы-беркини сүйлөшүп отуруп, 1998-жылы Айтматов 70 жашка толот деп калдым. Дароо эле экөө Турцияда мүмкүнчүлүк бар деп сунушту колдоп кетишти. Ошентип, 1998-жылы 9-12-декабрда Анкарада, Стамбулда маараке өткөрүлдү. Эл көп болду. Ошондо да С.Демирель кабыл алган, сөз сүйлөгөн.

– Бизде качан өттү эле?

– 1999-жылы март айында Парижде ЮНЕСКО уюмунун Генералдык секретары Федерико Майор 70 жылдык мааракени жобону бузуп туруп уюштурган болчу. Ага Казат Акматов, Курбаналы Сапарбаев, Надырбек Алымбеков, Замир Эралиев жана мен барган элем. Бизде 25-28-майда күн жылуу мезгилде пландаштырылган эле. Чет жерлерден көп меймандар келген. Ошондо тандалган чыгармаларынын 5 томдугу кыргыз тилинде жарык көргөн.

Баса, 80 жылдыгынын алдында Элазыкта 2007-жылы октябрда атайын белгиленген. Мухтар Шаханов, Уркаш Мамбеталиев болуп катышканбыз. Парк ачылган.

– **Түрк окумуштуулары да жазуучунун чыгармачылыгына абдан кызыкса керек.**

– Германиядан кийин эле Турция айтматовтаануучулардын мекени болуп калды. Профессорлор Коркмас, Суйлемес, Эржуласун, Кошчу ж.б. сыяктуулар эмгектерди жазып келе жатышат, монографиялары чыккан.

– **Болот Шамшиев «Ак кеме» киносун түрктөр кайрадан тартабыз деп жатышат, мен да кошулам деген эле, бул маселе эмне болду экен?**

– Чыңгыз агайдан да уруксат сурашкан. Бирок, «Ак кемени» Б.Шамшиевден артыгыраак тартсаңар макулмун деген. Менимче, азыр жаңы колго алынып жатат. Мен билгенден кинорежиссер Артык Сүйүндүков да Чыңгыз агайга жолугуп, түрктөр менен бирге «Ак кемени» кайра тартуу тууралуу уруксатын алган. Көптөн бери аракеттенип жүрөт.

– **Ысык-Көл форумуна Турциядан кимдер келери күтүлүүдө?**

– 1986-жылы биринчи форумга жазуучу Яшар Кемал, композитор Зульфия Ливанелли катышкан эле. Эми болсо такталып жатат. Бул жолку барышымда Түрккан Шорайды октябрда өтүүчү форумга чакырып келдим. Келип калса эң

жакшы болор эле. Дагы айтарым, ЮНЕСКОнун эсеби боюнча Айтматов Шекспир, Толстой менен бирге турат, 176 тилге 80 миллиондон ашуун нускада жарык көргөн, театрларда коюлушу сан жетпейт. Ошолордун ичинде Түрк окурмандары Айтматовду көп окуган окурмандардын катарына кирет, биз аларга ыраазы болушубуз керек.

– **Маегиңизге рахмат!**

Маектешкен: Тилек Рыскулов

«Фабула», 1-май, 2018-жыл

«АЙТМАТОВДУН ЧЫГАРМАЛАРЫ ЖЫЛДЫЗДАР- ДАЙ ЖАРК ЭТИП КӨРҮНӨТ...»

– Абдылдажан агай, өткөндөгү маегибизде ааламга аты аралап кеткен Чыңгыз Айтматовдун 90 жылдыгына карата өткөрүлүүчү иш-чараларга каражаттардын бөлүнө электиги жөнүндө сөз кылган элек, эми абал кандай экендигин билгибиз келет?

– Чындыгында Айтматовго бөлүнө турган каражаттар мынчалык беш айга кечигет деп ойлогон эмеспиз. Каттан кат жазылып отуруп, мекемеден мекемеге өтүп отуруп, телефондон телефонго чалып отуруп, күн сайын болбосо да, жума сайын убакыт коротуп барып отуруп, мына жакында эле араң бул маселе ордунан козголуп, чечилгендей болду. Биринчи кварталда жыйырма китеп тендер жарыяланып, жарык көрмөк. Финансы министрлиги өткөн айларды толуктап, эми кечиктирбей каражат берсе күзгө карай алдыга коюлган жоопкерчилик милдетти так аткарууга жетише алабыз деген ой ниеттебиз. Бул маселеге тынчсызданган өзүңө жана редакцияга да ыраазычылыгыбызды билдиребиз.

– Ошондо дагы бир жолу тактай кетсеңиз, кайсы китептер даярдалып, окурмандарга сунуш кылынмакчы?

– Жазуучунун чыгармаларынын кыргыз жана орус тилдеринде он томдуктары, жазуучу тууралуу окумуштуулардын изилдөөлөрүнүн кыргыз жана орус тилдериндеги жыйнактардын топтомдору, Айтматовго жана анын каармандарына арналган ырлардын жыйнактары, «Айтматов энциклопедиясынын» экинчи басылышы, бардыгы 33 китеп.

– Албетте, мындай маселелерди уюштуруу кыйын, оор, убакыттын көбүн алат, анын үстүнө нервге да таасир этет, баарын чыдамкайлык, сабырдуулук менен жеңсе болот. Эч кимдин оюнда да болгон эмес, Айтма-

товго каражат кеч бөлүнөт деп... Эми сиздер чыгара турган жазуучунун китептери мурунку басылмалардан эмнеси менен айырмаланат?

– Албетте, жазучуунун чыгармаларынын жыйнактары ар түрдүүчө чыгып келген, толук чыга элек болчу. Жаңы томдордо Ч.Айтматовдун публицистикалары жана сүйлөгөн сөздөрү кеңири орун алууда. Ошону менен бирге илимий комментарийлер да берилүүдө. Эң башкысы чыгармалары толук окурмандарга жетсе деген тилегибиз бар. Маарекелик басылыш болгондуктан китептердин сырткы кооздолушу да, формасы да, сүрөттөрү да, кагазы да купулга толсо деген ниеттебиз.

– Алар сатылабы же бекер таратылып берилеби?

– Биз сатпайбыз. Каражат мамлекеттен бөлүнүп жаткандыктан, мамлекетке кайтарып беребиз. Алар чечишет.

– Сиз Айтматовдун чыгармачылыгына байланыштуу көп иштерди жасап келе жатасыз, алсак, илимий изилдөөлөрдү жазып, кандидат, докторлорду даярдап, ысмын мекемелерге, китепканаларга койдуруп, эстеликтерин тургузуп, жыйнактарын чыгарып, клубдарды түзүп, конференцияларды уюштуруп, энциклопедияларды чыгарып, ырларды жазып, кино тасмаларга кеңешчи болуп башкача айтканда комплекстүү жана системалуу иш алып бара жатасыз. Деги дагы Айтматовго байланышкан иш калды болду бекен деп ойлоп кетебиз? Анын үстүнө убактыңыздын көбү, биз билгенден дагы башка маданий, адабий, коомдук, мамлекеттик иштерге кетет эмеспи!

– Идея – бул эми жашоо, алдыга умтулуу. Чынында Чыңгыз агайга болгон урмат-сый менде чексиз, ошондуктан колуман келишинче кызмат кыла берем. Карап көрсөм, идеямда турган көбүн аткарып коюптурмун, бирок дагы эле идея издей берем. Азыр Чыңгыз Айтматовдун дүйнөгө жарык

көргөн 176 тилдеги чыгармаларынын географиялык картасын түзүү идеясы менен алекмин. Анын варианттарын кагазга, дубалга ж.б. иштеп чыгууга сүрөтчүлөр, географтар менен иш алып барып жатам.

– **Бул керектүү, бирок оор жумуш болсо керек?**

– Кыйынчылыгы ушунда турат, бир эле мамлекетте бир нече тилдер бар, мисалы Индияда 30дан ашуун тил бар. Айтматовдун чыгармалары негизинен бардыгына которулган. Ойлоп көрсөм асмандагы жылдыздардай Айтматовдун чыгармалары да жарк этип жайнап кетет экен, ошону элестетип алып, өзүмчө эле кубанып жүрөм. Эгер идея ишке ашып турса эмне үчүн борборубуздун так ортосунда географиялык картаны орнотуп, түнкүсүн жаркыратып койгонго эмнеге болбосун! Борборубузга көрк берип, Айтматовго болгон кызыгуу, аны кеңири таратуу да болмокчу.

– **Жазуучунун чыгармаларынын басылыш нускасын дагы тактаса болбойбу?**

– Негизинен болот. Бирок өтө кыйын. Союз кулагандан кийин эсеп алынбай калды. Мына, Кытай өлкөсүндө эле 40 тан ашуун жолу басылып чыгыптыр, ал жакта өзүң билесиң, миллиард эл жашайт. Болбосо бир эле «Жамийла» повести Францияда 37 жолу басылган. Алардын канча нускадан жарык көргөнүн эсепке алган эч ким жок, и алалбайт дагы. Балким, биз өзүбүздүн, кыргыз тилинде канча жолу, канча нускада чыкканын эсептеп чыгуу керектир. Чынын айтуу керек, казак агайындардан да нускасы жагынан арта калып жаткандайбыз.

– **Чыңгыз Айтматовду быйыл да эскерсиздерби?**

– Ооба! 10-июнь дем алышка туура келет экен, ошондуктан ал күнү Ата-Бейитке барып куран окутабыз, 11-июнь күнү, кудай буйруса, академиянын чоң залында эскерүү кылабыз, «Сахна» театрынын артистеринин аткаруусунда жазуучунун чыгармалары боюнча даярдалган спектаклдерден

үзүндүлөрүн көрөбүз. Эгерде чыгармалардын географиялык картасы даяр болуп калса бет ачарын өткөрсөк деп пландаштырып жатабыз. И, баса, кечээ Чыңгыз агай түшүмө кириптир, ал «эмне жаңылыктар бар» – деп сурайт. Мен болсо дал өзүңө айткандай айтып жатыптырмын, болгону спектаклдерди көрүүнү биринчи пландаштырганымды айтсам, аны «экинчи планга кой» – дейт. «Эл эскерүүдөн кийин чыгып кетет го» десем, «жок чыгышпайт» – дейт. Агайдын сунушуна макул болуп жатыпмын. Анан да «эмне үчүн мени эскересинер, мен силердин араңарда эле тирүү турбаймынбы?» – дейт. Жыйындын атын эскерүү дейминби, же башкача атаймынбы деп улам агайды карап, түйшөлүп жатып ойгонуп кетипмин.

– Кызык экен. Демек, Сизге мурдагы тирүү кезиндей эле кенешин берип турат экен го?

– Ооба! Бир нерсе чече албай турганда Чыңгыз агайдын элеси жардамга келет. Кээде өзүм да турмушта «бул маселеге кандай карар экен» – деп суроо салып, анан анын көз карашы менен байкоо жүргүзүп, жыйынтыкка келем...

– Маегиңизге рахмат.

Маектешкен: Тилек Рыскулов

«Фабула», 15-май, 2018-жыл

АЙТМАТОВ ПЕН АҚМАТАЛИЕВ

(Эссе)

Қазақтан басталған қадам

*Ауылға да кеп тұрар,
Айылға да бет бұрар
Ала-Тоо мен Алатау,
«Абдылдажан!», – деп тұрар.
Тақырыптың тұздығы*

Қырғыз бен қазаққа ортақ тұлға – әйгілі Шыңғыс Айтматовты кім білмейді?! Сондай-ақ аты әлемге мәшһүр қаламгердің шығармашылығын зерттеп, ғылымның биік белесіне көтерілген академик Абдылдажан Ақматалиевтің есімі де бүгінде жұртшылыққа жақсы таныс. Қырғыз елінде Шыңғыс аты аталған тұста Абдылдажан ауызға алынбай қалмайды. Үнемі қосақтасып айтылады. Тіпті оны көпшілік Шықаңның туысы деп санайды. «Ағайыны болмаса, Айтматовтың жанында жүрер ме еді?!», – деп сыртынан тон пішеді. Ал бұның о баста Айтматовқа алты аласы, бес бересі жоқ еді.

Бүгінде Қырғызстан Ұлттық Ғылым академиясының академигі Абдылдажан Ақматалиев қазақ еліне де танымал ғалым атанды. Танымал болатындай жөні бар. Өйткені қырғыз-қазақ әдеби байланыстары – оның «Манас» секілді таңды таңға ұрып жырлайтын тұрақты тақырыбы. Заманымыздың заңғар жазушысының таңғажайып туындыларын қос халықтың әдеби қарым-қатынастары ауқымында қарастырды. Әдебиеттануға өрімдей жас кезінде қадам басқан ол әдепкіде қазақ ғылымының аға буынымен араласты. Кейінірек орта буынмен бірге жүрді. Қазір жас буынмен де байланыс орнатқан. «Картадағы

Алматы мен Фрунзе, Лейтенанттың қос жұлдызы тәрізді», – деп Қадыр ақын айтқандай, бұрын қазақ пен қырғыздың Алатаудың екі жағына қоныс тепкен астаналарының арасын жол қылатын. Қазір жаңа елорда – Астанаға жиі қатынайды. Алматы – Бішкек – Астана ұштағаны Абдылдажанды сиқырлап алғалы қашан. Бейне бір Бермуд ұштағаны секілді тереңіне тартады да тұрады. Бір ғажабы, қырғыз ғалымы сол тұңғиықтан үнемі шырайланып шығады. Шырайланып шығатын болған соң, шыр айналып шықпайды...

Осы біздің Абдылдажан ағамыз Айтматов тақырыбына қалай келіп еді өзі? Алдымен ол Қырғыз мемлекеттік университетін бітіретін жылы «Айтматов шығармаларындағы көркемсөз құралдары (метафора және салыстыру)» деп аталатын диплом жұмысына кірісті. Шыңғыс шығармашылығы өрімдей жас өренді қатты құлшындырды. Басқа студенттер 50-60 бетпен шектелсе, бұл аттың басын ірке алмай, 120 беттен бір-ақ қайырды. Зерделі жастың айрықша талпынысы мемлекеттік емтихан комиссиясының мүшелеріне қатты ұнады. Олар ғылыми еңбекті жоғары бағалады. Сонымен қатар, «мұны баспасөзде жариялау керек» деп ұсыныс айтты. Зерттеу жұмысы мұғалімдерге арналған «Ел ағарту» журналында жарық көрді. Бұл оның баспа бетін көрген алғашқы ғылыми еңбегі еді. Біздің кейіпкеріміз Шыңғыс Айтматов шығармашылығын зерттеу ісін осылай табысты бастады. Бірақ осы арада бір түйткілді тұс бар-ды. Әр кітабын жата-жастана оқығаны болмаса, Айтматовты әлі күнге дейін көзімен көрген емес-ті. Теледидардан түрлі жиындарда сөйлеген сөзі, газет-кітаптарда жарияланған суреттері арқылы ғана біледі. Соның өзіне мәз болады. Диплом жазып жүргенде де шоң жазушының алдына арнайы барып әңгімелесу ойына келмепті. Бәлкім, жүрексінген шығар.

Алайда, Айтматовты көрмесе де, оның шығармашылығы туралы зерттеуін жүйелі жалғастыра берді. Оқу бітірген соң

Қырғызстан Ғылым академиясының Тіл және әдебиет институтына кіші ғылыми қызметкер болып орналасты. Кіші ғылыми қызметкер болса да, үлкен тақырыптың жалына жармасты. Келешекте қорғалатын кандидаттық диссертациясының атауы айқындалды. «Шыңғыс Айтматов және қырғыз-қазақ әдеби байланысы» деп айғайлап тұр. Тақырыпты құр белгілеп қана қоюмен іс бітпейді ғой. Енді оны әрі қарай індетте зерттеу керек. Бір қызығы, ол ғылыми еңбегіне материал жинауды бір қаланың ауасын жұтып, суын ішіп жүрген Шықаңның өзінен немесе қырғыз әдебиетінен емес, Алатаудың арғы бетіндегі қазақ жұртынан бастады. Жұқалтаң жігіт жыл аяғында Алматыға келді. Өзі қызмет істейтін ғылыми мекеменің мұндағы «ағайыны» – М.Әуезов атындағы Әдебиет және өнер институты еді. Ғылым ордасында қызмет істейтін Мұхамеджан Қаратаев, Рахманқұл Бердібаев, Бүркіт Ысқақов, Файзолла Оразаев сынды ғалымдарға арнайы барып сәлем берді. Мұнда келгендегі тағы бір ойы академик Зейнолла Қабдоловқа жолығу еді. Шыңғыс Айтматовтың әйгілі «Қызыл алмасының» жазылуына себеп болған Зекеңді қалай іздемесін?! Ол кісіні университеттен тапты.

Ендігі бір көздеген жері – Қазақстан Жазушылар одағы. Сен тұр мен атайын қаламгерлердің бәрі осында жүр. Олжас Сүлейменов, Әнуар Әлімжанов, Шерхан Мұртаза, Қалтай Мұхамеджанов, Әбдіжәміл Нұрпейісов, Тахауи Ахтанов, Әбіш Кекілбаев, Сайын Мұратбеков, Мағзом Сүндетов, Оралхан Бөкеев, Бакқожа Мұқаев сынды танымал жазушылармен пікір алысты. Олар да қырғыз елінің сәлемін ала келген шынашақтай қара баланың әдептілігіне, үлкендерге үйірсектігіне сүйсінді. Бәрі де елгезек өренді жатсынған жоқ. Бұл қарап отырмай, екі-үш анкеталық сұрақты олардың алдына көлденең тартты: «Сіз Айтматовпен қалай таныстыңыз?». «Айтматовтың шығармалары сізге несімен бағалы?». «Жас жазушыларға Айтматов қалай әсер етеді?». Шықаңның

шығармашылығына қатысты сауалдарға қазақ қаламгерлері ықыластана жауап қайтарды.

Бірақ қазақ ағайындар да қарап қалмады. Мұның өзіне қарсы сауал қойды. «Сен Айтматовты көріп тұрасың ба? Аралас-құраластығың қалай? Ертең елге барғаныңда бізден оған сәлем айт», – деді олар.

Бұл сауалдар оның жанына қатты батты. Шынында да, «Айтматов мүлде көрген кісім емес», – деп қалай айтсын?! Іштей қатты күйзелді. Бір қалада тұрып, шығармашылығын зерттеп жүріп, әлі күнге дейін кейіпкерінің түрін көрмегеніне қаралай намыстанды.

Шынында да, бір Бішкекті мекен етсе де, Айтматовты көрмеу деген тіпті масқара еді! Енді кездеспесе қайтеді? Көрген күннің өзінде ағасының алдына салып ұрып жетіп баратындай батылдығы жоқ-ты. Сол баяғы әдеп мен иба шоң Шыңғыстың жанында екі иығын жұлпып жеп, жұлқынып тұратындай жойқын күш бере қоймады. Жолының тоғысатын кездері әлі алда еді...

«Ассалаумағалейкүм, аға!»

*Жүздесем деп иланған,
Жолығуға жиналған.
Жақсы ағаның жанына,
Жолай алмай қиналған...
Тақырыптың тұздығы*

Ақыры, Айтматовқа бармаса болмайтын болды. Өйткені шегінетін жер жоқ еді. Алматыда жолыққан қазақтың атақты қаламгерлері «Шықаңа бізден сәлем айт!», – деген жоқ па?! Ендеше, аманатқа қиянат жасамау керек қой. Сол жолғы сапарында көрнекті драматург әрі Шыңғыс ағасының досы Қалтай Мұхамеджановтан мәйек (сұхбат) алып қайтқан. Соны

«Советтік Қырғызстан» газетіне ұсынды. Қазаққа қадірлі Қалағаң бұл сұхбатында тек Айтматов туралы ғана айтты. Сұхбат көп ұзамай газетке басылып шықты.

Енді Айтматовқа бір көрініп қайту керек. Ол кісінің Қырғызстан кинематографистер одағының төрағасы екенін білетін. Қабылдау бөлмесіне бас сұғып еді, Шыңғыс аға жоқ екен. Газетті хатшы қыздың қолына беріп кетті.

Сөйтіп жүргенде бір күні Қырғыз елінің астанасында әдебиеттану мәселелеріне арналған бүкілодақтық конференция өтті. Байырғы Бішкектің әлі Фрунзенің шекпенін киіп жүрген кезі. Жұрт жан-жақтан ағылып келді. Ішінде атағы жер жарған әйгілі ғалымдар да бар. Сол жолы Зоя Кедрина мен Георгий Ломидзе қырғыз топырағына табан тигізді. Орталық Азияның ең мықты әдебиетші ғалымдарының басы осында қосылды. Ал Алатаудың арғы бетінен асығып жеткен қазақ ғалымдарынан аяқ алып жүре алмайсың.

Бір кезде кең залға сом тұлғалы Шыңғыс Айтматов кіріп келді. Жұрт орындарынан тік тұрып, дүркірете қол соқты. Көрді-ау ақыры! Шыңғыс аға мәжіліс президиумына барып жайғасқанда бұл көзін алмай қарап тұрды. Сәлден соң Айтматов сөз алды. Зал сілтідей тынды. Қалың ел оны ұйып тыңдады. Абдылдажан да кірпігін қақпады. Шықаңның сөйлеген сөзінде алтайлық жазушы Борантай Бедюров туралы айтқандары есінде сақталып қалыпты.

Үзілісте Шыңғысты қалың жұрт қаумалап әкетті. Біреу амандасады. Біреу құшақтасады. Біреу қалжындасады. Не деген бақытты адамдар мыналар?! Ал бұл соның бәрін сырттай ғана бақылап, қашанғы әдетінше бір шетте оқшауланып тұр. Қызықты қараңыз, Өзбекстаннан келген Разумная деген әдебиетші қыз Айтматовтың ана жағынан бір шығып, мына жағынан бір шығып, емін-еркін әңгімелесе бастады. «Сізбен танысуға бола ма?», «Сізден автограф алуға бола ма?», – деп бастырмалатып, қаптаған шаруасын айтуға көшті. Соны

көрген Абдылдажанның аяқ астынан жыны қозсын! «Шығармаларын қанша жылдан бері зерттеп жүрген менің тұрысымынау, өзгелер болса, Айтматовты қолдан-қолға тигізер емес. Осы мен қашанғы имене беремін?!».

Қой, болмас! Әлгі қыздың оңайлықпен жабыла қоймайтын ауызы сәл толас тапқан сәтте Абдылдажан Айтматовтың жанына көз ілеспес жылдамдықпен жетіп барды. Қырғыз салтымен «Ассалаумағалейкум, аға!», – деп қос қолын ұсынды. «Уағалейкүмссалам!», – деп жарқын амандасты Шықаң. Кіші ғылыми қызметкер бар батылдығын бойына жиып, асқан кішіпейілділікпен:

– Сізге қазақ ағайындарыңыз сәлем айтты, – деді.

Қазақтарды айтқанда Айтматов бірден елең етті. «Кімдер?», – деді жұлып алғандай.

– Зейнолла Қабдолов, Қалтай Мұхамеджанов...

Шыңғыс ағаның жүзінде шуақты сәуле ойнағандай болды. «Е, өткенде «Советтік Қырғызстанда» жарық көрген сұхбатты жазған сен бе?», – деді сосын. «Менмін, аға», – бұл. Шыңғыс аға жас ғалымның ұсынған қолын ұстап, ұзағырақ тұрды. Көздері әлденеше рет тоқайласты. Мұның бәрі Абдылдажанның Айтматовты алғаш көргендегі үзік-үзік әсерлері.

Енді екеуден екеу қалды. Тағы да аз-кем тіл қатысты. Не сөйлескені есінде жоқ. Өйткені, соншама толқыған оның басы өз орнында тұрған жоқ еді. Бір уақытта Айтматов кетуге ыңғайланды. Бұл оны көлігіне дейін ұзатып салды. Бойы үйреніп, ептеп еркінсіген соң, қоштасып тұрып: «Аға, менің сізге арнаған біраз сұрақтарым бар еді, соған жауап бере аласыз ба?», – деді. «Сен ол сұрақтарыңды жазып, хатшы қызға тастап кет, жауап берейін», – деді Шықаң. Сөйтіп, Абдылдажан Айтматовпен 1980 жылы осылайша тұңғыш рет жүздесті.

Бұл кездесу жас ғалымды кәдімгідей қанаттандырып жіберді. «Қара жерге тимейді кейде аяғың, Қолтығыңның

астынан жел көтеріп», – деп ақын Қадыр Мырзалиев айтқандай, жүрегі алабұртып, ұшып-қонды да жүрді. Қанат бітетіндей жөні бар еді. Сол сәтте оның Шыңғыс Айтматов шығармашылығын қарастырып жүргеніне төрт-бес жылдың жүзі болып қалған-ды. Қырғыз университетінің доценті, филология ғылымдарының кандидаты Самақ Дәулетовтің жетекшілігімен Айтматов шығармаларының тілдік және әдеби аспектілері жөнінде диплом жұмысын қорғаған Абдылдажан оқу бітіріп, ғылыми мекемеге келген соң, осы тақырыпты одан әрі жалғастыруға шындап бел буған. Сөйтіп жүргенде Айтматовқа кездейсоқ жолығуы оны жаңа жетістіктерге құлшындыра түсті. Содан жатпай-тұрмай ала қағазбен арпалысты. Уақытының әр сәтін босқа өткізбеуге тырысты. Кандидаттық диссертациясын бір жылда жазып бітіріп, кейін тақырыбын «Қырғыз-қазақ әдеби байланысын дамытудағы Айтматовтың ролі» деп нақтылап алды. 1982 жылы Қырғыз Ғылым академиясының корреспондент-мүшесі, филология ғылымдарының докторы, профессор Абдықадыр Садықовтың жетекшілігімен ғылыми жұмысын сәтті қорғап шықты. 1990 жылы қорғалған докторлық диссертациясы «Түркі тілдес елдердің әдеби байланыстарын дамытудағы Айтматовтың ролі» деп аталды.

Отыз төртке енді ғана толған жас ғылым докторының ерекше жетістіктері күллі қырғыз жұртын елең еткізді...

«Мал сойып қойып едік...»

*Аппақ таңды атырып,
Айтатын бұл тақырып:
Алғыс алған қонаққа,
Айтматовты шақырып...
Тақырыптың тұздығы*

Әдетте жастар әйгілі адамдардың шаңырағында болып, дастарханынан дәм татады. Ал біздің кейіпкеріміз дүниені дүрілдетіп тұрған Айтматовтың өзін үйіне қонаққа шақырған. Атақты жазушыны жанындағы аса танымал жолдастарымен бірге күткен. Енді соның бәрін рет-ретімен баяндайық... Алғашқы кездесуден кейін де Абдылдажан Айтматовты көпке дейін көре қойған жоқ. Кандидаттық диссертация қорғағанына бір жыл өткен соң «Айтматов және қырғыз-қазақ әдеби байланысы» деген монографиясы үшін Қырғызстанның Ленин комсомолы сыйлығын иеленді. Ғылымдағы еңбегінің жемісін көріп, көңілі көтеріңкі жүрген кезі еді.

Бір күні Кино үйінің жанынан өтіп бара жатып қараса, Айтматов кабинетінің жарығы жанып тұр екен. «Осы мен неге кірмеймін? Қашанғы тартыншақтап жүре берем». Сағат кешкі алты-жетінің шамасы. Тәуекел деп жетіп келсе, іздеген адамы орнында отыр. Хатшысы кіргізді де жіберді. Шыңғыс аға жас ғалымның атын ұмытпапты, Орнынан тұрып, «Кел, Абдылда!», – деді. «Ғасырдан ұзақ күн» романы жақында ғана Фрунзеде басылып шыққан еді. Сол кітабына қолтаңба жазып берді. Көңілі шалқыған Абдылдажан атағы жер жаратын ағасымен ағынан жарылып сөйлескісі келді. Бірақ соны неден бастау керек екенін білмей қиналды. Бір кезде көмейінен үні құмығып шықты: «Аға, мен комсомол сыйлығының лауреаты болдым», – деді. «Сіз КСРО Мемлекеттік сыйлығын алдыңыз, құттықтаймын!», – деп қосты. Ол жай ғана басын изеді.

Осыдан соң Абдылдажанның айтар сөзі таусылды. Әрі қарай не деу керек? «Әншейінде ауыз жаппастың» кері... Содан не қыларын білмей, біраз отырды да, «Шыңғыс аға, мен сізді үйге қонаққа шақырайын деп едім», – деп қойып қалды. Ал енді мұны неге айтқанын да, қалай айтқанын да білмейді. Шамасы, әйтеуір бірдеңе деу керек болған соң аузынан байқамай шығып кеткен сияқты. «Сөз ұзарсын,

әңгіме жалғассын дегенім еді», – дейді өзі. Бұдан соң екеуара әңгіме аздап өрби бастады. Шыңғыс аға алып-ұшып отырған елгезек баланың жүзіне ойлана қарап: «Сенің айлығың қанша өзі?», – деп сұрады. «112 сом қолға аламын». «Кіммен бірге тұрасың?». «Ініммен бірге тұрамын, ол Мәскеуде оқиды». «Үйің қанша бөлмелі?». «Үш бөлме». «Жалпы, айлығың сенің тіршілігіңе жете ме?». «Жетеді!», – дейді бұл сеніммен. «Сен мені неменеге қонаққа шақырып отырсың? Оған кемінде жетпіс сомың кетеді, қалған ақшаға қайтіп күн көресің?». Абдылдажан: «Күнімді көремін ғой, аға», – деп киылып, қалайда көндіруге тырысады.

Ақыры, «Мақұл, мен көрейін. Сен мекен-жайыңды жазып беріп кет», – деді Шыңғыс аға. Айдарынан жел есіп, үйге жетті де шешесіне қуанышты хабарды мақтанышпен мәлімдеді. «Мен Айтматовты қонаққа шақырып келдім!». Анасы шошып кетті. «Айналайын-ау, денің сау ма? Ешқандай дайындығымыз жоқ қой. Ондай әйгілі адамды шақыру үшін кемінде бір ай дайындалу керек емес пе?!», – деп күйіп-пісіп жүр. Абдылдажан қайтсін енді, айтылған сөз – атылған оқ! Өзі бойдақ. Қиналатын анасы ғана. Ара-тұра «Жырпылдап нем бар еді?!», – деп шешесін әуреге салғанына күйініп қояды.

Шешесі өз-өзіне келген соң сабасына түсіп, «Қай күнге шақырдың?», – деп сұрады. «Міне, алдағы сенбіге шақырып қойдым». Айтматовқа өзі бейсенбі күні жолыққан. Екі-ақ күн уақыт бар. Не деген жындылық десеңші? Анасы байғұс қайтадан шала бүлінеді.

Сонымен, мәртебелі мейманды күтуге дайындық басталды. Бір жолдасы екеуі базарға барып, қой сатып алды. Өздері жөндеп қой союды да білмейді екен. Әйтеуір, екеулеп жүріп бұтарлап тастады. Қонақ келетін күн... Үйдің ішін, еденді айнадай жарқыратып жуып шықты. Терезенің әйнегін тазалап, үйдің шаңын сүртіп жатқанда, телефон шылдырады. Тұтқаны көтеріп еді, «Мен Айтматовпын ғой», – деген

таныс дауыс естілді. Ол кісі телефон соққанда сөйтетін. «Абдылдасың ба?». «Иә, менмін, аға». «Біз бара алмайтын болдық, қалқам. Қызым Шырынның дене қызуы көтеріліп, қатты ауырып жатыр. Басқа жолы бір реті келер...».

Абдылдажанның аузынан аяқ астынан бір-ақ ауыз сөз шықты: «Сізге арнап мал сойып қойып едік, аға!». Шыңғыс аға бұл сөзге бірден тоқтады. «Е, сөйтіп қойдыңдар ма?», – деді ойланып. «Иә, сөйттік, аға», – деп бұл да тақымдап жатыр. Атақты қаламгер: «Онда мен бір-бір жарым сағатқа ғана кіріп шығармын», – деді де тұтқаны іле салды.

Үй жинауға асқан құлшыныспен қайта кірісті. Бір сағаттан кейін қайыра телефон шалды. Тағы да сол дауыс. «Мен Айтматовпын ғой». Енді не боп қалды екен деп алаңдап тұр. «Аға, тыңдап тұрмын, тыңдап тұрмын», – дей берді абдырап. «Кімдер бірге болады?». Оны бұл ойламапты. Антарылып сасқалақтап қалды. «Сен екеуміз ғана отырмаймыз ғой. Сөйлесетін кісі бар ма?». Бұл үнсіз. «Е, онда мен бір-екі кісіні ертіп барармын», – деді Шықаң. Сағат алтының шамасында сол кездегі Баспа комбинатының директоры Тұрғынбек Суанбердиевті, жазушы Қазат Ақматовты, Ауыл шаруашылығы институтының ректоры Жамин Акималиевті ертіп кіріп келді.

Абдылдажан қайбір қонақ күтуді білетін адам?! Орыс арағын ортаға қойып, ағаларының маңайында айналшықтап жүріп алды. Бір кіреді, бір шығады. Өздері сөйлесіп отыра беретін шығар десе керек. Бір кезде Шыңғыс аға: «Ау, бізді неге шақырдың, тост көтертпейсің бе?», – деді. Содан сөйлеген болды. Аузына не келсе, соны соғып тұр. КСРО Мемлекеттік сыйлығын алғанымен құттықтап бір қойды. Оны алу қиын болғанын білетін. Соны да атап өткен секілді. «Шыңғыс аға, қырғыз әдебиеттану ғылымы сіз жөніндегі жұмыстарды жаңа бастайды, жаңаша қолға алады», – деп бір кетті. «Бұрын да жазылған ғой, бірақ біз, жастар өзгеше қадам жасаймыз», – деп нығыздай түсті. Онымен де қоймай, «Сіздің шығар-

машылығыңызға байланысты конференция өткізбек ойым бар», – деп ұсыныс айтты. Шықаң да «Ой, жақсы болады, өткізіңдер», – деп мақұлдап жатыр.

Бұл кезде Шыңғыс ағаның жасы 55-те еді. Бір жарым сағат боламын деп ескерткен Айтматов табандатқан төрт сағат отырды. Ара-тұра үйіне телефон шалып қояды. Ондағылар Шырынның дене қызуының түскен-түспегені жөнінде мәлімет береді. Сөйтіп, Абдылдажанның үйінде Шыңғыс аға осылайша қонақ болды.

«Ертең жақсылап істеймін...»

*Асқақ ойы азат тым,
Алғырлығы ғажап тым.
Азаматы қырғыздың,
Адал досы қазақтың.
Тақырыптың тұздығы*

Айтматовты өз үйіне қонаққа шақырғаннан кейін де Абдылдажан ол кісімен етене араласып кете қойған жоқ. Шыңғыс аға көбіне сырт елдерде жүрді. Бішкекке бір келгенде жолығуды ұйғарды. Бұл кезде Әбекең институттың комсомол ұйымының хатшысы еді. «Айтматов және қазіргі руханият» деген тақырыппен жастардың конференциясын ұйымдастырып жатқан-ды. Осыған орай ақыл-кеңес алғанды жөн көрді. Шықаң: «Сені өзім де іздеп отыр едім. Сәл күте тұршы», – деді. Жұрт бөлмесіне бірінен соң бірі кіріп-шығып жатыр. Бұл оны тапжылмай бір жарым сағат күтті. Түскі астың мезгілі таяған-ды. Айтматов кабинетінен шықты да, «Жүр біздің үйге!», – дейді. Абдылдажанның демі шықпай қалды. Әйтеуір ағасының соңынан томпаңдап ере берді.

Енді міне, Шыңғыс Айтматовтың шаңырағында шалқып отыр. Екеуі бірге тамақтанды. Одан соң залға беттеді. Біраз-

дан соң атақты жазушы классик басымен Абдылдажанға мынадай өтініш айтты. Қызы Шырын бірінші класты бітіріпті. Қырғыз мектебінде оқиды. Ағылшынша үйреніп жүр. Бірақ қырғызшасы кенжелеп қалмағаны жөн. Сол үшін қырғыз тілінің кәсіби оқытушысы Абдылдажанның көмегі ауадай қажет. «Уақытың бар ма еді?», – деді Шыңғыс аға. Айтматовтың өзі тапсырып тұрған шаруаға уақыт табылмаушы ма еді?! «Бар ғой, әрине». «Жұмасына бір-екі сағат тіл сабағын өткізіп тұрсаң жақсы болар еді». Сосын қызын шақырып, Абдылдажанмен таныстырды. Содан Әбекең Шықаңның кейіпкері – Дүйсен-мұғалімге айналды да кетті. Жұма сайын келіп тұрады. Сабақ береді, газет оқытады, жыр жаттатады, ертегі айтады. Кейінірек Шыңғыс аға сыртқа көбірек сапарлап кетті де, бұған балаларға бас-көз болуды тапсырды. Шырын мен Елдар өздерінен жан жылуын аямайтын жаңа тәрбиешіге әбден бауыр басып алды. Бұл кезде Абдылдажан да ұлды болған. Оған Шыңғыс Айтматов Елтұран деп ат қойған. Елтұран Шықаңның балаларымен бірге ойнайтын болды. Айтматов шетелге қызметке ауысып кеткенше Елтұранның туған күнінде жыл сайын үйге арнайы келіп, құттықтап тұрды. Сол Елтұран бүгінде – Қырғыз Республикасы Мемлекеттік кадр қызметінің мемлекеттік қызметкерлердің табысын декларациялау бөлімінің меңгерушісі.

Абдылдажанның Шықаңның балаларына бас-көз болуы ағасы екеуінің арасын одан әрі жақындата түсті. Ол кісі телефон шалса, ұл-қыздары Әбекеңді жатып келіп мақтайды.

Айтматовпен талай рет сапарлас болды. Қазақстанға бірнеше рет бірге келді. Шыңғыс аға ұзақ уақыт бойы Мәскеуде тұрды. Бұл кезде Абдылдажан ғылыми жетекшісі Георгий Гачевке диссертациялық жұмысын көрсетіп алу үшін Мәскеуге ара-тұра барып тұратын. Бір келгенде Шықана хабарласып еді, арнайы машина жіберіп, үйіне шақыртып алды. Кешке қарай қайтуға жиналғанда, «Сен үйге қонып кет!», – деп

жібермей қойды. Мұнда бір ай болатынын айтып еді, «Онда тіпті жақсы, бір ай бойы біздің үйде боласың», – деді. Тартыншақтағанына қарамады. Жеңгей Бішкекке кетіпті. Шыңғыс аға, ұлы Елдар, Абдылдажан үшеуі бірге тұрды. Бұған бір бөлмені босатып берді.

Таңертең үшеуі шай ішеді. Шыңғыс аға Абылдажанға «Салат жасап бер», – дейді. Бұл қайбір салат жасағыш?! Әр жерден көргенін істеп, алдымен жаңғақты шағады, оған қызылша араластырады, өйтіп-бүйтіп салат атын жамылған бірдеңені дайындап үстелге әкеледі. Жас жігіттің еңбегі ғой дейтін шығар, Айтматов Әбекеңнің әзірлеген салатын асықпай жеп отырады. Бір күні Абдылдажанның бар өнерін салып жасаған салатымен шай ішіп отырғанда, Шықаңның тісі күтір ете қалды. Ол аузынан жаңғақ сүйегінің қиқымын алып шықты. «Ойбай, мынауың тісті сындырады ғой», – деді жай ғана. Абдылдажан кірерге тесік таппай, сасқалақтай түсті. «Ертең жақсылап жасаймын. Сүйегі бар-жоғын қарап шығамын», – деп ақталады. Ертеңіне де осы... Біздің кейіпкеріміз бір бойы дәуренді сүрді Мәскеуде. Кешкі асты үнемі Айтматовмен бірге «Мәскеу» ресторанынан ішеді. Сенбі күні Переделкинодағы дачаға барып, дем алады. Сөйтіп, ол Шыңғыс ағаның ішкі әлеміне дендеп ене бастады.

Ғасырға бергісіз осы бір ай ішінде ол Айтматовтың жазу үстелінде жұмыс істеп отырған шабытты сәтін талай рет көрді. Әйгілі жазушы ойланып-толғанып, күніге 4-5 бет қана жазады. Одан асырмайды. Жазуға кіріспес бұрын өзімен-өзі болып, ұзақ толғанады. Қолына қаламын алып, ақ қағазға әлдебір суретті шимайлайды. Сол сурет арқылы болашақ шығармасының сұлбасын бедерлейтін болуы керек. Кейде өндіріп жаза бастаған дүниесін кілт доғарып, қоқыс жәшігіне тастай салады. Абдылдажан ертеңіне соның бәрі жинап алады. Айтматовқа керек болмағанымен, бұған қажет. Осындай 3-4 қолжазбаның алғашқы нұсқасы жеке архивінде сақтаулы.

Шыңғыс аға өте ерте тұрады. Таңғы сағат 5-тің шамасында оянып, үстел басына жайғасады. Содан сағат 7-8-ге дейін жазады. Жазуын аяқтаған соң, серуендеп қайтады. Сосын телефонды қолға алады. Біраз кісімен тілдесіп, бірталай мәселе шешеді.

Соның бәрін көзімен көрді Абдылдажан.

Ақынға айналған академик

*Ақыл алды, ой алды,
Алтын нұрға боялды.
Айтматовтан айырылып,
Ақын болып оянды...
Тақырыптың тұздығы*

Шыңғыс Айтматовтың қазақ қаламгерлерімен жақсы қарым-қатынаста болғаны белгілі. Әсіресе, Зейнолла Қабдолов пен Қалтай Мұхамеджановты жанына өте жақын тұтты. Осы үшеуінің Алматы мен Бішкектегі өзара кездесулеріне Абдылдажан талай рет куә болды. Зекең алпыс жасқа толғанда Шыңғыс аға үкіметтік жеделхат жолдады. Мәтінін өзі оқып, Абдылдажан жазып отырды. «Зейнолла! Сен біздің алдымызда көшбасшы болып жүре бер. Сен жеткен алпысқа біз де жетелік. Сен жетпіске жет, біз де сол жетпіске келейік», – деп ағынан жарылып тілек айтқаны есінде. Соның бәрі күні кеше ғана болған секілді еді.

Өмірі осындай ғаламат әсердің жетегінде жүрген Абдылдажан Шыңғыс Айтматовты соңғы рет 2008 жылы 11 мамырда көрді. Шықаң алдымен Алматыға жетіп, одан әрі Қазанға аттануға әзірленіп жатты. Ол кісіні үйіне іздеп барып еді, жалғыз отыр екен. Екеуі Шыңғыс ағаның 80 жылдығына шақырылатын қонақтардың тізімін жасады. «Сен мынаны қадағала», – деді ол Әбекене. – Мерейтой қарсаңында кезде-

су ұйымдастырғысы келетіндер көп болады. Осының бәрін тоқтат. Мені 25-інен кейін келеді дерсің». Жүрегі бірдеңені сезгендей, ертеңіне телефон шалып: «Аға, мен сізді шығарып салайыншы», – деп еді, «Жоқ, қажеті жоқ, мен Алматыға кешке кетем. Саған бір тапсырма берейін, соны орында. Сен Сыртқы істер министрлігіне бар. Сонда бір хат жатыр. Соны алып қой, ешкімге көрсетпе. Сенде сейф бар ғой, соған салып қой. Мен келген соң бересің», – деді ол. «Мақұл», – деді бұл. Ертесіне Алматыдан тағы телефон шалды. «Сен алдың ба?», – деді. «Алдым». «Салдың ба?». «Салдым». Екеуінің ақырғы тілдесуі осы болды.

Маусым айының 10-ны күні бір үйде қонақта отырғанда журналистер телефон шалып, Шыңғыс ағаның өмірден өткенін хабарлады. Әйгілі қаламгердің денесі Германиядан елге жеткізіліп, 14 маусымда Ата бейітке қойылды. «Бұл бейітте репрессияға ұшыраған азаматтар жерленген-ді. Оның ішінде Шыңғыс ағаның әкесі Төреқұл да бар еді. Ата бейіт деп аталған себебі мынау. Тәуелсіздік алған тұста Шоң тастан 137 кісінің сүйегі табылды. Сол тұста Айтматов сөз сөйледі. «Мен романымда Ана бейіт туралы жазып едім. Бұл зират енді Ата бейіт болсын», – деді. Аталар жатқан жер дегені ғой. Солай аталып кетті», – деп еске алады Абдылдажан Ақматалиев.

Айтпақшы, әлгі сейфте сақталған конвертті ұмытып бара жатыр екенбіз. Оны Әбекең, Шыңғыс аға жерленген соң, үйіне апарып берген. Жұмбақ конверттің ішіндегі хатта не бар екенін әлі күнге дейін өзі де білмейді.

Жұмбақ демекші, тағы бір тылсым құбылысты айта кетейік. Өмірінде бір өлеңін жариялап көрмеген Абдылдажан аяқ астынан ақын болды да кетті. Барлық өлеңдері Шыңғыс Айтматовқа арналды. Әдебиетшілердің бәрі де өлеңнен құралақан болмайтыны белгілі. Ертеректе, жастау кезінде махаббат туралы жазған өлеңдері бар еді. Бірақ ешқашан басылымға ұсынып көрмеді. Айтматов шығармашылығына талай

зерттеу арнағанымен ол туралы жыр жазам деп ойламапты. Осы нәрсеге өзі де түсінбейді. Шыңғыс аға дүние салғаннан кейін ол үшін бүкіл тіршіліктің мәні қалмағандай болды. Бейне бір бос кеңістікте жүргендей. Кеудесін өксік қысады, бірақ жылай алмайды. Асанәлі Әшімов әйгілі жазушыны еске алу рәсімінде мынадай керемет сөз айтты. «Мен бұрын өлім дегеннің не екенін жете түсінбеппін. Айтматов өмірден өткенде ғана соны ұқтым», – деді ол. Бәлкім, Абдылдажан да сол күйді бастан кешкен шығар.

Көп ұзамай Түркияның Елазық шаһарына жол түсті. Сол қалаға жиылған түріктердің ішінен елу ақын Айтматовқа арнап өлең жазыпты. Бірқатары арнайы келіп, бұған оқып беріп жатты. Бұл жайт Әбекеңе қатты әсер етті. Қайтар жолда қолына түскен салфеткаға өлең жазды. Стамбулдың ұшағы кешігіп жатқан мезгілде де қолы жазудан босамады. Елге келген соң радиоға ұсынды. Олар музыкамен айшықтап, эфирге бере бастады. Осымен өлеңі таусылғандай болған. Жоқ таусылмапты. Бакуге барды, Ташкентке келіп қонды. Одан Алматыға келді. Айтматовтың әр ісін еске салатын жердің бәрін асықпай аралады. Қысқасы, оны өлең оны қайта тапты.

Шыңғысқа жыр арнамаған ақын кемде-кем шығар. Бірақ Абдылдажан өз Айтматовын жырлады. Оның тақырыбы – Шыңғыс ағаның адами келбеті. Әр өлеңінде ағасымен армансыз сырласады. Ол кеткеннен бергі өзгерістерді поэзия тілімен баяндайды. «Елдар ұлыңыз ұлды болды, Шырын қызыңыз қызды болды», – деп, есеп бергендей болады. Мұны сағыныш сазы деуге келер. Айтматовқа арналған осынау өлеңдер кітап болып басылып шықты.

Біздің кейіпкеріміздің ерекше еңбегі – халықаралық Айтматов академиясын ашуы. Ол бұл қадамды Шыңғыс ағаның көзі тірі кезінде бастады. Алдымен сексенінші жылдардың аяғында халықаралық Айтматов клубын құрды. Бұл көрнекті қаламгердің шығармашылығын оқырманға тереңірек ұғын-

дыруға жетелейтін тиімді құрылым еді. Шыңғыс ағаға клубтың қағаздарын даярлап алып барғанда: «Осының өзі керек пе, жоқ па?», – деп екіұдай пікірде отырды. Мұхтар Әуезов Айтматов клубының алғашқы лауреаттарының бірі ретінде таңдалды. Лауреаттық белгіні Алматыдан Ләйлә Әуезованың өзі келіп алды. Клуб кейін академияға айналды. Бұл жөнінде де Айтматовқа мәлімделді. Айтматов академиясының лауреаттары кейін ел суретшісі, ел композиторы, ел ақыны, ел жазушысы атанды. Бұл академияның қазақ жұртында да біраз мүшесі бар. Еуропа мен Азиядағы өзге елдердің ғалымдары да мүшелікке енген.

Бүгінде Айтматов академиясы Айтматовты еске алатын рухани орталыққа айналды.

Шоң Шыңғыстың шарапаты

*Ең биікке жеткізген,
Еңбегі оның көп бізден.
Ел басқарған серкені,
Емтиханнан өткізген...
Тақырыптың тұздығы*

Абдылдажан ағамен танысуымыздың өзі қызық болды. Ол кезде біз Қызылорда қаласында қызмет істейтін едік. Университетіміздің ректоры қалаға әкім болып тағайындалып, проректор қызметіндегі бізді ілестіре кеткен кез еді. Әлеуметтік мәселеге жауапты орынбасармын. Жұмыс бастан асады, ал әлдеқашан тақырыбы бекіген ғылыми еңбегім қалып барады. Соған мазасызданып, қайта-қайта Алматыға шабамын. Бір келгенімізде Қырғызстанның Қазақстандағы елшісі Акбар Рысқұловқа арнайы жолықтым. Акбар аға «Лениншіл жашта», біз «Лениншіл жаста» жұмыс істеп жүргенімізде Мәскеуде өтетін түрлі жиындарға бірге қатысқанбыз. Оған

келгендегі мақсатым – қырғыз еліндегі зар заман ақындары туралы мәлімет алу еді.

Ақбар бәйкем бірден «Сен Абдылдажан Ақматалиевке хабарлас, ол Қырғызстан Ғылым академиясына қарасты Маннастану және көркем мәдениет ұлттық орталығын басқарады. Өзі Ұлттық академияның корреспондент-мүшесі», – деп жөн сілтеді. Бішкекке бір-екі рет телефон соғып көріп едім, Әбекең орнынан табыла қоймады. Қызылордаға қайтып келсем, Қорқыт мұрасына байланысты халықаралық конференцияға қызу дайындық басталып кетіпті. Біз қызмет істейтін қала әкімдігіне тапсырылған шаруалар шаш-етектен. Қонақтар тізімін қарасам, жер-жаһаннан шырақ алып іздеп таба алмай жүрген Ақматалиевім Сыр бойына өзі келе жатыр... Іздегенге – сұраған... Жігіттерге Ақматалиевті жақсылап күтіп алуды тапсырып, тағы да іссапарға кеттім. Қайтып оралсам, қонақтарым түгел келіп жетіпті. Өзім көз алдыма елестеткен академик Ақматалиевке сыртқы сипаты ұқсайтын адамды көре алсамшы. Олай қараймын, бұлай қараймын – жоқ! Қасымдағылардан сұрасам, «Өне тұр ғой», – деп тұрқы шағын, жұқалтаң біреуді көрсетеді. «Осындай да академик бола ма?!». Сөйтсем, жалпақ жұртқа аты мәшһүр Ақматалиев өзімнен жарты-ақ мүшел үлкен жас жігіт екен. Көзге қораш көрінеді, беделді бір мекеменің басшысы деп ойламайсың. Сол жолғы таныстығымыз кейін аға мен іні арасындағы шынайы достыққа ұласты. Көп ұзамай ол Бішкекке шақырды. Академияның қолжазба қорына даңғыл жол ашып берді. Алматыға ғылыми жұмысқа келген соң байланысымыз одан әрі жалғасты. Әбекең қырғыз жұртындағы біздің ақылшымыз әрі ғылыми кеңесшіміз сияқты болды. Қазақ және қырғыз әдебиеттеріндегі зар заман ағымы осындай жарасымды сыйластықтың арқасында тиянақты зерттелген-ді.

Өмір бойы Шыңғыс Айтматовтың шығармашылығын қарастырған соң соң әйгілі жазушының қаламгерлігі туралы

Абдылдажанның өзіндік пікірі қалыптасқан. Ол Шықаңның «Кассандра таңбасы» романын ерекше бағалайды. Автордың өзі де: «Менің бұрынғы шығармаларымнан кейінгі жазғандарым, әсіресе «Кассандра таңбасы» өзгеше болды», – деген екен. Әбекең Шыңғыс ағаның онсыз да терең танымы Еуропаға барған соң кемелдене түскен деп топшылайды. Бірде біздің кейіпкерімізбен ой бөліскен Жапонияның Дайсаку Икеда деген танымал философы: «Мысалы, әдебиетте әбден қалыптасқан белгілі он екі тақырып бар десек, Айтматов он үшінші тақырыпты ашты. Ол эмбрион тақырыбын өмірге әкелді», – депті. Ақматалиев те мәселеге осы қырынан келеді. Шыңғыс шығармашылығындағы жаңалық атаулының бәріне жұрттан бұрын назар аударуға тырысады.

Абдылдажан Шыңғыс Айтматовпен бірге жүрген жиырма жеті жылдың ішінде ол кісімен қатар тұрып, екеуден-екеу ұшақ рет суретке түсіпті. Сол үш суреті қолында. Жақсы ағамен жарасымды сыйластық орнатқан жылдардан сыр шертетін ең қымбат жәдігерлер осылар. Қазір Айтматовпен бірге суретке молынан түсіп алмағанына ептеп өкінеді. Үнемі қасынан табылған соң, қанша түсем десе де, қалай түсем десе де, ағасы қарсы болмас еді ғой.

Ол тек Айтматовпен ғана емес, қырғыз зиялыларының қай-қайсымен де байланысын үзбеді. Қырғыз Республикасы Тәуелсіздік алғаннан бергі жаңа тарихта оның да айшықты қолтаңбасы бар. Айыр қалпақты ағайындардың рухани өмірін жаңғыртатын талай жобаларға жетекшілік етті. Оның үстіне, Абдылдажан Ақматалиев Қырғыз елінің президенттігіне үміткерлердің бәрінен мемлекеттік тілден емтихан алды. Бұл мемлекеттің тәуелсіздік жылдарындағы барлық басшылары (өтпелі кезеңдегі президент Роза Отынбаевадан басқасы) оған сынақ тапсырды. Ал Сооронбай Жээнбеков президент болып сайланған соңғы сайлауда Әбекең емтихан комиссиясының төрағасы болды.

Қырғызстанның Ұлттық Ғылым академиясында әдебиеттану саласы бойынша екі-ақ академик бар. Оның бірі – белгілі сыншы, әдебиеттанушы-ғалым Абдығаны Эркебаев. Ол Қырғызстанның Баспасөз және ақпарат министрі, Үкімет басшысының орынбасары, Жогорку Кенештің ел өкілдері жиынының төрағасы, Қырғызстанның Ұлттық Ғылым академиясының президенті болды. Екіншісі – біздің кейіпкеріміз, Қырғызстан Ұлттық Ғылым академиясының вице-президенті, Қырғызстан Мемлекеттік сыйлығының екі мәрте лауреаты, Халықаралық Айтматов академиясының президенті, филология ғылымдарының докторы, профессор Абдылдажан Ақматалиев. Елге әйгілі қос ғалым қазақ әдебиеттанушыларының арасында да өте қадірлі. Олардың екі елдің әдеби байланыстарына үнемі ден қойғанын ғылыми еңбектерінен көреміз.

Абдылдажан Амантұрұлы – қырғыз әдебиетінің тарихын немесе Шыңғыс Айтматов шығармашылығын зерттеу тұрғысынан өзіндік мектеп қалыптастырған ғалым. Ол қазіргі кезге дейін он алты ғылым докторын, алпыс бір ғылым кандидатын дайындады. Қырғыз әдебиеті тарихының жаңаша жазылған он томдығын шығару ісі академик Ақматалиевтің басшылығымен жүзеге асты.

«Ч.Айтматов жана кыргыз-казак адабий байланышы», «Ч.Айтматовдун чыгармачылык жолу», «Ч.Айтматовдун таасирленүү», «Ч.Айтматов жана боордаш элдер адабияты», «Ч.Айтматов жана көркөм процесс», «Рух дүйнөсү: Манас жана Айтматов», «Чингиз Айтматов: Жизнь и творчество», «Чингиз Айтматов и взаимосвязи литератур», «Плаха» и читатели», «Слово об Айтматове», «Значение творчества Ч.Айтматова в процессе взаимообогащения национальных литератур», «Космос Айтматова – Человек и Вселенная», тағы басқа монографиялық еңбектер жазып, шыңғыстануды биікке көтерген Абдылдажан Ақматалиев өзі де алыс-жақын ғылыми ортаға кеңінен танылды.

Сонымен, шоң Шыңғыс пен академик Ақматалиев арасындағы тағылымды тандемді қырғыз руханиятындағы ұстаз бен шәкірттің, аға мен інінің, талант пен табынушының, қаламгер мен зерттеушінің үйлесімді қарым-қатынасының үздік үлгісі деуге болар...

Бауыржан ОМАРҰЛЫ

«Рухани жаңғыру», 7-апрель, 2018-жыл

МАЗМУНУ

«Сагымбай Орозбаковдун 150 жылдыгын ЮНЕСКО белгилеши керек...».....	3
«Академиялык басылыш – Академиянын жүзү...»	9
«Айтматов энциклопедиясы» кандай болот?!	16
«Илимди ар ким эле жаза бербейт...»	24
«Кызыл алмадан» басталган таныстык.....	29
«Манаска», «Айтматовго» кызмат кылуу – элге кызмат кылуу дегендик... ..	37
«Идея ишке ашып турса, иштегиң келет...»	41
Айтматовдун 180 тилде чыккан материалдардын толук өздөштүрүү дегеле мүмкүн эмес.....	45
«Кыргызтесттен» экзамен тапшыруу – жоопкерчиликти жана калыстыкты күчөтөт»	53
«Комиссияда талапкерге «позиция» же «оппозиция» деген мамиле болгон жок».....	60
«Кыргызтест аркылуу сынак – калыс сынак...»	64
Айтматов вернулся в Нацакадемию.....	72
«Айтматовдун ааламы руханий тазаланууга шарт түзөт...»	73
«Илимге из калтырып келебиз...»	79
«Мы оставляем след в науке...»	83
«Айтматовдун талантынын көп жактарына кол тие элек»	87
«Ошондо Айтматовдун жан дүйнөсү мени кабыл алгандыгын байкаган болчумун...»	91
«Жан дүйнөмдүн кыйкырыгы басылбай келет...»	96
«Иинститут академиянын илимий жүзүн көрсөтөт»	100
«Айтматов кечире да, кечирим сурай да билчү...»	106
«Айтматовго болгон сый-урмат өзүбүз үчүн, келечек үчүн зарыл».....	111
Достор келет, бийликке достор келет... ..	115
«Сырым менин ырларым...»	117
«Кудай, адам жана Айтматов».....	121
«Ата Конуш, Ата Журт, Ата Мекен жана Айтматов».....	144
«Музыка – Айтматовдун жан дүйнөсү»	154
«Айтматовго бөлүнгөн каражатты күтүп жатабыз...».....	167
«Түрк эли Айтматовду өзгөчө сыйлашат...»	175
«Айтматовдун чыгармалары жылдыздардай жарк этип көрүнөт...».....	181
Айтматов пен Акматалиев.....	185

Илимий-публицистикалык басылма

АБДЫЛДАЖАН АКМАТАЛИЕВ

**МАЕКТЕР, ПИКРЛЕР,
КӨЗ КАРАШТАР...**

Макалалар, маектер

Жооптуу редактору *Өмүров Б.*
Корректору *Тойчубек кызы Ж.*
Компьютердик калыпка салган *Тилекматова Н.*

Басууга 28.05.2018-ж. кол коюлду.
Форматы 60x90^{1/16}. Офсет кагазы.
Көлөмү 13 басма табак.
Нускасы 300.

Авгасуа-Press басмасында басылды.
+996 (312) 299-300